

TEORIJA IN PRAKSA

5/1999

DRUŽBOSLOVNA REVIJA

TEORIJA IN PRAKSA

Družboslovna revija

Let. XXXVI št. 5
September / oktober 1999,
UDK 3, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN
IZDAJATELJ/Publisher
Fakulteta za družbene vede v
Ljubljani

GLAVNI UREDNIK/Editor
Igor Lukšič

SEKRETARKA/Secretary
Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC
NASLOVNICE/Designer
Ismar Mujezinović

IZVEDBA
Epromak

TISK
Tiskarna Jože Moškrič

UREDNIKI/Associate Editors
Ivan Bernik, Anton Grizold,
Marko Lah, Igor Lukšič,
Breda Luthar, Zdenka Šadl

UREDNIŠKI SVET/Editorial
Advisory Board
Milan Balažič, Marjan Brezovšek,
Ljubica Jelušič, Maca Jogan, Stane
Južnič, Andrej Kirn, Vlado Miheljčak,
Zdravko Mlinar (predsednik),
Marjan Svetličič, Niko Toš,
Mirjana Ule, France Vreg

MEDNARODNI UREDNIŠKI
SOSVET/International Advisory
Board
Luigi Graziano
(University of Torino, Italija),
Michael T. Greven
(University of Hamburg, Nemčija),
Stein Kuhnle
(University of Bergen, Norveška),
Arend Lijphart
(University of California, USA),
Philippe Manigart
(Bruxelles, Belgija)
Helmut Willke
(University of Bielefeld, Nemčija),
Peter Dahlgren
(University of Lund, Švedska),
Henry Teune
(University of Pennsylvania, USA)

Članki se referirajo v:

Political Science Abstracts, Sociological Abstracts, Cobiss, IBZ-International Bibliography of Periodical Literature, IBZ-DC-ROM, IBZ-International Bibliography of Books Reviews of Scholarly Literature, IBR-CD-ROM

Uredništvo/Editorial board
1000 LJUBLJANA, Kardeljeva pl. 5, tel. 341-589

Teorija in praksa je dostopna na internetu
[HTTP://WWW.UNI-LJ.SI/~FD_TIP/INDEX.HTML](http://WWW.UNI-LJ.SI/~FD_TIP/INDEX.HTML)

Naročnina za II. polletje 1999

za študente in dijake 3.000,00 SIT, za druge individualne naročnike 4.000,00 SIT,
za podjetja in ustanove 8.000,00 SIT, za tujino 9.000,00 SIT
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 2.000,00 SIT

Revija izhaja ob podpori Ministrstva za znanost in tehnologijo in Ministrstva za kulturo Republike Slovenije.

TEORIJA IN PRAKSA

družboslovna revija

Letnik XXXVI, št. 5, str. 697-888

Ljubljana, september - oktober 1999

ČLANKI

Vlado DIMOVSKI, Tadeja COLNAR: Organizacijsko učenje	701
Miha KOVAČ: Kodiranje enciklopedij	723
Bogomil FERFILA: Japonska družba danes	748
Samo UHAN: Poljubnost in standardiziranost anketne konverzacije	765
Ines KVATERNIK: Primer vojskovanja staroselskih populacij	776
Luka HROVAT: Virtualni svetovi	788
Maruša PUŠNIK: Konstrukcija slovenske nacije skozi medijsko naracijo	796

POLITIKA DO DROG

Vito FLAKER: Družbene okoliščine uživanja drog	809
Igor LUKŠIČ: Droga kot politično razmerje	820
Ethan A. NADELMANN: Zdravorazumska politika do drog	827

PREVOD

Miloš NIKOLIČ: Švedska družba, sindikati in delavska participacija	839
--	-----

ZNANSTVENA IN STROKOVNA SREČANJA

Lidija Čehulić: Regionalno sodelovanje in varnost v jugovzhodni Evropi	869
--	-----

699

PRIKAZI, RECENZIJE

Breda Luthar: Poetika in politika tabloidne kulture (Manca Košir)	871
Anthony Giddens: Transformacija intimnosti: seksualnost, ljubezen in erotika v modernih družbah; Lynn Jamieson: Intimacy: Personal Relationship in Modern Society (Alenka Švab)	873
Robert Ladrech in Philippe Marliere (ur.): Social Democratic Parties in the European Union: History, Organization, Policies (Alenka Krašovec)	876

AUTHOR'S SYNOPSES

879

CONTENTS

ARTICLES

Vlado DIMOVSKI, Tadeja COLNAR: Organisational Learning	701
Miha KOVAČ: Coding Encyclopedia	723
Bogomil FERFILA: Japanese Society Today – Socio-cultural Approach	748
Samo UHAN: Arbitrariness and Standardisation of Survey Conversation	765
Ines KVATERNIK: The Case of Fighting Among Indigenous Peoples	776
Luka HROVAT: Virtual Worlds	788
Maruša PUŠNIK: Construction of Slovene Nation Through Media Narration	796

DRUG POLICY

Vito FLAKER: Social Contexts of Using Drugs	809
Igor LUKŠIČ: Drug as Political Relation	820
Ethan A. NADELMANN: Common Sense Drug Policy	827

TRANSLATION

Miloš NIKOLIĆ: Swedish Society, Trade Unions and Workers' Participation	839
---	-----

SCIENTIFIC AND EXPERT MEETINGS

Lidija Čehulić: Regional Cooperation and Security in Southeastern Europe	869
--	-----

PRESENTATION, REVIEWS

Breda Luthar: Poetics and Politics of Tabloid Culture (Manca Košir)	871
Anthony Giddens: Transformation of Intimacy: sexuality, love and eroticism in modern societies; Lynn Jamieson: Intimacy: personal relationships in modern society (Alenka Švab)	873
Robert Ladrech and Philippe Marliere (ur.): Social Democratic Parties in the European Union: history, organisation, policies (Alenka Krašovec)	876

AUTHOR'S SYNOPSES

879

ORGANIZACIJSKO UČENJE

Povzetek. *Koncept organizacijskega učenja je obsežno obravnavan v novejši literaturi s področja managementa. Literatura obravnava organizacijsko učenje s štirih vidikov: informacijskega, interpretacijskega, strateškega in vedenjskega. V članku želimo izpostaviti vedenjski vidik učenja v organizacijah in učenje obravnavati kot kontinuiran proces, ki poteka tako pri posamezniku kot v organizaciji. Z raziskovanjem temeljnih vedenjskih, miselnih in učnih procesov posameznika in organizacije smo oblikovali pristop za vzpostavljanje organizacijskega učenja. Uspešno organizacijsko učenje pojasnjujemo z vidika odnosa med procesom soodvisnega učenja med posameznikom in organizacijo, s čimer je posamezniku dodeljen vzvod za uspešnejše delovanje organizacije in njega samega.*

Ključni pojmi: *organizacijsko učenje, proces učenja, učeča se organizacija, upravljanje s človeškimi viri, komunikacija, organizacijska psihologija*

Opredelitve in razvrstitve organizacijskega učenja

Obsežne raziskave na področju organizacijskega učenja so bile doslej večinoma razdrobljene in multidisciplinarne (Shrivastava 1983) in so prinesle številne definicije, ki se razlikujejo po kriterijih: vključenosti, širine in osredotočenosti (Dimovski 1994). Za večino v nadaljevanju navedenih opredelitev velja, da so le delne, saj opredeljujejo organizacijsko učenje le z določene teoretične perspektive. Za namene raziskav na področju managementa lahko uporabimo le skupek vseh različnih definicij organizacijskega učenja, ki je mnogo širši (obsega namreč različne vrste organizacijskega učenja), saj vključuje tudi različne procese v povezavi z organizacijskim učenjem.

Shrivastava (1983) opredeljuje organizacijsko učenje kot koncept, ki vsebuje štiri različne metode: prilagajanje, skupne predpostavke, pridobivanje znanja o odnosu akcija-rezultat in institucionalizirane izkušnje. Prilagajanje je proces znanavanja sprememb v okolju, prilagoditev spremembam in uspešno obvladovanje sprememb. Skupne predpostavke so osnova za uporabljene organizacijske teorije in se spreminjajo z organizacijskim učenjem. Pridobivanje znanja je tako kon-

* Dr. Vlado Dimovski, profesor na Ekonomski fakulteti v Ljubljani in predsednik Centra za mednarodno konkurenčnost (CIC) v Ljubljani.

* Mag. Tadeja Colnar, Center za mednarodno konkurenčnost (CIC) v Ljubljani.

tinuirani proces učenja v odnosu akcija-rezultat in učinkov okolja (Duncan in Weiss 1978; Dutton in Duncan 1981). Institucionalizirane izkušnje so akumulacija učinkovitosti, ki jo pridobimo z izkušnjami in tradicijo, prikazujemo pa jih s krivuljo izkušenj (Abernathy in Wayne 1974; Yelle 1979).

Levitt in March (1988) se osredotočata predvsem na značilnosti organizacijskega učenja, ki ga definirata kot na veččinah temelječe, zgodovinsko pogojeno in ciljno usmerjeno. Organizacije se učijo s ponavljanjem istih veččin (rutin), s čimer zvišujejo organizacijsko učinkovitost in znižujejo proizvodne stroške (Porter 1985). Viri učenja so neposredne izkušnje, izkušnje drugih organizacij in interpretacije teh izkušenj. Ciljna usmerjenost odpravi nepotrebna opravila, s čimer prispeva k zvišanju organizacijske učinkovitosti in produktivnosti (Teece, Pisano in Shuen 1990). Daft in Huber (1987) organizacijsko učenje dojemata kot kompleksni in multidimenzionalni fenomen in ga uvrščata v sistemsko-strukturalni ter interpretacijski vidik, ki temelji v prvi vrsti na interpretaciji informacij.

Fiol in Lyles (1985) sta različna stališča o organizacijskem učenju združila v sintetično opredelitev, ki pravi "razvijanje sposobnosti opazovanja, znanja in asociacij med preteklimi akcijami ter učinkovitost teh in prihodnjih akcij" (Fiol in Lyles 1985, 811). Organizacijsko učenje se razlikuje od adaptacije, saj slednja pomeni samo sposobnost manjših prilagoditev, ki so posledica sprememb v okolju, ciljnih sprememb v strukturi ali drugih sprememb. Garvin (1993, 80) definira organizacijsko učenje v smislu učeče se organizacije kot "organizacija, ki je sposobna ustvarjati, pridobivati in prenašati znanje ter modificirati vedenje, ki odseva nova znanja in nova razumevanja."

Spremembe v okolju sprožajo organizacijsko učenje in hkrati silijo organizacijo k uspešnemu prilagajanju okolju (Duncan in Weiss 1978; Dutton in Duncan 1981; Fiol in Lyles 1985) ali celo k premagovanju konkurentov (Hamel in Prahalad 1989; Hrebiniak in Joyce 1985). Proces organizacijskega učenja vključuje različne vrste učenja, ki obsegajo pridobivanje, razdelitev in interpretacijo informacij znotraj organizacije (Huber 1991). Organizacijsko učenje generira nove sposobnosti razumevanja in informacijski pomen (Daft, Huber 1987); generira vedenjske organizacijske spremembe (Argyris in Schon 1978); odkriva asociacije med preteklimi in prihodnjimi akcijami (Fiol in Lyles 1985; Levitt in March 1988; Teece, Pisano in Shuen 1990); zvišuje uspešnost in učinkovitost poslovanja organizacije (Teece, Pisano in Shuen 1990); in končno tudi potencialno generira (trajno) konkurenčno prednost (Nelson in Winter 1982; Porter 1985; Senge 1990).

Takšen opis organizacijskega učenja kaže na alternativno razvrstitev organizacijskega učenja. Načela organskega pristopa (teorija možganov) in kibernetike lahko uporabimo v združevanju različnih vidikov organizacijskega učenja v štiri vidike: informacijski, ki se ukvarja s procesi pridobivanja informacij; interpretacijski, ki obravnava razvoj novih razumevanj, ki temeljijo na informacijah; vidik strateškega managementa, ki obravnava vzroke in strateške posledice organizacijskega učenja; in vedenjski vidik, ki izhaja iz poglobljenega pojasnjevanja akcije, temelječe na vedenjskih prvinah posameznika, informacijah in novih razumevanjih. Vsak izmed navedenih štirih vidikov vključuje različne vrste in različne procese, ki prispevajo k organizacijskemu učenju. Vrste organizacijskega učenja in

procesov s tem v zvezi povzemamo v Tabeli 1 in jih bomo podrobno obravnavali v nadaljevanju.

Tabela 1: Vidiki, procesi in vrste organizacijskega učenja

Vidik	Procesi	Vrsta organizacijskega učenja
Informacijski	Zbiranje - pridobivanje informacij	Neposredno - izkušnje - metode poskusov in napak Iz druge roke - organizacijska inteligenca - benchmarking - prevzemanje (grafting)
Interpretacijski	Alokacija informacij Organizacijski spomin Značilnost informacij - dvoumnost (equivocality) - količina (load) - vrednost Uokvirjanje (framing) Oblikovanje Obilje medijev	
Strateški	Vzroki / spodbude organizacijskega učenja Konkurenčne prednosti organizacijskega učenja	
Vedenjski	Poznavanje - vedenje	Ne-učenje Prisiljeno Eksperimentalno Površinsko Omejevalno Okrepljeno Vnaprejšnje Integrativno
	Cikel organizacijskega učenja	Z vlogami omejeno Praznoverno Izkustveno Ne-učenje
	Akcijsko učenje	Učene z enojno zanko Učenje z dvojno zanko Eksperimentalno
	Procesi v učečih se organizacijah	Sistemsko mišljenje Osebno mojstrstvo Mentalni modeli Skupna vizija Laboratorijsko učenje

Informacijski vidik organizacijskega učenja

Ta vidik obravnava tok informacij znotraj organizacije, procese pridobivanja informacij, dodeljevanja in memoriranje informacij (tj. uskladiščenje in hranjenje informacij v spominu) (Laudon in Laudon 1988). Omenjeni vidik implicitno predpostavlja, da ima vsak posameznik v organizaciji miselni vzorec (zemljevid) sveta, ki je kopija sveta, s katerim se spoprijema (Crossan 1991). Iz tega lahko sklepamo, da se informacija ne razlikuje od podatkov in da si različni posamezniki brez predsodkov in nepristransko razlagajo objektivno realnost. Managerji se tudi ne osredotočajo na interpretacijo informacij, temveč predvsem na proces pridobivanja ustrezne informacije (Crossan 1991).

Organizacijsko učenje se dogaja, kadar ena ali več organizacijskih podenot prejmejo informacije in spoznajo njihovo potencialno uporabnost (koristnost) (Huber 1991). Namen organizacijskega učenja je zmanjšanje negotovosti ali nevednosti, to pa dosežemo s pravimi podatki (Daft in Huber 1987).

Interpretacijski vidik organizacijskega učenja

Interpretacijo definiramo kot proces prevajanja dogajanj in razvijanje skupnih razumevanj in konceptijskih shem med člani organizacije, ali splošneje, proces, s katerim določeni informaciji damo ustrezen pomen (Daft in Huber 1987; Daft in Macintosh 1981; Daft in Weick 1984).

Interpretacija informacij je bistveni del organizacijskega učenja, kajti mnogi managerji imajo včasih prave informacije, vendar jih ne razlagajo pravilno (Crossan 1991; Hildebrand 1989). Interpretacijski vidik se ukvarja s tremi značilnimi in razločevalnimi koncepti, ki se nanašajo na interpretacijo informacij: značilnostni interpretacije informacij (dvoumnost, razpoložljivost in vrednost), sredstva za interpretacijo informacij in mediji, preko katerih prenašamo informacije.

Strateški vidik organizacijskega učenja

Vidik strateškega managementa izhaja iz analize vzrokov in spodbud za organizacijsko učenje, ki so vir trajnih konkurenčnih prednosti. Organizacijsko učenje sprožata dve skupini dejavnikov: prvič, organizacijsko učenje je lahko odgovor (odziv) na spremembe v okolju, in drugič, lahko je tudi posledica želje managerjev doseči določen cilj (strateška izbira). Koncept vpliva okolja in strateška izbira sta lahko vzajemno neodvisna (Astley in Van de Ven 1983; Child 1972; Weick 1979) ali interaktivno odvisna (Bourgeois 1984; Hrebiniak in Joyce 1985).

S strateškega vidika organizacijsko učenje vodi v konkurenčno prednost. V kolikor organizacijsko učenje ne privede v izboljšanje poslovanja podjetja, strateško ne more biti upravičeno. Končno lahko uspešnejše in učinkovitejše poslovanje dosežemo le s spreminjanjem in izboljševanjem aktivnosti in operacij v podjetju.

Literatura o managementu razlikuje med dvema teorijama, ki analizirata proces doseganja trajne konkurenčne prednosti (Lado et al. 1992): teorija industrijske organizacije (Bain 1956; Ghemawat 1986; Mason 1939; Porter 1980, 1985), ki se prvenstveno osredotoča na doseganje konkurenčne prednosti ter podpira vidik determinizma okolja; in teorija, temelječa na resursih (resource-based theory) (Barney 1986, 1988, 1991; Dierickx in Cool 1989; Peteraf 1993; Reed in DeFillippi

1990; Rumelt 1987), ki se nanaša na trajnost konkurenčne prednosti in podpira vidik strateške izbire.

Vedenjski vidik organizacijskega učenja

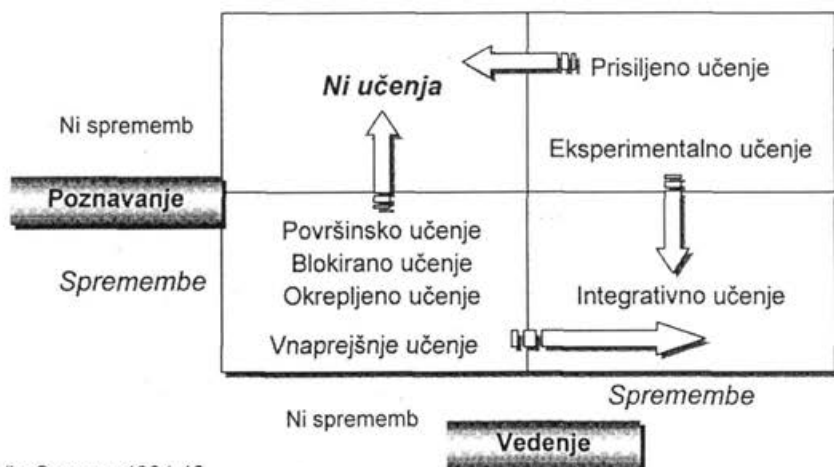
Vedenjski vidik temelji na predpostavki, da organizacijsko učenje privede v spremembo v organizacijskem vedenju (Argyris in Schon 1978; Crossan 1991; Fiol in Lyles 1985) oziroma da sprememba v vedenju posameznika privede do spremembe v organizacijskem vedenju (Senge 1994; Colnar 1999). Velik del literature o vedenjskem vidiku lahko sintetiziramo v štiri različne pristope: spoznavanje-ustrezno vedenje (cognition-behaviour fit), cikel izbire, akcijsko učenje in učeča se organizacija.

Odnos med spoznanjem in vedenjem

Odnos med spoznanjem in vedenjem je odvisen od nadomestnega učenja in organizacijske sheme (Crossan 1991; Gioia in Manz 1985). Organizacije uporabljajo, ko se nadomestno učijo, organizacijsko shemo kot vodnik za rezultat namernega vedenja (Lord in Kernan 1987). Nadomestno učenje temelji na teoriji družabnega učenja (Bandura 1977; Kraut 1976; Manz in Sims 1981; Smith 1976) in se nanaša na "simbolični proces, ki je popolnoma nezdružljiv z neposrednimi izkušnjami: opazovalec se raje uči na podlagi vedenja in posledic, ki izhajajo iz nekega znanega modela, kot pa na podlagi rezultatov, ki izvirajo iz njegovih lastnih poskusov, njegovega lastnega delovanja" (Gioia in Manz 1985, 528). Shema omogoča strukturo, temelječo na znanju, ki služi kot vodnik za pojasnjevanje informacij, akcij in pričakovanj. Naj še dodamo, da shema igra pomembno vlogo v predpisovanju povsem določenega vedenja ter daje smisel družbenim in organizacijskim informacijam in situacijam.

Tipologija organizacijskega učenja temelji na treh razlagah odnosa med organizacijskim učenjem ter vedenjskimi spremembami in spremembami v poznavanju (Crossan 1991). Vedenjske spremembe in spremembe v poznavanju imajo dve dimenziji (brez spremembe ali sprememba), iz česar dobimo štiri možne kombinacije (glej Sliko 1). Če ni spremembe v vedenju ali poznavanju pomeni, da ni učenja. Iz tega sledi, da je za organizacijsko učenje potrebna sprememba enega ali obeh tipov. Sprememba v vedenju in brez spremembe v poznavanju je posledica prisiljenega in eksperimentalnega učenja. S prisiljenim učenjem imamo opravka, kadar posamezniki uporabijo svoje trenutno prepričanje (mnenje, mišljenje) pri spreminjanju vedenja. Z eksperimentalnim učenjem pa imamo opravka, kadar posamezniki poskušajo vpeljati novo vedenje, česar posledica bi lahko bila vedenjska sprememba.

Slika 1: Odnos med poznavanjem in vedenjem pri organizacijskem učenju

Vir: Crossan 1991,13

Situacija brez sprememb v vedenju, vendar s spremembo v spoznavanju, je rezultat štirih možnih oblik učenja: površinskega, blokiranega učenja, okrepljenega učenja in vnaprejšnjega učenja. Kadar posamezniki spremenijo svoje poznavanje z namenom, da bi sprejeli, kar bi morali verjeti, imamo opravka s površinskim učenjem. O blokiranem učenju govorimo, kadar prepričanja presežejo situacijo, kar povzroča težave v razlikovanju od površinskega učenja. O okrepljenem učenju govorimo, kadar se prepričanja posameznikov spremenijo kot posledica obstoječih specifičnih vedenjskih vzorcev ali drugih odnosov, ki podpirajo trenutno vedenje. Vnaprejšnje učenje pa izraža časovni odlog med vedenjsko spremembo in spremembo poznavanja posameznikov.

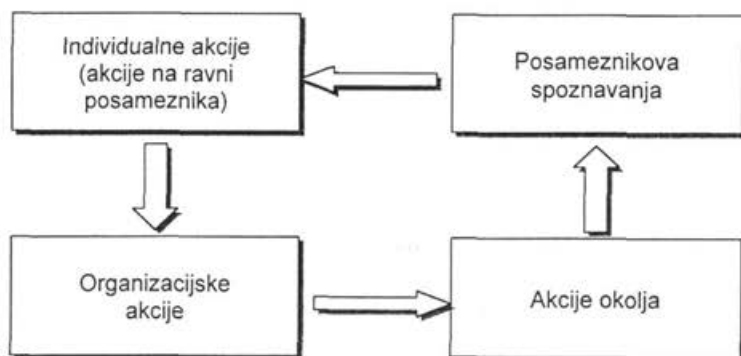
Vidik cikla organizacijskega učenja

Cikel organizacijskega učenja obsega štiri stopnje: akcijo na ravni posameznika, akcijo na ravni organizacije, akcijo oziroma odziv okolja ter prepričanja posameznikov oziroma njihovo poznavanje, ki se povezuje v cikel. Vidik cikla organizacijskega učenja obravnava organizacijsko učenje v smislu "neprestanega učenja organizacij, ko se prebijajo skozi različna okolja" (Hedberg 1981) in temelji na modelu spodbuda-reakcija (March in Olsen 1975). Ta koncept temelji na predpostavki, da se organizacija lahko uči samo tako, da se učijo posamezniki. To pomeni, da je organizacijsko učenje enostavno kumulacija učenja posameznikov (Crossan 1991; Hedberg 1981). Kadar imajo organizacije slabše znanje kot njihovi posamezni člani, to implicira na težave v komunikaciji (Hedberg 1981).

Okolja se pogosto spreminjajo. Organizacije s selekcioniranjem in aktiviranjem okolja za obrambne in ofenzivne namene celo združujejo prilagodljive in perspektivne ukrepe. Model "spodbuda-odziv" se pri analiziranju individualnega učenja na široko uporablja. Ponavadi se predpostavlja, da spodbuda nastane pred odzivom (reakcijo) oziroma ga sproža. Z vidika cikla organizacijskega učenja, organizacije lahko izbirajo svoje okolje in ustrezno reagirajo na spodbudo v določenem okolju.

Kadar so faze v procesu organizacijskega učenja tesno povezane na takšen način kot smo jih obravnavali v prejšnjih odstavkih, govorimo o zaključenem ciklu učenja (glej sliko 2). Cikel je nepopoln, kadar je pretrgan, v takšni situaciji pa nastanejo zanimivi pojavi, ki so pomembni za organizacijsko učenje (March in Olsen 1975).

Slika 2: Cikel organizacijskega učenja

Vir: March in Olsen 1975

Kadar se cikel med prepričanji posameznikov in organizacijskimi akcijami pretrga, individualno učenje skorajda nima učinka na vedenje posameznikov. Ovire pri opredeljevanju vlog in standardne operacijske procedure prekinejo cikel, učenju, ki nastane v takšni situaciji, pa rečemo z vlogami ovirano učenje. Kadar se cikel med organizacijskimi akcijami in odzivom okolja prekine, se posamezniki znotraj organizacije poslužujejo akcij, toda organizacijske akcije niso ustrezne okolju (Weick 1979). V takšni situaciji imamo opravka s praznovornim učenjem (Levitt in March 1988; March in Olsen 1975).

Kadar je cikel prelomljen med posameznikovimi in organizacijskimi akcijami, vedenje posameznikov ne vpliva več na organizacijske akcije oziroma vedenje. Zadnji primer nepopolnega cikla nastane, kadar je cikel učenja pretrgan med odzivom okolja in prepričanji posameznikov. Organizacije se učijo v razmerah nejasnosti, posledica tega pa je, da odzivi okolja ne vplivajo na prepričanja posameznikov v organizaciji.

Vidik akcijskega učenja

Teorija akcijskega učenja Argyrisa in Schona (1978) je izmed vseh teorij organizacijskega učenja ena najpogosteje citiranih. Pri tem vidiku sta pomembni dve skupini teorij, ki obravnavata človeško vedenje: uporabne teorije in akcijske teorije (Argyris 1974; Argyris in Schon 1974). Uporabne teorije odsevajo dejansko vedenje ljudi in predpostavljajo le učenje z enojno zanko in organizacijsko eksperimentiranje. Teorije akcije pa temeljijo na treh načelih organizacijskega vedenja: raznolikosti, sposobnosti učiti se, kako se učiti ter na načelu minimalne kritične specifikacije (Morgan in Ramirez 1983).

Organizacijsko učenje v okviru vidika akcijskega učenja v splošnem definiramo kot iskanje oziroma odkrivanje napak in njihovo odpravljanje (ali vsaj zmanjševanje) (Argyris in Schon 1978; Dery 1982). Ali natančneje, učenje se lahko navezuje na proces skupnega raziskovanja posameznih članov organizacije "testiranja in restrukturiranja organizacijskih teorij akcij tako na nivoju organizacije kot tudi posameznika" (Argyris in Schon 1978, 11).

Učenje z enojno zanko v splošnem opredelimo kot proces odkrivanja napak in njihovega odpravljanja (ali zmanjševanja) na področjih, kjer organizacije izvajajo svoje politike ali zasledujejo svoje cilje. O *učenju z enojno zanko* v okviru modela učečih se sistemov govorimo takrat, kadar uporabimo nove vedenjske strategije v podporo istim glavnim spremenljivkam (Valenca, Pereira 1990). O *učenju z dvojno zanko* pa govorimo, "kadar odkrijemo napako in jo odpravimo, pri čemer upoštevamo norme, politike in cilje organizacije" (Argyris in Schon 1978, 3). Tovrstno učenje zajema modifikacijo ali nadomeščanje glavnih vrednot, politik in predpostavk.

Literatura, ki obravnava organizacijsko eksperimentiranje, podaja dve pomembni ugotovitvi: prvič, organizacije se zavestno učijo na podlagi povratnih informacij; drugič, organizacijsko učenje je proces odpravljanja nezaželenega stanja in doseganje zaželenega (Lindblom 1959). S tega vidika je organizacijsko učenje podobno logičnemu inkrementalizmu, kjer najuspešnejše strategije izvirajo iz iterativnega procesa predvidevanja prihodnosti, eksperimentiranja in zviševanja natančnosti povratnih informacij na podlagi serije delnih informacij (Quinn 1980).

Vidik učeče se organizacije

Učeče se organizacije (Senge 1990, 1991) so organizacije, "kjer ljudje neprestano izboljšujejo sposobnosti za doseganje rezultatov, ki si jih resnično želijo, kjer gojijo nove načine mišljenja, kjer so skupne aspiracije svobodne in kjer se ljudje neprestano učijo, kako se učiti skupaj" (Senge 1990, 3).

Učeča se organizacija se je sposobna neprestano učiti, je odprta za okolje in ima željo po povečevanju sposobnosti učenja. Omenjeni trije dejavniki so ključnega pomena za izboljšanje kakovosti, poglobljanje odnosov s kupci in dobavitelji, uspešnejše uresničevanje strategij, zviševanje zadovoljstva kupcev in za doseganje dobičkonosnosti (Mills in Friesen 1992). Neprestano učenje zagotovimo s pomočjo petih disciplin: sistemskim mišljenjem, osebnim mojstrstvom, mentalnimi modeli, skupno vizijo in timskim učenjem (Senge 1990, 1991).

Sistemska mišljenje pripomore k temu, da na bolj ustvarjalen način dobimo vpogled v vzorce in odnose ali jih spreminjamo z namenom, da bi pridobili trajno konkurenčno prednost (Senge 1990, 1991). *Osebnostno mojstrstvo* pripomore k neprestanemu razjasnjevanju in poglobljanju osebne vizije, osredotočenju energij, razvijanju potrpežljivosti in bolj objektivnemu obravnavanju realnosti (Senge 1990). Osebnostno mojstrstvo vključuje veliko tehnik in načel ter ga sestavljajo trije pomembni elementi: osebna vizija, ustvarjalna tenzija in zavezanost k resnici (Senge 1991).

Mentalni modeli so temeljne predpostavke, vrednote, prepričanja, norme in predstave, ki vplivajo na posameznikovo razumevanje realnosti in uresničevanje akcij (Senge 1990, 1992). Mentalni modeli omejujejo posameznike v obstoječ in podoben način mišljenja in reševanja problemov (McKenna 1992). Mentalne modele je možno spremeniti in tako razviti nove načine videnja in razumevanja realnosti samo, če so organizacije zadosti fleksibilne in odprte okolju.

Skupna vizija usmerja posameznike v organizaciji ter jim daje energijo. Je vizija, ki se ji večina članov organizacije zaveže, ker odseva njihove osebno vizijo (Senge 1990). Če se individualne in organizacijska vizija ne ujemata, posamezniki verjetno ne bodo delovali v skladu s cilji organizacije (McKenna 1992). Osebna zavezanost k skupni viziji je bistvenega pomena, zato morajo učeče se organizacije posvečati posebno pozornost procesu ustvarjanja skupne vizije (Senge 1990). *Timsko učenje* opredelimo kot "proces usmerjanja tima, da bi osredotočil svojo energijo v doseganje zaželenih rezultatov" (Senge 1991, 8), temelji na osebnem mojstrstvu in skupni viziji. Zahteva obvladovanje postopkov komunikacije (McKenna 1992) in koordinirane akcije (Senge 1990).

Proces učenja pri posamezniku in v organizacijah

V devetdesetih letih je nastalo veliko najrazličnejših konceptov in modelov¹ učenja v organizaciji, kljub temu pa je uspešnih primerov organizacijskega učenja v poslovni praksi relativno malo. Praktične izkušnje kažejo, da razlogi za to ne izhajajo iz pomanjkanja strokovnega znanja, slabih svetovalcev ali premajhne pripadnosti vodstev podjetij. Temeljni razlog je v osnovnem načinu razmišljanja ljudi (Senge, Kleiner, et al. 1999). To pomeni, da rešitve za vzpostavljanje uspešnega

¹ Literatura s področja organizacijskega učenja opisuje modele v smislu treh lastnosti (posebnosti), ki podpirajo različne kognitivne in skupinske procese v managerskih timih. Modele lahko gledamo kot:

- zemljevide, s pomočjo katerih pridobivamo in aktiviramo znanje,
- ogrodja, ki filtrirajo in organizirajo znanje in
- mikro-svetove za eksperimentiranje, sodelovanje in učenje (Morecroft 1992, 9).

organizacijskega učenja niso v obstoječih strukturah in sistemih, temveč v raziskovanju temeljnih vedenjskih in miselnih procesov pri posamezniku.

Teoretiki učenja v organizaciji večinoma analizirajo tehnike in koncepte uspešnega poslovanja, ki temeljijo na obravnavi organizacije kot sistema, manjše število raziskav pa izhaja iz učnega procesa kot celote aktivnosti, ki potekajo na ravni posameznika in predstavlja mikro-okolje učeče se organizacije. Učeča se organizacija ni končno stanje, temveč način dela in razvoja posameznikov in organizacije.

V nadaljevanju predstavljamo dva procesa učenja, s sintezo katerih interpretiramo odnos med učenjem pri posamezniku in organizacijskim učenjem. Najprej obravnavamo proces organizacijskega učenja japonskih avtorjev Nonake in Takeuchija (1995). Njun model "ustvarjanja organizacijskega znanja" (organizational knowledge creation) ponazarja učenje v organizaciji. Individualni vidik učenja ponazarjamo s konceptom "globokega ciklusa učenja" (deep learning cycle) avtorja Petra Sengeja.

Proces organizacijskega učenja

Proces organizacijskega učenja ponazarja model ustvarjanja organizacijskega znanja. Avtorja modela sta pri tem izhajala iz praks uspešnih japonskih podjetij, katerih temeljna značilnost je težnja po neprestanem spreminjanju. Osnova teorije ustvarjanja organizacijskega znanja je obravnavanje objektivne in subjektivne narave znanja. Subjektivno naravo znanja pri tem predstavljajo pojmi kot so: pripadnost, prepričanje, ki koreninijo globoko v vrednostnem sistemu posameznika. Tabela 2 prikazuje celoto dveh vrst znanja, ki v model ustvarjanja organizacijskega znanja vnaša epistemološko dimenzijo.

Tabela 2: Dve vrsti znanja

Tiho/implicitno znanje (subjektivno)	Eksplicitno znanje (objektivno)
Znanje iz izkušenj (telo)	Racionalno znanje (um)
Simultano znanje (tu in zdaj)	Sekvenčno znanje (tam in takrat)
Analogno znanje (praksa)	Digitalno znanje (teorija)

Vir: Nonaka, Takeuchi 1995, 61.

Jedro modela Nonake in Takeuchija (1995, 62-69) je stališče, da je ustvarjanje znanja posledica interakcije med tihim/implicitnim in eksplicitnim znanjem. Ta interakcija poteka skozi proces socializacije, eksternalizacije, kombinacije in internalizacije.

Socializacija pomeni pretvorbo ene oblike tihega znanja v drugo obliko tihega znanja. Primeri učenja na podlagi socializacije so: izmenjava izkušenj, učenje ob delu, brainstorming delavnice ipd. *Eksternalizacija* je konverzija tihega znanja v eksplicitno. Eksternalizacija lahko poteka s pomočjo *prisposodob*, ki jih sproža pred-

vsem intuicija in holistična domišljija - med idejami v tej fazi še ne analiziramo razlik - ter *analogij*, ko uporabljamo domišljijo, figurativni jezik in sposobnost povezovanja, logičnega razlikovanja. Med vsemi štirimi oblikami konverzije znanja je pri eksternalizaciji ključ za ustvarjanje znanja, ker iz tihega znanja ustvarja nove, eksplicitne koncepte.

Kombinacija je konverzija eksplicitnega znanja v eksplicitno. Primeri takšnega učenja so: izmenjava in kombiniranje znanja na podlagi dokumentov, na sestankih, seminarjih, razgovorih. Gre za rekonfiguracijo obstoječih informacij preko sortiranja, dodajanja, kombiniranja in kategoriziranja, kar nas privede do novega znanja. *Internalizacija* je konverzija eksplicitnega znanja v tiho znanje. *Internalizacija* je končna posledica posameznikovega in organizacijskega preverjanja novega znanja in pomeni, da je novo znanje sprejeto. Do tega pojava pride, ko pridobljeno znanje preide v posameznikovo bazo tihega znanja.

Pogoji za organizacijsko učenje

Organizacijsko učenje se sproži, ko tiho znanje, ki je akumulirano na ravni posameznikov, "socializiramo" med člani organizacije. Učenje oziroma ustvarjanje znanja tako razumemo kot "kontinuirano in dinamično interakcijo med tihim in eksplicitnim znanjem" (Nonaka in Takeuchi 1995, 70).

Vsaka od oblik organizacijskega učenja zahteva vzpostavitev specifičnih pogojev v delovnem okolju. Socializacija se ponavadi začne v okolju, ki omogoča ljudem izmenjavo izkušenj in mentalnih modelov. Eksternalizacijo sprožijo dialogi in skupni razmisleki, ki pomagajo zaposlenim izraziti skrito tiho znanje. Pogoj za učenje, ki temelji na kombinaciji, je ustrezen pretok informacij med različnimi organizacijskimi enotami. Ta pretok je mogoče doseči s povezovanjem starega in novega znanja iz različnih organizacijskih enot. Internalizacija se prične z učenjem ob delu oziroma z izvajanjem aktivnosti.

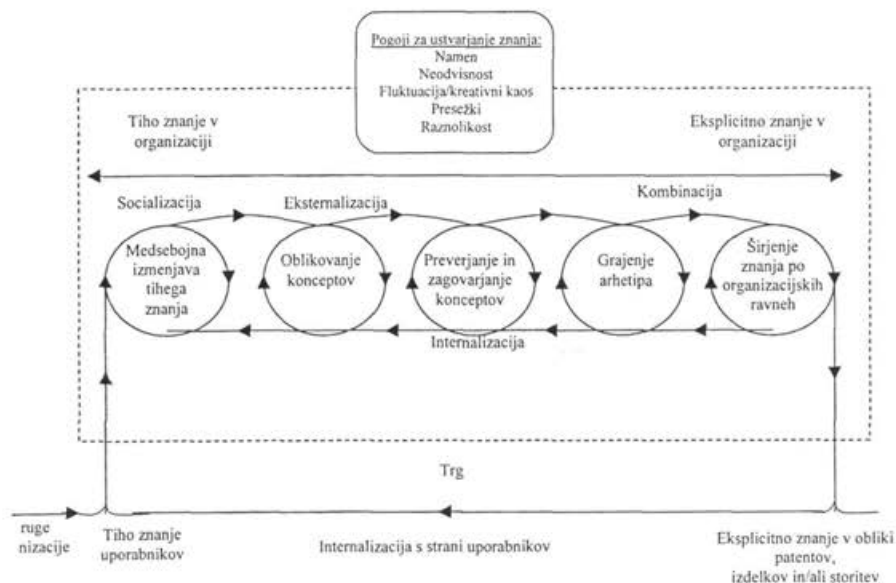
Na organizacijski ravni je uspešno učenje mogoče v pogojih, ki omogočajo ustrezno informiranost posameznikov, spodbujajo dialog in praktično uresničevanje konceptov na različnih ravneh (horizontalnih in vertikalnih) v organizaciji. Splošni organizacijski pogoji pa v celoti še ne zadostujejo za uspešno ustvarjanje organizacijskega znanja. Tudi na psihološki ravni vsakega posameznika mora biti izpoljenih več pogojev za učenje.

Nonaka in Takeuchi (1995, 75) sta definirala pet pogojev za zagon organizacijskega učenja: namen, neodvisnost, fluktuacija in kreativni kaos, presežki, koristna raznolikost. *Namen* mora izraziti vodstvo podjetja skozi strategijo, v kateri definira, kakšno vrsto znanja je potrebno razviti. *Neodvisnost* posameznikov pomeni, da je vsem zaposlenim dovoljeno delovati neodvisno. Neodvisnost tudi povečuje samoiniciativnost, samomotivacijo, samoorganiziranost in s tem možnosti za pojav nepričakovanih priložnosti. *Fluktuacija in kreativni kaos* spodbujata učenje, ker najrazličnejše motnje spodbudijo ljudi k interakciji z okoljem. Motnje vznemirjajo ustaljene navade posameznika in ga silijo k preverjanju ustreznosti lastnih pristopov. *Presežki*, npr. presežki informacij, pospešijo ustvarjanje znanja. *Raznolikost* v smislu izhajanja ljudi iz različnih okolij, različnih spolov, starosti idr. vpliva na različne načine interpretacij istih pojavov, kar vodi do učenja.

Potek procesa organizacijskega učenja

Slika 3 prikazuje potek procesa ustvarjanja organizacijskega znanja po Nonaki in Takeuchiju (1995, 84). V ozadju procesa so predhodno obravnavani pogoji za ustvarjanje organizacijskega znanja: namera, neodvisnost, fluktuacija in kreativni kaos, presežki, koristna raznolikost. Proces izhaja iz razlikovanja med tihim (implicitnim) in eksplicitnim znanjem. Sestavlja ga pet faz: medsebojna izmenjava tihega (implicitnega) znanja; oblikovanje konceptov; preverjanje in zagovarjanje konceptov; grajenje arhetipa²; širjenje znanja po organizacijskih ravneh.

Slika 3: Proces organizacijskega učenja

Vir: Nonaka in Takeuchi 1995

Proces ustvarjanja organizacijskega znanja se sproži z izmenjavo tihega znanja med člani organizacije. Prva faza procesa po vsebini sovпада z obliko učenja, ki jo Nonaka in Takeuchi imenujeta socializacija, pri kateri še neizraženo znanje v organizaciji dobi določeno izrazno obliko, ki pa še ni oblika eksplicitnega znanja.

² Teorija organizacijskega učenja uporablja izraz "sistemski arhetipi" ali "generične strukture". Sistemski arhetipi predstavljajo ponavljajoče se vzorce struktur, s čimer ponazarjajo dejstvo, da imajo številni poslovni problemi precej podobna žarišča pojavnosti. Primeri sistemskih arhetipov so: omejitve rasti, prelaganje bremen ipd. (Senge 1990, 94, 95, 378-390).

V drugi fazi pride do preoblikovanja tihega znanja v eksplicitno. Eksplicitno znanje pri tem dobi obliko novih konceptov. Druga faza procesa predstavlja večino značilnosti eksternalizacije kot oblike učenja. Koncepti, ki so rezultat druge faze procesa organizacijskega učenja, še niso preverjeni.

V tretji fazi organizacija presodi, ali nov koncept opravičuje nadaljnjo obravnavo v organizaciji. V primeru, da je sprejeta odločitev o nadaljevanju, v četrti fazi procesa nov koncept dobi obliko arhetipa. Arhetip ima lahko obliko prototipa novega izdelka, če gre za razvoj novih izdelkov, ali pa obliko nove korporacijske vrednote, novega management sistema ali organizacijske strukture, če gre za "mehko" inovacijo.

V peti fazi procesa se znanje, ki je bilo razvito v predhodnih fazah učenja, razširi na druge enote v organizaciji. Širjenje znanja lahko poteka tudi zunaj organizacije, kot na primer na kupce, podružnice podjetja in dobavitelje. Do tega pride zato, ker organizacije, v katerih poteka organizacijsko učenje, ne delujejo v zaprtem sistemu, temveč so del dinamičnega in odprtega okolja.

V procesu organizacijskega učenja prihaja do vseh štirih oblik učenja. Medsebojna izmenjava tihega znanja kot prva faza procesa ima značilnosti *socializacije*, z oblikovanjem konceptov pride do *eksternalizacije*. V fazi preverjanja in zagovarjanja konceptov se vrši proces *internalizacije*, ki se zaključí z grajenjem arhetipa in širjenjem znanja po organizacijskih ravneh, kar so značilnosti *kombinacije*. Proces je dinamičen in poteka v organizaciji kontinuirano.

Skladno s celostnim gledanjem na znanje kot celote tihega in eksplicitnega znanja, sta Nonaka in Takeuchi (1995, 243) opredelila razlike med dvema prevladujočima kulturama vodenja podjetij, japonsko in daljno azijsko na eni strani ter zahodno-evropsko in ameriško na drugi strani. Zagovarjata načelo uravnoteževanja, po katerem morajo Zahodna podjetja posvetiti več pozornosti manj formalnim in manj sistematičnim platem znanja in se osredotočiti na subjektivne uvide ter intuicijo (tiho znanje). To pomeni, da bi morala zahodna podjetja osvojiti miselnost in tiste pristope k poslovanju, po katerih je znanje mogoče pridobiti z izkušnjami ali z uporabo prispodob ter slik. Zahodna podjetja se morajo tudi naučiti, kako razširiti in razbistriti znanje na skupinski ravni prek dialoga, diskusije, širjenja izkušenj in opazovanja. Japonska podjetja pa se morajo na drugi strani naučiti, kako razvijati zmožnosti na individualni ravni, ne samo na vrhu, ampak tudi znotraj organizacije.

V nadaljevanju je predstavljen model, ki pojasnjuje značilnosti učenja na ravni posameznikov, s čimer vnašamo v obravnavo drugi, komplementarni vidik učenja v organizacijah. Model je razvil Peter Senge (1994) in se imenuje "globoki ciklus učenja" pri posamezniku.

Proces učenja na ravni posameznika

V procesu organizacijskega učenja se pri vsakem posamezniku, članu te organizacije, sproži individualni proces učenja, ki je celota fizičnih, racionalnih in čustvenih procesov. Individualni proces učenja je ponazoril Senge (Senge et al. 1994, 17) s t.i. "globokim ciklusom učenja" (deep learning cycle). Globoki ciklus učenja je po Sengeju bistvo učeče se organizacije. Ciklus ponazarja okolje neprestanega

spreminjanja, sestavlja ga celota lastnosti, ki pripadajo posameznikom, ki postopoma razvijajo znanje o tem, kako delovati kot celota.

Slika 4: Globoki ciklus učenja

Vir: Senge et al. 1994

714

Kot je razvidno iz slike 4, globoki ciklus učenja sestavljajo veščine in zmogljivosti, iz katerih se razvijejo novi občutki in zavedanja. Ko ljudje na drugačen način doživljajo svoje delo in življenje, se iz novih občutkov in zavedanj razvijejo nove vrednote, ki potem ponovno omogočajo razvoj novih veščin in zmogljivosti (Senge et al. 1994, 18).

Globoki ciklus učenja predstavlja dinamično povezavo veščin in zavedanj ter vrednot, ki so implicitne učeči se organizaciji. Izhaja iz prepričanja, da je to, kar posamezniki v organizaciji vedo drugotnega pomena, v primerjavi s tem, kar se še lahko naučijo, in da so poenostavljeni odgovori manj pomembni od prodornih vprašanj (Kofman in Senge 1993, 17). V nadaljevanju je podrobneje obravnavana vsaka od sestavin globokega cikla učenja.

Veščine in zmogljivosti učečega se posameznika

Učenje omogoča posamezniku, da osvoji veščine in zmogljivosti, s katerimi lahko izvaja aktivnosti, ki jih pred tem ni bil sposoben opravljati. Veščine in zmogljivosti, ki so značilne za učečega se posameznika, je mogoče združiti v tri skupine: aspiracija, razmišljanje in komunikacija, konceptualizacija.

Aspiracija je zmožnost posameznikov, da se usmerijo v tisto, kar je za njih najbolj pomembno. Gre tudi za zmožnost spreminjanja na podlagi lastne želje in ne za spreminjanje, ki bi bilo posledica pritiskov in zahtev. *Razmišljanje*, kot ga obravnava Senge, je veščina presojanja o najglobljih stališčih in vzorcih (individualnih in kolektivnih) obnašanja. Razmišljanje je zmožnost razvoja lastnega razu-

mevanja sveta ob testiranju globoko usidranih domnev in posplošitev (mentalnih modelov), ki vplivajo na naše razumevanje sveta in način delovanja.

Komunikacija omogoča prenos znanja med učečimi se posamezniki in je kritičnega pomena za to, da se pojavi učenje na organizacijski ravni. *Konceptualizacija* je veščina oziroma zmožnost videnja večjih sistemov in sil, ki delujejo nanje, kot tudi zmožnost uporabe ustreznih načinov za javno izražanja tovrstnih pogledov. Konceptualizacija pomeni preseganje obstoječih mentalnih modelov in povežovanje pojavov na nov način.

Zaznave in zavedanja učečega se posameznika

Uporaba veščin in sposobnosti posameznika privede do novih zaznav in zavedanj. Posamezniki in organizacije postajajo na nov način dojemljivi in pozorni na pojave v svojem okolju. Senge trdi, da uporaba veščin organizacijskega učenja vodi do spoznanj o tem, ali v organizaciji obstaja kreativen duh ali ne, kot tudi, da ljudje prično spoznavati globlje vzorce mišljenja, ki obstajajo v skupini (Senge et al. 1994, 20).

Nova zavedanja in občutljivosti učečega se posameznika so posledica osredičenosti posameznika v danem trenutku poslovne realnosti in nasprotujejo stagniranju ob preteklih uspehih ali pretiranemu usmerjanju v prihodnost. Nova zavedanja in občutljivosti se pri posamezniku pojavijo takrat, ko je odprt in sproščen. Pri tem je potrebno posebej poudariti, da zavedanja in zaznave niso zgolj intelektualno utemeljene, temveč pomenijo povezavo med razumom in intuicijo. Intuicijo v danem kontekstu razumemo kot podobo dogodka v prihodnosti oziroma neko predhodno znanje ali vedenje posameznika. Intuicija, znanstveno dokazano, velja za človekove sposobnosti (Redfield 1997, 127).

Veščine novih zavedanj in občutljivosti učečega se posameznika ne pomenijo izključevanja razuma na račun intuicije. Pri učenju, razvoju in spreminjanju posameznikov in organizacije morata biti prisotna oba, razum in intuicija, glava in srce. Kot pravi Senge (1990, 168) je bilateralnost temeljni oblikovni princip, ki je v ozadju evolucije vseh naprednih bitij. Narava se je naučila ustvarjati v parih. Podobno sta tudi razum in intuicija oblikovana tako, da delujeta v harmoniji. Konflikt med intuicijo in linearnim, nesistemskim mišljenjem izhaja iz prepričanja, da je razum nasprotje intuiciji. S preizkušanjem veščine systemskega mišljenja je intuicijo mogoče pojasniti in utemeljiti, s čimer je mogoče ovreči prepričanje, da intuicija ni dokazljiva. Nov pogled na odnos med razumom in intuicijo je eden najpomembnejših prispevkov konceptov organizacijskega učenja.

Vedenje in vrednote učečega se posameznika

Postopen razvoj novih veščin, ki vplivajo na nove zaznave in zavedanja posameznika, vodi do sprememb v njegovih vrednotah in vedenju. To je proces, ki zahteva veliko časa in pomeni spremembo na najgloblji ravni posameznika. Celota vrednot, ki jih zastopa učeči se posameznik, je drugačna od tistih, ki prevladujejo v tradicionalnih hierarhičnih organizacijah. Sestavni del kulture v hierarhičnih organizacijah je prepričanje, da je potrebno človeka vedno kontrolirati, da bi bil zares učinkovit. V nasprotju s tem pa so vrednote v učečih se organizacijah odkrivanje človeških negotovosti, neznanj in ignorance, saj so vse te lastnosti sestavni del

učenja, ker sprostijo notranje kapacitete za raziskovanje, radovednost in eksperimentiranje posameznika.

Globoki ciklus učenja je kontinuiran proces, ki poteka v učečem se posamezniku kot posledica sprememb v njegovem življenju. Spremembe se odražajo v zaporedju od novih veščin preko novih zavedanj do novih vrednot in opravijo v določenem času sklenjen tok razvoja. Po svoji naravi ima cikel obliko spirale, saj posameznik z vsako novo učno izkušnjo prehaja na vedno višjo raven obvladovanja veščin in zmogljivosti, zaznav, zavedanj in vrednot.

Globoki ciklus učenja se nahaja znotraj t.i. območja neprestanega spreminjanja. To območje je okolje (npr. organizacija), v katerem deluje učeči se posameznik. Organizacijsko okolje učeče se organizacije ima to značilnost, da zahteva od vsakega posameznika, da se vključi v proces organizacijskega učenja, pri čemer vstopa v interakcije z drugimi posamezniki.

Povezanost učeče se organizacije in učečega se posameznika

Globoki ciklus učenja kot individualni proces, skozi katerega gre posameznik v procesu učenja, in organizacijski proces učenja, se medsebojno dopolnjujeta. Z združitvijo obeh procesov lahko ponazorimo povezanost med učečim se posameznikom in učečo se organizacijo.

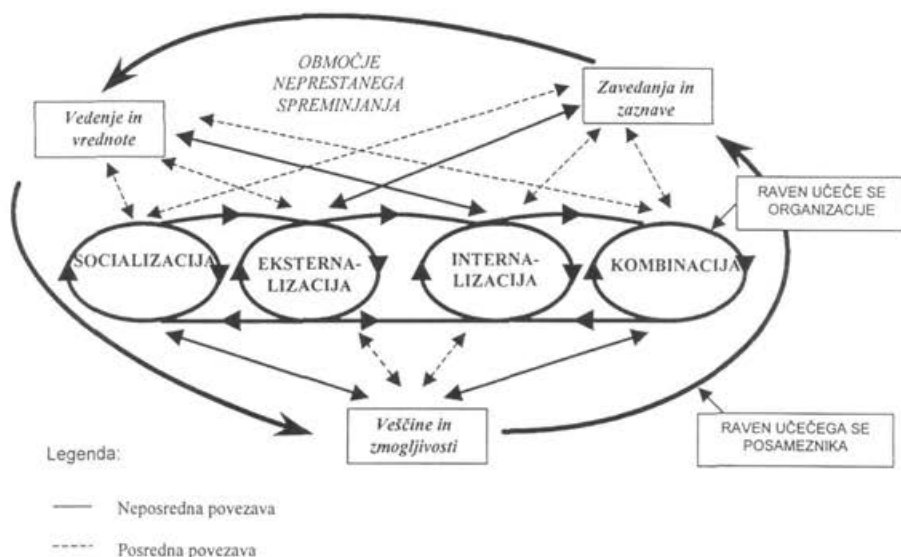
Slika 5 ponazarja združitev procesa organizacijskega učenja, ki poteka znotraj območja neprestanega spreminjanja (organizacijsko okolje) in globokega ciklusa učenja, ki poteka pri vsakem posamezniku. Posamezne faze procesa organizacijskega učenja se povezujejo s sestavinami globokega ciklusa učenja. Pri tem se povezave razlikujejo glede na neposrednost in intenzivnost medsebojnega vplivanja. Presoja o intenzivnosti na dani stopnji raziskovanja temelji na analizi teorije o obeh procesih učenja in predstavlja predvsem predpostavke o neposrednosti in intenzivnosti povezav, ki bi jih ustrezna empirična raziskava lahko potrdila ali zavrnila.

Prva faza procesa organizacijskega učenja je socializacija, ki pomeni pretvorbo ene oblike tihega znanja v drugo obliko. To je mogoče opraviti z izmenjavo izkušenj, učenjem ob delu in drugimi podobnimi oblikami učenja. Predpostavljamo, da za uspešno izvedbo te faze organizacijskega učenja, učeči se posameznik uporablja in s tem razvija predvsem svoje veščine in zmogljivosti, med katerimi sta posebej pomembni veščini komunikacije in razmišljanja. Nov proces učenja se pri posamezniku sproži sočasno z novim začetkom procesa organizacijskega učenja. Dogajanje v organizaciji pri posamezniku sproži razvoj novih veščin in zmogljivosti, s katerimi lahko izvaja aktivnosti, ki jih pred tem ni bil sposoben opravljati. Nove veščine in zmogljivosti, do katerih pride v procesu socializacije, posredno vplivajo na nove zaznave, iz katerih se pozneje razvijejo tudi nove vrednote in vedenje posameznika. Intenzivnost teh vplivov v prvi fazi procesa organizacijskega učenja še ni velika, zato jih ponazarjamo kot neposredno povezavo.

Druga faza procesa učenja je eksternalizacija in predstavlja konverzijo tihega znanja v eksplicitno. Eksternalizacija poteka s pomočjo prisposodob in analogij, ki jih sprožata predvsem intuicija in domišljija. V individualnem ciklusu učenja se eksternalizacija povezuje predvsem z novimi zaznavami in zavedanji učečega se

posameznika. Nove zaznave in zavedanja v temeljnem ciklusu učenja posameznika so posledica novih povezav med razumom in intuicijo. To velja za posameznika kot tudi za celo organizacijo. Tudi na organizacijski ravni pride do konverzije tihega znanja v eksplicitno kot posledica povezovanja na eni strani intuitivno znanega znanja, na drugi strani pa obstoječega eksplicitnega znanja. Nova povezava predstavlja novo eksplicitno znanje. Eksternalizacija se posredno povezuje tudi z veščinami in zmogljivostmi in posledično vpliva tudi na obnašanje in vrednote.

Slika 5: Odnos med organizacijskim procesom učenja in globokim ciklusom učenja

Vir: Colnar 1999

Tretja faza organizacijskega učenja se pri posamezniku odraža kot ponotranjenje novega eksplicitnega znanja. Na ravni organizacije pride v procesu internalizacije do konverzije eksplicitnega znanja v tiho znanje. Internalizacija se povezuje z novimi vrednotami in vedenjem učečega se posameznika. To je faza, ki zahteva relativno veliko časa pri vsakem posamezniku, podobno kot tudi v organizaciji, saj predstavlja konsenz o tem, ali nek nov koncept opravičuje nadaljnjo obravnavo v organizaciji ali ne. Glede na to, da je učenje na organizacijski ravni dinamičen in več-smeren proces, se internalizacija posredno povezuje tudi z veščinami in zmogljivostmi ter zaznavami in zavedanji v posameznikovem temeljnem ciklusu učenja.

Četrta faza organizacijskega učenja je kombinacija in pomeni širjenje znanja po organizacijskih ravneh. Kombinacija je konverzija eksplicitnega znanja v eksplicitno. Do tovrstnega pojava pride na podlagi izmenjave dokumentiranega znanja, razgovorov na sestankih, seminarjih in podobnih priložnostih. Širjenja znanja po ostalih organizacijskih ravneh je za posameznika, ki se nahaja v svojem temeljnem ciklusu učenja, priložnost za uporabo in razvoj novih veščin in zmogljivosti. Posredno je kombinacija povezana tudi z začetkom novega ciklusa učenja, t.j. razvojem od novih veščin in zmogljivosti preko novih zaznav in zavedanj do novih vrednot in vedenja.

Značilnost povezave med procesom učenja na organizacijski ravni in procesom učenja na ravni posameznika je sočasnost pojavov učenja pri posamezniku in organizaciji. Gre za sočasno vplivanje pojavov učenja pri posamezniku in organizaciji, ki ga v tehničnih znanostih opredeljuje holograf. Holograf je poseben tip optičnega shranjevalnega sistema in ponazarja enoto, v kateri je en del celota, celota pa je tudi v vsakem delu. Če koncept holografa³ prenesemo na organizacijo pomeni, da je vsak posameznik del organizacije, hkrati pa se celotna organizacija odlikava v posamezniku (Cavaleri in Fearon 1996, 56). V procesu organizacijskega učenja torej sodeluje večje število posameznikov, ki s svojimi individualnimi cikli učenja sestavljajo organizacijo, in pri vsakem od teh posameznikov poteka proces organizacijskega učenja.

Zaključki

Celovit pregled opredelitev in ustrezna razvrstitev organizacijskega učenja je izhodišče za izbore tistega vidika organizacijskega učenja, ki predstavlja kakovostni vzvod za praktične aplikacije organizacijskega učenja. V članku smo predstavili procesa organizacijskega in individualnega učenja, ki temeljita na vedenjskih vidikih in s tem ponazorili povezanost med učečim se posameznikom in učečo se organizacijo.

Obravnavana povezanosti med učečim se posameznikom in učečo se organizacijo izhaja iz temeljnega pojmovanja posameznika kot mikrokozmosa, ki ima v sebi vse lastnosti makrokozmosa. Posameznik je nosilec fizičnih, umskih in čustvenih struktur⁴, ki imajo značilnosti drugih organskih struktur, v katerih sodeluje in med katere uvrščamo tudi organizacijo. S tem, ko je posameznik vključen v organizacijo, so njegove strukture postavljene v določeno organizacijsko okolje, kjer nastaja nova dimenzija, t.j. dimenzija medsebojnih razmerij. Obvladljivost te dimenzije temelji na obvladljivosti notranjih dimenzij posameznika. Učeči se posameznik je torej jedro organizacijskega učenja.

³ Holograf izhaja iz grških besed *holos*, ki pomeni ves, cel in *graphos*, ki pomeni pisati, včrtati (Verbinc 1968, 272, 245).

⁴ V danem kontekstu je struktura obravnavana kot struktura, ki se pojavlja v kompleksnih živih sistemih, kot npr. struktura sistemov v človeškem organizmu (npr. kardiovaskularni sistem). Struktura predstavlja osnovno medsebojno razmerje zunanjih in notranjih vplivov, ki delujejo na obnašanje posameznikov. V človeškem sistemu struktura predstavlja način, kako ljudje sprejemajo odločitve, t.j. pretvarjajo percepcije, cilje in pravila v aktivnosti (Senge 1990, 40).

Primerjava med posameznikom in organizacijo temelji na načelu holografa. Holograf predstavlja celoto, v kateri je v vsaki sestavni enoti zapis celote. Koncept holografa predstavlja nasprotje dualizmu, ločevanju med objektom in subjektom, uspehom in neuspehom, posameznikom in organizacijo, ter smiselno izpostavlja povezave. Barbara Brennan pravi: "Naš stari svet trdnih predmetov in determinističnih zakonov narave se razblinja v svet valujočih vzorcev medsebojnih povezav" (Brennan 1995, 25). Gre torej za dinamično celoto, katere bistveni del so medsebojne povezave in dodatna dimenzija, ki jo predstavlja opazovalec ter njegove subtilne zaznave teh povezav. Če se učenje pojavi samo na osebni ravni, bo učenec ustvaril znanje samo za omejeno vrsto aktivnosti in to znanje bo lahko uporabno samo za tiste, ki so ga razvili. Znanje na organizacijski ravni se v takem primeru verjetno ne bo pojavilo zaradi težav v vzpostavljanju vezi med posamezniki, ki so njegovi nosilci.

Kako uspešno se bodo vzpostavile vezi med znanjem, je torej odvisno od posameznikov, ki so vpleteni v proces učenja, kar nas postavi v izhodiščno misel, da se obvladljivost notranjih procesov v posamezniku odslkava na zunanem, organizacijskem nivoju. Posameznikovi potenciali, a tudi slabosti, se odslkavajo na uspehih oziroma neuspehih celotne organizacije.

Povezovanje posameznikov je temeljna ustvarjalna značilnost človeka. S povezovanjem učečih se posameznikov pride do nadgrajevanja znanja. Učenje v skupini ali timu ljudi se razlikuje od individualnega učenja v toliko, da se izkušnja v skupini ali timu deli z drugimi ljudmi in tako pride tudi do rezultatov, ki ne pripadajo samo posamezniku, ampak celi skupini ali timu. Posebna značilnost takšnega učenja je, da napreduje organizacija in obenem v profesionalnem in osebnotnem smislu napreduje tudi vsak posameznik.

Iz značilnosti holografa izhaja, da uspešno organizacijsko učenje lahko vzpostavljamo preko delovanja na nosilce organizacije, učeče se posameznike, ki odslkavajo značilnosti celotne organizacije. Vsak posameznik v individualnem procesu učenja spoznava značilnosti organizacije. Neravnotežja, ki jih posameznik zaznava kot značilnosti organizacije, so obenem tudi njegova osebna neravnotežja. S poglobljenim delovanjem na lastnem osebnotnem razvoju lahko posameznik vpliva na razvoj celotne organizacije.

LITERATURA

- Abernathy, W. J., in Wayne, K. 1974. Limits of the learning curve. *Harvard Business Review*, 52(5), 109-119.
- Argyris, C. 1974. *Behind the front page*. San Francisco: Jossey Bass.
- Argyris, C. 1976. Single-loop and double-loop model in research in decision making. *Administrative Science Quarterly*, 21, 363-375.
- Argyris, C. 1976. Theories of action that inhibit individual learning. *American Psychologist*, 39, 638-654.
- Argyris, C. 1977. Double loop learning in organizations. *Harvard Business Review*, 55(5), 115-125.

- Argyris, C. 1982. Reasoning, learning, and action: Individual and organizational. San Francisco: Jossey-Bass.
- Argyris, C., in Schon, D. A. 1974. Theory in practice: Increasing professional effectiveness. San Francisco: Jossey-Bass.
- Argyris, C., & Schon, D. A. 1978. Organizational learning: A theory of action perspective. Reading: Addison Wesley.
- Argyris, Chris in Donald A. Schon. 1996. Organizational Learning II: Theory, Method, and Practice. Addison-Wesley, Reading
- Astley, W. G., & Van de Ven, A. 1983. Central perspectives and debates in organizational theory. *Administrative Science Quarterly*, 28, 245-273.
- Bain, J. S. 1956. Barriers to new competition. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bandura, A. 1977. Social learning theory. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Barney, J. B., 1986. Strategic factor markets, expectations, luck, and business strategy. *Management Science*, 42, 1231-1241.
- Barney, J. B. 1991. Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of Management*, 17, 99-120.
- Brennan, Barbara Ann. 1995. Moč zdravnih rok. Ljubljana: Quatro.
- Bourgeois, E. H. 1984. Strategic management and determinism. *Academy of Management Review*, 9, 586-596.
- Cavaleri, Steven in David Fearon. 1996. Managing in Organizations that Learn. Chambridge: Blackwell Publishers Ltd.
- Child, J. 1972. Organization structure, environment and performance: The role of strategic choice. *Sociology*, 6, 1-22.
- Colnar, Tadeja. 1999. Odnos med učečim se posameznikom in učečo se organizacijo pri organizacijskem strukturiranju podjetij. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta.
- Crossan, M. M. 1991. Organization learning: A sociocognitive model of strategic management. Unpublished doctoral dissertation, University of Western Ontario.
- Daft, R. L. 1983. Organizational theory and design. New York: West.
- Daft, R. L., in Huber, G. OP. 1987. How organizations learn: A Communication framework. *Research in the Sociology of Organizations*, 5, 284-295.
- Daft, R. L. in Weick, K. E. 1984. Toward a model of organizations as interpretation systems. *American Management Review*, 9, 284-295.
- Daft, R. L. in Lengel, R. H. 1986. Organizational information requiem media richness and structural design. *Management Science*, 32, 554-571.
- Daft, R. L. in Macintosh, N. B. 1981. A tentative exploration into the amount and equivocality of information processing in organizational work units. *Administrative Science Quarterly*, 26, 207-224.
- Daft, R. L. in Wiginton, J. C. 1979. Language and organization. *Academy of Management Review*, 4, 179-191.
- Dery, D. 1982. Erring and learning: An organizational analysis. *Accounting, Organizations & Society*, 7, 217-223.
- Dierickx, I., in Cool, K. 1989. Asset stock accumulation and sustainability of competitive advantage. *Management Science*, 35, 1504-1511.
- Dimovski, Vlado. 1994. Organizational Learning and Competitive Advantage: A Theoretical and Empirical Analysis. Cleveland State University.
- Duncan, R. B. in Weiss, A. 1979. Organizational learning: Implications for organizational design. In B. Staw (Ed.), *Research in organizational behavior*, 75-123.
- Duncan, R. B. 1972. Characteristics of organizational environment and perceived environmental uncertainty. *Administrative Science Quarterly*, 17, 313-327.

- Dutton, J. M., in Duncan, R. 1982. Sense-making and organizational adaptation. Working paper, Northwestern University, J. L. Kellogg Graduate School of Management.
- Fiol, C. M. in Lyles, M. A. 1985. Organizational learning. *Academy of Management Review*, 10, 803-813.
- Garvin, A. David. 1993. Building a Learning Organization. *Harvard Business Review*, 71, 4, 78-91.
- Ghemawat, P. 1986. Sustainable advantage. *Harvard Business Review*, 64, 53-58.
- Gioia, D. A. in Manz, C. C. 1985. Linking cognition and behavior: A script processing interpretation of vicarious learning. *Academy of Management Review*, 10, 527-539.
- Grieves, Jim in Brian Mathews. 1997. Healthcare and the learning service. *The Learning Organization*, Bradford, 4, 3, 88-98.
- Hamel, G. in Prahalad, C. K. 1989. Strategic intent. *Harvard Business Review*, 67(3), 63-76.
- Hedberg, B. L. T. 1981. How organizations learn and unlearn. In Nystrom, P. C., & Starbuck, W. H., *Handbook of Organizational Design*, 1, 3-27.
- Hildebrand, T. 1989. Doing business in United States. Unpublished doctoral dissertation, University of Western Ontario.
- Hrebiniak, L. G. in Joyce, W. F., 1985. Organizational adaptation: Strategic choice and environmental determinism. *Administrative Science Quarterly*, 30, 336-349.
- Huber, G. P. 1991. Organizational learning: The contributing process and the literatures. *Organization Science*, 2, 88-115.
- Kofman, Fred in Peter Senge. 1993. The Heart of Learning Organizations. *Organizational Dynamics*, 22, 2, 5-23.
- Kraut, A. J. 1976. Behavior modeling symposium: Developing managerial skills via modeling techniques. *Personnel Psychology*, 29, 325-328.
- Lado, A. A. 1992. Risk and strategic intent in cross border alliance choice: A theoretical and empirical investigation. Unpublished doctoral dissertation. Memphis State University.
- Laudon, K. C. in Laudon, J. P. 1988. Management information systems. A contemporary perspective. New York: Macmillan.
- Levitt, B. in March, J. G. 1988. Organizational learning. *Annual Review of Sociology*, 14, 319-340.
- Lindblom, C. E. 1959. The science of muddling through. *Public Administration Review*, 19, 78-88.
- Lord, R. G. in Kernan, M. C. 1987. Scripts as determinants of purposeful behavior in organizations. *Academy of Management Review*, 12, 265-277.
- Manz, C. C. in Sims, H. P., Jr. 1981. Vicarious learning: The influence of modeling on organizational behavior. *Academy Science Quarterly*, 6, 105-113.
- March, J. G. in Olsen, J. P. 1975. The uncertainty of the past: Organizational learning under ambiguity. *European Journal of Political Research*, 3, 147-171.
- Mason, E. S. 1939. Price and production policies of large-scale enterprises. *American Economic Review*, 29, 61-74.
- McKenna, S. D. 1992. A Culture Instrument: Driving Organizational Learning. *Leadership & Organizational Development Journal*, 13, 24-29.
- Mills, D. Q. in Friesen, B. 1992. The Learning Organization. *European Management Journal*, 10(2), 146-156.
- Morecroft, John D.W. 1992. Executive knowledge, models and learning. *European Journal of Operational Research*, North Holland, 59, 9-27.
- Morgan, G. in Ramirez, R. 1983. Action learning: A holographic metaphor for guiding social change. *Human Relations*, 37, 1-28.
- Nelson, R. R. in Winter, S. G. 1982. An evolutionary theory of economic change. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Nevis, Edwin, Antony DiBella in Janet Gould. 1995. Understanding Organizations as Learning Systems. *Sloan Management Review*, 36, 2, 73-85.
- Nonaka, Ikujiro. 1991. The Knowledge-Creating Company. *Harvard Business Review*, 69, 6, 96 - 104.
- Nonaka, Ikujiro in Hirotaka Takeuchi. 1995. *The Knowledge Creating Company*. New York, NY: Oxford Univ. Press.
- Peteraf, M. A. 1993. The cornerstones of competitive advantage: A resource-based view. *Strategic Management Journal*, 14, 179-192.
- Porter, M. E. 1980. *Competitive strategy*. New York: Free Press.
- Porter, M. E., & Millar, V. E. 1985. How information gives you competitive advantage. *Harvard Business Review*, 63, 149-160.
- Porter, M. E. 1985. *Competitive advantage*. New York: Free Press.
- Quinn, J. B. 1980. Strategies for change: Logical incrementalism. Homewood: Irwin.
- Reed, R., in DeFillippi, R. 1990. Causal ambiguity, barriers to imitation, and sustainable competitive advantage. *Academy of Management Review*, 15, 88-102.
- Redfield, James. 1995. *Celestinska prerokba*. Ljubljana: Quatro.
- Roth, George in Art Kleiner. 1998. The Learning Initiative at the AutoCo Epsilon Program. MIT Center for Organizational Learning.
- Rumelt, R. P. 1987. Theory, strategy, and entrepreneurship. In D. J. Teece (Ed.), *The competitive challenge*. Cambridge, MA: Ballinger, 139-158.
- Senge, M. Peter. 1990. *The Fifth Discipline: The Art & Practice of The Learning Organization*. New York: Currency Doubleday.
- Senge, P. M. 1991. Learning organizations. *Executive Excellence*, 8, 7-8.
- Senge, P. M. 1992. Mental models. *Planning Review*, 20, 4-10.
- Senge, M. Peter et al. 1994. *The Fifth Discipline Fieldbook*. New York: Currency Doubleday.
- Senge, M. Peter et al. 1999. *The Dance of Change*. London: Doubleday/Currency in Nicholas Brealy Publishing.
- Shrivastava, P. 1983. A typology of organizational learning systems. *Journal of Management Studies*, 20, 1-28.
- Smith, G. D. in Steadman, L. E. 1981. Present value of corporate history. *Harvard Business Review*, 59, 164-173.
- Teece, D. J., Pisano, G., in Shuen, A. 1990. Firm capabilities, resources, and the concept of strategy: Four paradigms of strategic management, CCC Working Paper. Berkeley: Center for research in management, University of California at Berkeley.
- Valenca, Pereira, A. C. 1990. *Dialectical perspectives on organizational learning*. Unpublished doctoral dissertation, Case Western Reserve University, Cleveland.
- Verbinc, France. 1968. *Slovar tujk*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Weick, K. E. 1979. *The social psychology of organizing*. Reading: Addison-Wesley.
- Yelle, L. E. 1979. The learning curve: Historical review and comprehensive survey. *Decision Science*, 10, 302-328.

KODIRANJE ENCIKLOPEDIJ

Povzetek. Članek se ukvarja s prikazom zgodovinskega razvoja Enciklopedije Slovenije, pri čemer skuša opozoriti na vsebinske omejitve, ki jih je temu knjižnemu projektu naložil čas, v katerem je nastajala njegova konceptualna zasnova. Poleg strogo ideoloških omejitev, ki jih je predvsem v prvih zvezkih diktiral marksizem kot tisti svetovni nazor, skozi katerega naj bi avtorji geselskih člankov ovrednotili vse pojave, vezane na slovenstvo, odkriva članek skozi primerjavo z nekaterimi drugimi nacionalnimi enciklopedijami še hujšo kulturno naddoločenost Enciklopedije Slovenije v samem izboru pojmov, ki je izrazito avtarkičen.

Ključni pojmi: enciklopedija, leksikografija, vrednotenje, marksizem, nacionalni korpus, avtarkičnost.

V tem besedilu izhajamo iz predpostavke, da so enciklopedije in leksikoni pomemben pripomoček za razumevanje sodobnih in preteklih družb. Čeprav vsaj v zahodni civilizaciji velja, da naj bi tovrstne knjižne edicije zgolj v objektivnem tonu podajale vednost o posameznem področju človekovega udejstvovanja ali pa kar o vsej človeški civilizaciji, se seveda že za samim izborom pojmov, iz katerih je sestavljen geslovník, in za dolžino posameznih gesel, skriva svojevrsten vrednostni sistem. Še več, tudi tiste enciklopedije, ki se zavestno izogibajo temu, da bi svojim bralcem in bralkam vsiljevale vrednostne sodbe o posameznih pojavih in osebah, so nastale v kulturnih okoljih, ki jih obvladujejo določeni vrednostni sistemi, ki pa posredno vplivajo na sam izbor pojmov in dolžino gesel. Če denimo Enciklopedija Britanika neprimerno več prostora namenja Williamu Shakespeareu kot Raymondú Chandlerju, lahko iz tega sklepamo, da kulturni sistem njenih urednikov pripisuje neprimerno večjo težo prvemu kot drugemu, čeprav se v geselskih člankih do nobenega od obeh piscev vrednostno ne opredeljujejo.

Zato lahko upravičeno domnevamo, da je iz razlik med geslovníki možno izvedeti marsikaj o razlikah med vrednostnimi sistemi okolij, v katerih so posamezne enciklopedije ali leksikoni nastali. V besedilu bomo obravnavali tako imenovane nacionalne enciklopedije oziroma leksikone, prek njih pa bomo skušali analizirati nacionalni značaj Slovencev: v ta namen bomo pod drobnogled postavili Enciklopedijo Slovenije, nato pa se bomo vrnili dvesto let nazaj in se premaknili v Združene države, kjer je tiskar po imenu Thomas Dobson skušal predati Britaniko v ameriško enciklopedijo. Ob tem pa bomo problematiko obrav-

Dr. Miha Kovač, publicist.

navali še skozi optiko danskega nacionalnega leksikona, ki je pred tremi leti začel izhajati v Kopenhagenu.

Konceptualna zastavitev Enciklopedije Slovenije

Najstarejša pisna sled o rojevanju Enciklopedije Slovenije je v drobno knjižico zvezan dokument, ki ima naslov Projekt, obsega 49 strani in nosi datum april 1975. Iz njega je razvidno, da je bila Enciklopedija na strogo vsebinski ravni zastavljena tako, da naj bi, poenostavljeno rečeno, Slovence razložila, kdo in kaj so: "Enciklopedija Slovenije bo prvič kompleksno zajela vse podatke, ki so za Slovence bistveni, pomembni in značilni. Enciklopedija bo z znanstveno obdelavo gesel po čimbolj popolnem geslovníku in po enotni metodi vsestransko prikazala vsa področja družbenega življenja Slovencev, odkar so se pojavili v zgodovini, na vseh področjih dejavnosti slovenskega naroda od najstarejše preteklosti do danes, o njegovih dosežkih in posebnostih, ne glede na nekdanje zgodovinske in današnje meje ... Slovenska enciklopedija bo potemtakem po svoji zasnovi docela nova edicija, doslej najbolj vsestranski in najpopolnejši priročnik o slovenskem narodu" (Projekt 1975, str. 9).

724

Iz take zasnove je seveda več kot očitno, da je bila Enciklopedija Slovenije zastavljena kot nacionalna enciklopedija in se je kot taka pomembno ločila od splošnih enciklopedij ali leksikonov: "... Izbior pojmov, ki jih bo obravnavala Slovenska enciklopedija, se tudi ne bo ravnal po pomembnosti, kakršno imajo v splošni hierarhiji pojmov posamezne teme, ampak se bo ravnal po dveh drugih kriterijih: prvič, v kolikšnem obsegu je določena tema pomembna za Slovence (npr. jezik oziroma slovenski jezik je pomemben v celoti, kemija le deloma), in drugič, koliko posamezen pojem (ki je lahko v splošni hierarhiji pojmov zelo pomemben) sploh pride v poštev za obravnavanje v SE" (Projekt 1975, str. 19). Tako zasnovi so avtorji Projekta še natančneje razložili na primeru kemije: "Tudi pojmi in spoznanja iz kemije so splošno veljavni povsod, kjer se ljudje ukvarjajo s kemijo, vendar pa v nacionalni enciklopediji ne bo najti splošnih pojmov iz kemije in njihovih razlag, saj različne spojine, postopki, zakoni ipd. kljub svoji veljavnosti tudi za slovensko področje nimajo kake posebne, slovenske funkcije ali oblike. Razmerja med številom gesel s posameznih področij ne bodo torej v skladu niti z razmerji med pomembnostjo posameznih področij za človeštvo nasploh niti s pomenom, ki ga imajo posamezni pojmi v splošni hierarhiji nekega področja. Kriteriji pri izboru gesel za Slovensko enciklopedijo bodo torej bistveno drugačni kot kriteriji, po katerih se ravnaajo splošne tematske enciklopedije, ali, bolje, kriteriji, kakršne uporabljajo take enciklopedije, so pri sestavljanju nacionalne enciklopedije šele na drugem mestu" (Projekt 1975, str.20).

Brez pretiravanja torej lahko ugotovimo, da je bila ob njenem rojstvu ena od temeljnih nalog Enciklopedije iskanje nacionalne identitete Slovencev in Slovenk - oziroma ugotavljanje vseh tistih značilnosti in posebnosti, ki nas na pomembnih področjih človekovega udejstvovanja ločijo od drugih narodov in nas, ob "človeštvu nasploh", spreminjajo v posebno, slovensko nacionalno skupnost: če bi

parafrazirali F. Levstika, bi lahko rekli, da je bil eden od namenov celotnega projekta to, da bi Slovenec videl Slovenca v Enciklopediji kot svoj obraz v ogledalu.

Jugoslovanske korenine Enciklopedije Slovenije

Naj ob tem povemo še to, da je v našem prostoru tedaj obstajala podobno zasnovana enciklopedija, le da je bil njen objekt drug: namreč Enciklopedija Jugoslavije¹. Ta je začela nastajati na začetku petdesetih let, ko je bil jeseni 1950 pod vodstvom M. Krleže v Zagrebu ustanovljen Leksikografski zavod FNRJ, ki je tri leta kasneje v bogatem in obširnem prospektu vsem potencialnim prednaročnikom pojasnil, da bo v naslednjih sedmih letih - poleg številnih iz njih izpeljanih izdaj - založil dve temeljni leksikografski deli: Enciklopedijo Jugoslavije v osmih knjigah in Občo enciklopedijo v šestih knjigah. Obe naj bi ločil različen uredniški pristop: če naj bi bilo v prvi "... kar se le da obširno prikazano življenje posameznih jugoslovanskih narodov in republik od začetkov do današnjih dni ...", naj bi bili v drugi "... sistematično zbrani ter pregledno in jasno razloženi osnovni podatki iz vseh področij človeškega znanja, ustvarjalnosti in izkušenj" (Enciklopedijska izdanja leksikografskega zavoda FNRJ, Zagreb 1950, str. 4). Ali, še bolj poenostavljeno rečeno, v prvi enciklopediji naj bi bil prikazan zgolj "dom", v drugi pa le "svet".

Zato je bila Obča enciklopedija - ob močni ideološki obremenjenosti, kot je bila pač značilna za prvo polovico petdesetih let - zastavljena kot bolj ali manj klasičen leksikografski projekt, Enciklopedija Jugoslavije pa je bila prav nasprotno zamišljena kot nacionalna enciklopedija tedanje zvezne države in je bila njena organizacijska struktura zato v celoti odraz tedanje državne ureditve. Drugače povedano, njeno uredništvo je bilo organizirano federalistično, s posebnimi redakcijami v vsaki republici, dolžnost teh pa je bila, da "... v celoti prikažejo življenje svojih republik in narodov, ki živijo v njih ..." - medtem ko je bila zagrebška centralna redakcija zadolžena za njihovo koordinacijo in za obdelavo tiste materije, "... ki se po svoji naravi tiče vse Jugoslavije kot skupne domovine južnih Slovanov, oziroma se tiče južnih Slovanov kot celote (Enciklopedijska izdanja leksikografskega zavoda FNRJ, Zagreb 1950, str. 4)².

Prva izdaja Enciklopedije Jugoslavije je izhajala šestnajst let, od leta 1955 do 1971. Natisnjena je bila v srbohrvaščini v latinici, skupna naklada vseh osmih knjig pa je bila 240.000 izvodov. Celotna naklada je bila razprodana kmalu po izidu zadnjega zvezka, zato so v Leksikografskem zavodu že leta 1974 predlagali, naj bi začeli z delom pri drugi izdaji. Če gre verjeti dokumentom, ki so nam na voljo, so bili formalni razlogi za tak korak politične narave, saj naj bi bila nova izdaja "... ustrežnejša v marksistični opredelitvi naše preteklosti, pa tudi v interpretaciji najnovejšega družbenopolitičnega in ekonomskega razvoja SFRJ, zlasti socialističnega samoupravnega sistema" (Podatke navajamo po Obrazložitvi k delovne-

¹ Ta pa se je spet zgledovala po sovjetskih enciklopedijah, saj je vsaka sovjetska republika imela svojo enciklopedijo, ki se je ukvarjala zgolj s prikazom njenih značilnosti.

² Kot zanimivost povejmo, da je slovensko redakcijo vodil A. Melik, sekretar pa je bil D. Kermavner. Celoten seznam slovenske redakcije je v prav tam, str. 7-8.

mu osnutku predloga Samoupravnega sporazuma o financiranju in usmerjanju priprave natisa 2. izdaje Enciklopedije Jugoslavije v SR Sloveniji, november 1979)³; poleg teh, za tisti čas značilnih sprememb, naj bi druga izdaja doživela tudi dokaj temeljito konceptualno prenovu, saj naj bi se od prve ločila tudi po obsegu in naj bi namesto v osmih izšla v enajstih knjigah, gesla pa naj bi bila bistveno krajša kot v prvi izdaji, vsega besedila naj bi bilo namreč več le za šestnajst odstotkov, število gesel pa naj bi se povečalo kar za polovico. Tako naj bi se število "prikazanih oseb" povečalo "... s 6441 na 9760, število pojmov pa od 5685 na 8480 ...", od tega pa naj bi bilo osebam in pojmom iz Slovenije od približno 794.000 vrstic namenjenih 73.000 (Poročilo redakcije Enciklopedije Jugoslavije za Slovenijo, po oceni dne 1.3.1980). K temu velja dodati, da naj bi bila druga izdaja po svoji vsebinski zasnovi usmerjena še bolj "federalistično" kot prva, saj naj bi izšla ne samo v srbohrvaščini in v latinici, ampak tudi v makedonščini, slovenščini in albanščini, doživela pa naj bi tudi srbohrvaško izdajo v cirilici; za nameček pa je moral biti ves projekt v skladu s tedanjimi političnimi navadami in normami finančno in vsebinsko verificiran tudi v vseh republikah in pokrajinah, s čimer so si te zagotovile še dodatni nadzor nad njim.

Na teh osnovah je centralna zagrebška redakcija druge izdaje Enciklopedije Jugoslavije začela delovati že leta 1976, njen slovenski del pa je formalno začel z delom 1. marca 1978 (Poročilo redakcije Enciklopedije Jugoslavije za Slovenijo, po oceni dne 1.3.1980).

Slovenski prelom

Za našo rabo je vsekakor zanimivo vprašanje, zakaj in od katere časovne točke naprej tedanji slovenski intelektualni in politični eliti Enciklopedija Jugoslavije ni več zadoščala, pa čeprav naj bi v celoti prikazala "... življenje svojih republik in narodov, ki živijo v njih..." (Poročilo redakcije Enciklopedije Jugoslavije za Slovenijo, po oceni dne 1. 3. 1980)" - in čeprav je bila ta hkrati že zaradi svoje večjezične izdaje in republiške verifikacije vsaj na prvi pogled Slovencem celo bolj prijazna od svoje predhodnice. Ali, če skušam to povedati še bolj shematično, med prvo in drugo izdajo Enciklopedije Jugoslavije se je ne samo v jugoslovanski, ampak tudi in predvsem v slovenski politični eliti zgodil pomemben kulturni in vrednostni premik, zaradi katerega Enciklopedija Jugoslavije ni postala samo še bolj "federalno" usmerjena, ampak naenkrat ni bilo več dovolj imeti enciklopedijo, v kateri bi bili Slovenci prikazani kot avtonomen del med sabo povezanih južnoslovanskih

³ Naj opozorimo še na to, da je bilo za jugoslovanski socializem značilno neprestano spreminjanje pravil igre in politične terminologije in so bili zato taki argumenti s tedanjega zornega kota povsem legitimni.

narodov⁴: zdaj smo nenadoma potrebovali Enciklopedijo, ki bi namesto same skupnosti južnoslovanskih narodov in prepletenosti odnosov med njimi v prvi plan postavila narod sam, v našem primeru seveda Slovence, njihovi odnosi z južnoslovanskimi in drugimi narodi pa bi bili potisnjeni v drugi plan.

Iz dokumentov, ki so na voljo, ni jasno razvidno, kje in kdaj se je ta premik zgodil - iz dejstva, da je bil že citirani Projekt za pripravo Enciklopedije Slovenije natisnjen leto dni po tem, ko so v zagrebškem Leksikografskem zavodu predlagali drugo izdajo Enciklopedije Jugoslavije, pa seveda lahko domnevamo, da je odločitev o zagonu slovenske nacionalne enciklopedije nastala v približno istem času. A če so že nejasne časovne in krajevne koordinate tega preloma, sta zato toliko bolj nesporna njegova vsebina in njegove posledice.

Sestop nacionalnega projekta iz zvezne na republiško raven

Med obema projektoma vsaj na prvi pogled seveda ni bilo nobenega prestižnega nasprotja: k takemu sklepu nas nenazadnje napotuje tudi dejstvo, da so konec leta 1976 pri predsedstvu RK SZDL ustanovili Svet Enciklopedij, ki naj bi vsebinsko usmerjal delo pri obeh projektih, predsedoval pa mu je takratni predsednik SAZU J. Vidmar.

Vendar pa se je pod to formalno nekonfliktnostjo, vsaj z založniškega zornega kota, skrivalo najmanj eno globoko protislovje. Ob skupnih prostorih in skupnem vrhovnem nadzornem in kadrovskem organu iz tedanjih dokumentov ni razvidno, da bi komurkoli prišlo na misel, kako bi bilo s stališča stroškov in racionalnosti dela edino logično, da bi za obe izdaji skrbela ista uredniška ekipa, ki bi lahko bodisi gradivo, pripravljeno za Enciklopedijo Jugoslavije, ustrezno razširila za interno slovensko rabo ali, prav nasprotno in še enostavneje, gradivo za Enciklopedijo Slovenije ustrezno skrajšala in prilagodila jugoslovanski rabi: če drugega ne, je bilo namreč za mnoga gesla v obeh enciklopedijah treba zbrati isto slikovno ali arhivsko gradivo, seveda pa bi si bilo na ta način možno ustrezno poenostaviti tudi pisanje mnogih gesel.

⁴ Pri tem kot posebno zanimivost lahko navedemo še to, da se je celo v osemdesetih letih in ne glede na ta kulturno-politični obrat Enciklopedija Jugoslavije v Sloveniji predsem glede na druge republike še vedno zelo dobro prodajala: tako je A. Lah 5. junija 1985 na seji sveta enciklopedij poročal, da so kupci "... dobro sprejeli Enciklopedijo Jugoslavije, ker je prva naklada (prvega zvezka, op. avtor), predvidena na 8000 izvodov, že razprodana in so pri drugem zvezku povečali naklado na 15.000 izvodov in se sedaj prvi zvezek ponatiskuje. Tako so v celoti dohiteli nakup latinične izdaje v SR Hrvaški, vsega skupaj je bilo torej slovenskih izdaj prodanih več kot 8500, vseh latiničnih v srbohrvaščini pa je prodanih nekaj čez 11.000 izvodov v celi Jugoslaviji, medtem ko v cirilici tiskane enciklopedije komaj nekaj čez 1000 primerkov" (Več o tem glej Zapisnik druge seje Sveta Enciklopedij 5. junija 1985). Naj nam bo ob tem dovoljeno domnevati, da ta razmerja ne kažejo samo na že tedaj različno knjigotrdsko usposobljenost in na drugačen odnos do knjig v posameznih republikah bivše Jugoslavije, ampak tudi na razlike v stopnji zavezanosti tedanji zvezni državi, sorazmerno nizka prodaja izdaje v cirilici pa slej ko prej opozarja še na to, da je nacionalizem, ki je v devetdesetih letih v Srbiji cirilico spremenil v dominantno pisavo, tedaj tam še spal. Seveda pa je bila tudi prodana naklada Enciklopedije Jugoslavije nizka v primerjavi s prvo knjigo Enciklopedije Slovenije, ki so jo prodali v 30.000 izvodih.

Vendar nas pregledani dokumenti usmerjajo k povsem drugačnemu sklepu: v Poročilu, ki ga je junija 1983 Glavni uredniški odbor Enciklopedije Slovenije pripravil za že omenjeni Svet Enciklopedij pri RK SZDL, je čisto na koncu rečeno, da bo "... najkonkretnjše sodelovanje z Enciklopedijo Jugoslavije ..." možno predvsem pri tistih geslih, ki bodo razlagala slovensko povezanost z drugimi jugoslovanskimi republikami in narodi - in da bo "... iz njene druge izdaje, če se bomo seveda sporazumeli, mogoče prevzeti na primer vse članke o republikah in pokrajinah, ki bi jim dodali, če bo potrebno, dopolnila s slovenskega vidika" (Poročilo Svetu Enciklopedij, junij 1983). Kar drugače povedano pomeni, da v glavnem uredniškem odboru sploh niso resno računali z možnostjo, da bi lahko že v samem izhodišču isti slovenski slikovni material in isto slovensko arhivsko gradivo zbirali in hranili skupaj za potrebe obeh enciklopedij, kaj šele, da bi se z ustrezno organizacijo skušali izogniti dvojnemu pisanju posameznih besedil - in ker je iz zapisnikov sej Sveta razvidno, da na to nihče ni imel pripomb, lahko seveda sklepamo, da je tak dvojen in z založniškega zornega kota že na prvi pogled neracionalen način priprave obeh enciklopedij s tem doživel ustrezno politično verifikacijo.

Zato je povsem na mestu domneva, da je bila Enciklopedija Slovenije že od samega začetka mišljena kot od Enciklopedije Jugoslavije neodvisen projekt, za katerega so nekateri celo na glas pričakovali, da bo pri njem kmalu "... treba narediti naslednji korak k večji samostojnosti in izoblikovanosti, da bo v perspektivi lahko iz njega zrasel leksikografski sektor ..." (Zapisnik seje Sveta Enciklopedij z dne 5. junija 1985): skratka, Enciklopedijo Slovenije so očitno snovali tudi s tiho željo, da bi iz nje zrastle nekakšna slovenska različica zagrebškega zveznega Leksikografskega zavoda. Žal je v zbranih dokumentih premalo informacij, da bi lahko nedvoumno presodili, ali je bilo tako zato, ker so pri tem projektu sodelovali ljudje, ki niso kaj dosti vedeli o skrivnostih založniškega dela, oziroma jih založniško-finančna plat projekta ni zanimala, ali pa se je za vsem skupaj zrcalil močan narodnobuditeljski ali celo državotvoren refleks tedanje vladajoče elite.

Toda tudi če se izognemo špekulacijam o resničnih razlogih za tako odločitev⁵, in celo če bi se nedvoumno izkazalo, da se snovalci Enciklopedije Slovenije niso zavedali dometa svojega početja, ne more biti dvoma, da je tedanja politična elita s tako samostojno zasnovanim projektom v njegovih učinkih postavila enega od pomembnih temeljev slovenskega samozavedanja, in da so bile torej ne glede na svoje dejanske vzroke posledice tega dejanja državotvorne, saj je nacionalno enciklopedijo s praktično enakim temeljnim konceptom kot ga je imela državna enciklopedija na zvezni ravni, spustila z zveznega nivoja na republiškega. Ali, še bolj naravnost povedano, z nastankom Enciklopedije Slovenije se je na republiško raven preselila ustanova, ki je imela prej pravico do obstoja le na zveznem nivoju: podobno, kot je torej jugoslovanska enciklopedija skušala definirati tiste specifičnosti in razlike, ki jugoslovansko skupnost narodov ločijo od drugih držav, je Enciklopedija Slovenije skušala opisati tiste posebnosti, ki Slovence in Slovenke

⁵ V opombi pod črto pa si seveda lahko privoščimo domnevo, da je bila resnica najbrž nekje na sredi: da je imela tedanja politična elita močne, čeprav zakrite, nacionalistične reflekse in da ji je bilo malo mar za stroške projektov, ki se jih je lotevala.

vzpostavljajo kot samostojno skupnost v razmerju do južnoslovanskih in do vseh drugih narodov.

Marksizem kot temeljni kriterij Enciklopedije

Žal pa je imel način, s katerim so se očetje Enciklopedije lotili popisovanja Slovenije in njenih značilnosti, tudi svojo temno plat. Če namreč želimo ugotoviti, kaj je tisto, kar nas kot posebno nacionalno skupnost loči od drugih, moramo postaviti kolikor toliko enotne in jasne kriterije, ki bodo te razlike ne samo vzpostavili, ampak tudi hierarhizirali - avtorji Projekta pa so jih, v skladu z zgornjim opisom stanja duha, skušali najti v marksizmu in predvsem samoupravljanju: "Slovenska enciklopedija bo izhajala z marksističnega idejnega stališča, da vsak pojav, ne glede na področje v katero sodi, in ne glede na njegovo specifično naravo, naj bo to zgodovinski dogodek, organizacijska oblika ali predmet materialne kulture, nastaja na določeni ekonomski bazi in v določenih družbenopolitičnih razmerah... Izhajajoč iz znanstvene marksistično-dialektične metode obravnavanja vseh družbenih pojavov, bo Slovenska enciklopedija dosledno upoštevala razredno naravo zgodovinskih procesov ter prizadevanja ljudskih množic za uresničenje demokratičnih odnosov v družbi in za zgraditev socialistične samoupravne družbe" (Projekt 1975, str. 11). Logika je torej preprosta in presenetljivo transparentna, pri pojavih, ki jih bo opisovala Enciklopedija, avtorjev geselskih člankov ne sme zanimati samo njihova "specifična narava" in s tem specifična notranja logika, ki uravnava posamezne pojave, ampak morajo pri obravnavi kot prvi kriterij upoštevati "znanstveno marksistično-dialektično metodo", ki se je utelesila v "prizadevanjih ljudskih množic za zgraditev socialistične samoupravne družbe": ali, če to povemo v še bolj neposredni obliki, Enciklopedija naj bi s stališča samoupravnega socializma ovrednotila vse nacionalne posebnosti Slovencev in Slovenk in posledično kot nacionalno-konstitutivne obravnavala predvsem tiste momente v njihovem zgodovinskem razvoju, ki utrpajo samoupravni socializem. Skratka, služila naj bi tudi kot svojevrsten spomenik tedanji ureditvi.

To idejno izhodišče je osem let kasneje doživelo svoj operacionaliziran odmev v Priročniku za sodelavce s tehničnimi navodili za pisanje, ki je v svoji četrti točki vsem avtorjem naložil, da mora postati sestavni del vsakega geselskega članka "...podrobnejše in celovitejše ovrednotenje pojava z vidika naše socialistične stvarnosti in okarakteriziranje njegovih najvidnejših predstavnikov" (Priročnik 1983, str. 11) - kar pomeni, če to spet povemo v skrajno preprosti obliki, da vsi tisti dogodki in vsi tisti ljudje, ki so negativno vplivali na "razvoj samoupravne stvarnosti", v Enciklopediji nimajo prostora ali pa morajo biti v njej ustrezno negativno ovrednoteni. Ali, če poanto obrnem, v Enciklopediji so bili pozitivno ali nevtravno ovrednoteni predvsem tisti posamezniki in posameznice, ki se niso zamerili takratni politični eliti, zato se jo je ob njenem rojstvu držala dobršna mera nečimrnosti, saj ni bila mišljena le kot spomenik tedanjemu trenutku časa in s tem tedanji samoupravni družbeni ureditvi, ampak tudi vsem tistim, ki so živeli in delali v njej - in hkrati to počeli na zanjo sprejemljiv način.

Enciklopedija Slovenije in kriza vladajoče ideologije

V tako zastavljeni nalogi se je seveda skrivalo vsaj eno pomembno protislovje. Ne gre namreč prezreti, da se v marksistično naddoločeni Enciklopediji ne bi mogli prepoznati vsi tisti Slovenke in Slovenci, ki ne bi delili tega svetovnega nazora, kar drugače povedano pomeni, da je celoten projekt iz nacionalnega občestva posredno izključeval vse, ki niso želeli privzeti tedanje vladajoče ideologije, in je bil torej že v svojem osnovnem konceptu zastavljen ekskluzivistično in segregativno. Toda to je bila le ena plat medalje, saj naj bi hkrati Enciklopedija "prvikrat kompleksno zajela vse podatke, ki so za Slovence bistveni", kar pomeni, da je ves projekt meril tudi na to, da bi svoja ekskluzivistična stališča "prodal" kot "bistvena" in s tem splošno slovenska - oziroma da bi svoj ekskluzivizem predelal v obče veljavne vrednote: ker pa je bilo v sedemdesetih letih herojsko obdobje socializma že mimo in nam, predvsem v primerjavi s tedanjo Češkoslovaško, Poljsko ali Madžarsko, že odsotnost resnega disidentskega gibanja in nizko število političnih procesov daje slutiti, da je vladajoča elita vsaj v Sloveniji pri obračunavanju s svojimi idejnimi nasprotniki nerada preveč uporabljala represijo, lahko domnevamo, da si tudi marksizem svoje vodilne vloge v enciklopediji ni želel zagotoviti le s pozicij sile, ampak tudi z množico malih, tihih kompromisov s tistimi, ki niso brezrezervno pripadali njegovemu občestvu. Da je bilo to tiho umikanje marksizma drugače mislečim del tedaj širših družbenih procesov, nas nenazadnje opozarja tudi dejstvo, da je v sedemdesetih začela izhajati krščanska laična revija 2000, leta 1982, ko so začela nastajati prva gesla za Enciklopedijo, pa je luč sveta ugledala tudi prva številka Nove revije.

Zmotili bi se, če bi tako stanje razumeli zgolj kot manifestacijo spretne uporabe metode korenčka in palice, saj je bila v socialističnih družbah tako rekoč po definiciji vladajoča ena sama ideologija, ki je, poenostavljeno rečeno, predpostavljala, da pozna odgovore na vsa temeljna družbena vprašanja in da je, vsaj v jugoslovanskem primeru, uspešno in dokončno rešila tudi nacionalno vprašanje - vse druge, nesocialistične oblike političnega govora pa so morale biti iz javnega življenja tako rekoč po definiciji izključene. Iz omenjene pripravljenosti na delanje kompromisov pri "kompleksnem zajemu vseh podatkov" bi zato lahko sklepali, da se je za na videz jasnimi in nedvoumnimi odgovori, ki bi jih v skladu s svojo samopodobo morala imeti tedanja vladajoča ideologija na vsa pomembna družbena vprašanja, skrivala veliko večja praznina, kot se je to morda zdelo iz tedanjega zornega kota.

To praznino lahko tudi povsem natančno lociramo: čeprav sta bila samoupravni socializem ter bratstvo in enotnost temeljna kamna jugoslovanskega ideološkega kozmosa, o drugem v "idejnih smernicah" enciklopedije namreč praktično ni bilo govora. Še bolj naravnost povedano, način, na katerega je nastajala vsebinska zasnova Enciklopedije Slovenije, nas nedvoumno opozarja, da se Titova Jugoslavija v sedemdesetih letih ni federalizirala, ampak je v njej začela razpadati vladajoča ideologija, tedanja vladajoča elita pa je tako nastalo praznino skušala

zapolniti s tem, da je začela intenzivneje igrati na nacionalno karto⁶. Videz federalnosti je bil zato zgolj stranski učinek krize socializma: nastanek Enciklopedije Slovenije in prej opisano izrivanje Enciklopedije Jugoslavije lahko torej paradoksnostno razumemo tudi kot posledico dejstva, da si samoupravna ideologija s klasičnimi ideološkima orožjema jugoslovanskih komunistov, s poudarjanjem samoupravnega socializma in bratstva in enotnosti, ni več uspevala zagotoviti dominantnega položaja v družbi. Ali, če poanto obrnem, tedanja slovenska oblast je skušala svoj položaj v Sloveniji utrditi tako, da se je oddaljevala od zvezne partije, zato je bila do jugoslovanstva zadržana, do "nesocialističnih sil" doma pa popustljiva, saj si ob ves čas prisotnem latentnem konfliktu s centralisti očitno ni mogla privoščiti ostrejših političnih in ideoloških spopadov še na domači fronti, in se je raje odločala za sklepanje tihih kompromisov z nepartijsko inteligenco - iz odsotnosti disidentskega gibanja pa lahko sklepamo, da je ta na to igro pristala. V tej igri je bilo razredno seveda že vnaprej obsojeno na neuspeh, saj je pakt z "nacionalnim" sklepalo tako, da mu je prepuščalo vedno več prostora in je torej samo igralo defenzivno vlogo, medtem ko je nacionalno začelo prevzemati vlogo tistega odločilnega momenta, ki na novo naddoloča pomen v slovenskem kozmosu.

S tega zornega kota je bilo seveda ključno vprašanje, kako sestaviti in strukturirati geslovník Enciklopedije Slovenije. Kot smo opozorili že uvodoma, je namreč pri večini enciklopedij in leksikonov tako, da se že v strukturi geslovníka in dolžini gesel, ki pripadajo posameznemu področju, skriva svojevrstno vrednotenje obravnavane problematike, ki ga je mogoče empirično izmeriti, saj imajo tista področja, ki so po mnenju urednikov najpomembnejša, v knjigi največ gesel. Pri nacionalni enciklopediji to drugače povedano pomeni, da ima področje, ki ima največ najdaljših gesel, po mnenju uredniškega odbora največji pomen za nacionalno identiteto: denimo iz razmerja med številom in obsegom gesel, ki se ukvarjajo z zgodovino rimskokatoliške cerkve na eni, in gesel, ki se ukvarjajo z narodnoosvobodilnim bojem na drugi strani, je slej ko prej mogoče razbrati težo, ki jo snovalci Enciklopedije Slovenije pripisujejo enemu ali drugemu pojavu v nacionalni zgodovini - težave in zamude pri odločanju o tem pa lahko, navkljub temu, da naj bi bile na deklarativni ravni stvari jasne, razumemo kot še en dokaz, da ob rojstvu Enciklopedije Slovenije ni bilo povsem samoumevno, kaj je nacionalna prioriteta in kaj ne.

Nastajanje geslovníka: zamude kot posledica identitetne krize

Na to, da so bile težave pri pripravi geslovníka Enciklopedije Slovenije sredi sedemdesetih let zares velike, nas opozarja že banalno dejstvo, da je Projekt pred-

⁶ Ti dogodki so seveda imeli svoje vzporednice tudi v političnem dogajanju v tedanji Jugoslaviji: spominimo se, da je na začetku sedemdesetih let Partija obračunala tako z "nacionalisti" kot z "liberalci" v lastnih vrstah, nato pa je tako nastalo krizo reševala tudi tako, da je sama počela isto kar je očitala odstavljenim politikom - namreč prinesla je del pristojnosti s federacije na republike, hkrati pa je deloma liberalizirala gospodarstvo. A vse to seveda z enim pomembnim zadržkom: nad tako nastalo decentralizirano državno tvorbo naj bi trdno in trdo bedeli enotna Partija in enotna vojska. Več o tem glej Enciklopedija Slovenije 11. geslo Slovenci, predvsem strani 244-246.

videval, naj bi bili geslovniki izdelani do prvega maja 1976, v resnici pa jih je GUO lahko potrdil šele spomladi 1983 (Več o tem glej Poročilo Svetu Enciklopedij, junij 1983). Ta sedemletna zamuda je potem povzročila nove zamude in napačne ocene: tako se je Projekt popolnoma zmotil glede obsega in roka izida Enciklopedije, saj je predvideval, da naj bi izšla v sedmih knjigah, zadnja knjiga pa naj bi ugledala luč sveta 1. maja 1984 (Več o tem glej Projekt 1975, str. 46-49). Realnost je bila nato popolnoma drugačna, saj je prva knjiga Enciklopedije izšla dve leti in pol kasneje kot naj bi po predvidevanjih Projekta izšla njena zadnja knjiga, za katero je leta 1999, ko objavljamo pričujoče besedilo, že bolj ali manj jasno, da bo natisnjena predvidoma šele konec leta 2002, kar pomeni, da bo glede na prvotne načrte izšla z osemnajstletno zamudo. Poleg tega je bilo v času nastajanja pričujočega besedila bolj ali manj jasno tudi to, da naj bi Enciklopedija izšla najmanj v petnajstih, ne pa v sedmih knjigah.

Enega od razlogov za tako velike časovne zamike in za spremembe predvidevanega obsega Enciklopedije gre seveda iskati v premalo dorečenem izhodiščnem konceptu geslovnika, vzroki za to težavo pa so bili slej ko prej odsev zgoraj opisane potrebe po sklepanju kompromisov med marksističnim in vsemi drugimi pogledi na svet: čeprav so denimo avtorji Projekta dali vedeti, da se jim "področji NOB in slovenski knjižni jezik" zdita "izjemno pomembni" (Projekt 1975, str. 16), so se vendarle izognili temu, da bi to tudi nedvoumno zapisali ali da bi nedvoumno določili, kateri segmenti nacionalne zgodovine in identitete po njihovem zaslužijo največ prostora v geslovníku. Še več, iz dejstva, da so geslovník usklajevali kar sedem let, z organizacijo in s koordiniranjem zunanjih uredniških odborov in drugih sodelavcev pa se že od izida prvega zvezka Enciklopedije leta 1986 ukvarja kar dvanajst redno zaposlenih urednikov, lektorjev in redaktorjev, lahko sklepamo tudi to, da vseh zunanjih sodelavcev očitno že tedaj ni družila "enotna marksistična metodologija", ki bi jim tako rekoč a priori nalagala soglasno vednost o tem, kakšna naj bodo razmerja med posameznimi področji in strokami znotraj geslovnika: če ne bi bilo tako, bi bil tako dolg časovni zamik in tako močan uredniško-administrativni aparat, potreben za njihovo koordinacijo, kratko malo odveč.

Umik marksizma

Skratka, kakorkoli že stvari obračamo, nas vedno znova pripeljejo k sklepu, da ob rojstvu Enciklopedije norme za določanje in notranje strukturiranje geslovnika in s tem nacionalne prioritete niso bile jasno določene: če bi torej skušali natančneje definirati status marksistične ideologije v Enciklopediji Slovenije, bi lahko rekli, da je ta v njej sicer imela glavno vlogo, vendar pa ni od znotraj prežemala ne vseh gesel niti ni v celoti naddoločala temeljne strukture geslovnika. Lahko bi celo rekli, da je imela vlogo zunanje motnje, ki je posegala v gesla in geslovnike takrat, ko se ji je zdelo to potrebno, oziroma kadar je bila sposobna dobiti spopad z "idejnim nasprotnikom" - in bolj kot so spremembe v zunanjem okolju odmikale marksistično ideologijo iz slovenskega vsakdana, manjšo težo je imela pri pripravi Enciklopedije. Kar drugače povedano pomeni, da so mnoge vse-

binske rešitve v Enciklopediji že od samih začetkov posledica kompromisov med različnimi pogledi, od katerih je bil marksizem le eden od možnih - na začetku sicer res najagresivnejši in daleč najmočnejši, s spremembami v zunanjem okolju pa vedno bolj marginalen. Status posamezne stroke v Enciklopediji zato ni bil odvisen zgolj od statusa, ki ji ga je pripisovala marksistična ideologija, ampak vedno bolj od agresivnosti posamezne stroke in od razmerij moči v GUO - s koncem socializma pa je pri obravnavi geslovnika to slej ko prej postal prevladujoč kriterij.

A če je bila hierarhija med posameznimi strokami rezultanta kompromisov med njimi, lahko na podlagi vsega povedanega in ne glede na opisane nedorečenosti povsem nedvoumno sklepamo, da je bila osnovna usmeritev Enciklopedije Slovenije avtarkična in politično segregativna - zato je razumljivo, da je z razkrojem socializma postajala vedno bolj vprašljiva tudi sama Enciklopedija.

Financiranje Enciklopedije Slovenije: ancien regime in nova uprava

Ti procesi so svoj vrhunec doživeli jeseni leta 1990, po dokončnem razpadu samoupravne ideološke paradigme in po uvedbi parlamentarno-demokratske družbene ureditve, ko je tedanji republiški sekretar za kulturo A. Capuder začel pogojevati nadaljnje financiranje Enciklopedije z zahtevami po kadrovskih in vsebinskih spremembah v njenem konceptu: "Projekt ES je nastal v času ancien regima ...", je opozoril predstavnike založbe na sestanku decembra 1990, "... v takem duhu so bili koncipirani 1-3 zvezek ES, verjetno tudi 4. zvezek. Nova republika ne more podpirati takega koncepta, če bi ga, bi bil škandal. Potrebno je revidirati koncept in odstraniti črno-bele, boljševistične prikaze. Splošni koncept ES izhaja iz vnaprejšnjih, apriorističnih stališč do določenih vsebin in smeri. Takih sodb nova uprava ne more podpirati. ES ni bila zastavljena dovolj nevtralnno in široko ... Morda je bil prejšnji režim preveč hohštaplarski in zato je koncept ES preveč obširen, neracionalen. Njen štab je treba komplementirati in pregledati navodila, zlasti glede cenzusa. Potreben bo velik napor, da se bo približala idealu ... ES mora ustrezati 3 načelom: nevtralna (tj. politično nevtralna), strokovno objektivna, izvedbeno racionalna. Če bo tem sugestijam zadoščeno, bo ministrstvo razmislilo v pozitivnem smislu o vprašanju denarja" (Zapisek z razgovora v republiškem sekretariatu za kulturo 20. decembra 1990, zapisal D. Voglar). Zahteva je bila torej jasna in nedvoumna: če bo založba upoštevala sugestije ministra in se prilagodila novim razmeram, denar bo, če ne, pa ne.

Večina navedenih trditev tedanjega ministra za kulturo je bila s stališča demokracije tako načeloma kot na povsem konkretni ravni seveda povsem upravičenih. Tako smo tudi sami poskusili pokazati, da je projekt Enciklopedije Slovenije nastal v času prejšnjega režima in da je v njem zato najti marsikatero formulacijo, ki je nesporno zavestno črno-bela, predvsem v prvih štirih knjigah pa je zares tudi kar nekaj gesel, ki imajo zaradi svoje samoupravne zaznamovanosti z današnjega

zornega kota - blago rečeno - zgolj še dokumentarno vrednost. S stališča demokratične družbene ureditve niso bile torej legitimne samo citirane ministrove pripombe, ampak tudi del kritik, ki jih je bila po letu 1989 Enciklopedija deležna tudi v nekaterih medijih⁸ - pri čemer pa velja še enkrat opozoriti, da je bilo vse to eden od temeljnih pogojev njenega dotedanjšega obstoja, saj v tedanjih razmerah projekt slovenske nacionalne enciklopedije kratko malo ne bi bil možen⁹, če se v njej ne bi priklonili družbeni ureditvi, v kateri je nastajala, in predvsem če ga tedanja vladajoča elita ne bi razumela kot sredstvo za legitimacijo lastne oblasti. Toda hkrati smo skušali pokazati tudi to, da je bil ta pritisk samoupravne ideologije od določene točke naprej samo zunanji in je dopuščal dovolj visoko stopnjo strokovne avtonomije za nemoteno znanstveno delo - zato tudi ne čudi, da se je uredništvo brez večjih travm po letu 1989 odpovedalo deklariranim samoupravnim in socialističnim vrednotam. Vendar pa pristajanje uredništva in ogromne večine avtorjev na spremembe v vrednostnem sistemu v zunanjem okolju samo po sebi še ni odpravilo težav, ki jih je Enciklopedija imela zaradi časa in kraja, v katerem se je rodila - le da je tovrstna socialistična dediščina včasih preživela v zelo nenavadnih kontekstih in vsebinskih povezavah.

Na načelni ravni se je namreč spet mogoče samo strinjati z nekdanjim ministrom za kulturo, da je v parlamentarni demokraciji politična nevtralnost najbolj produktivna drža za nacionalno enciklopedijo, saj tu vsaj načeloma velja, da so vsi državljani enakopravni pred zakonom, s tem pa so posledično enakopravni tudi vsi politični in vrednostni nazorji ter usmeritve, ki izrecno ne nasprotujejo parlamentarno-demokratičnim pravilom igre - zato lahko Enciklopedija pripada vsem državljanom in državljanke Slovenije le, če ne daje prednosti nobenemu od svetovnih nazorov ali pogledov na nacionalno zgodovino, ampak skuša vse zajeti v svoj geselski korpus. Seveda pa je tovrstno politično nevtralnost veliko lažje opredeliti na načelni ravni, kot pa jo zagotoviti znotraj konkretnih geselskih člankov - in tu se je uredništvo ujelo v lastno zanko, saj je zahtevo po "vrednotenju pojavov s stališča samoupravne stvarnosti" iz navodil avtorjem izpustilo, je pa - v nasprotju z zgornjimi ugotovitvami in brez jasnih kriterijev kako - še v letu 1997 v pisnih navodilih avtorjem gesel vendarle naložilo, naj vsak pojav ovrednotijo, s tem pa je odprlo vrata možnosti, da bi, malce karikirano rečeno, namesto z zornega kota "samoupravne in socialistične stvarnosti" začeli pojave vrednotiti tudi s stališča

⁷ V prvi knjigi so tovrstne anomalije že na prvi pogled očitne denimo pri geslih Broz Josip Tito in Bosna in Hercegovina, mična pa so tudi nesorazmerja med dolžino nekaterih gesel, saj je denimo geslo avstromarksizem daljše od gesla Avstro-Ogrska.

⁸ Eden najbolj vztrajnih časopisnih kritikov Enciklopedije je I. Žajdela, ki je do leta 1997 izid vsake knjige pospremil s prigradnim časopisnim člankom, v katerem praviloma prevladujejo očitki, da je v njem preveč gesel, vezanih na narodnoosvobodilni boj (glej npr. Žajdela, I.: Zapostavljenost žrtev revolucije se nadaljuje, Slovenec 27-29. decembra 1994). Tovrstnim očitkom je vsaj na načelni ravni mogoče odgovoriti, da je sredi izhajanja Enciklopedije težko v celoti zamenjati koncept, saj bi bilo, malce karikirano rečeno, potem videti, da so bili v partizanih samo tisti Slovenci, katerih priimki se začenjajo do črke K, vsi drugi pa ne.

⁹ Velja opozoriti, da se Hrvatoma v Jugoslaviji nikoli ni uspelo dokopati do lastne nacionalne enciklopedije in da sta obe knjigi Hrvatskog leksikona izšli šele leta 1997.

“antisamoupravne in antisocialistične stvarnosti”, pač v skladu s političnim oku-
som vsakega posameznega avtorja.

Ali, če smo še bolj neposredni, nekoliko kadrovske prenovljeno uredništvo se je vsaj nekaterim zahtevam nekdanjega ministra za kulturo uspešno prilagodilo in se je brez večjih težav odpovedalo marksizmu, tako da ga je novi predsednik GUO že ob izidu osme knjige Enciklopedije Slovenije po televizijskem dnevniku 13. decembra 1994 povedal, da je s to knjigo “... utrjena podlaga, ki smo jo našli ob nekem prehodu, kajne iz začetka, ki je bil ideološko nekako obremenjen, ta model, ki pa je zdaj stabilen, jasen, za vse avtorje, sodelavce sprejemljiv in ki je hkrati znanstveno se mi zdi zelo, zelo zanesljiv” (Magnetogramski zapis drugega televizijskega dnevnika TV Slovenija 1, 13. decembra 1994 (arhiv založbe Mladinska knjiga)). Toda tisto, kar jim je vsaj v nekaterih geslih povzročalo težave, je bilo dejstvo, da se zaradi vztrajanja na vrednotenju pojavov niso znali postaviti po robu političnemu zainteresiranemu pristopu nekaterih avtorjev, s čimer so namesto ideološkega enoumja sicer res uvedli pluralizem pristopov - a so se hkrati s tem znašli v razmerah, v katerih je šla v nič leksikalna nevtralnost.

Vrednotenje kot zgled neenciklopedičnega pristopa

Kako nenavadne in povsem konkretne probleme lahko povzroči tak pristop, dokazuje geslo o Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, ki ga je, da bi bile stvari še bolj neprijetne, napisal kar sam predsednik te ustanove: tako denimo v njem piše, da se je leta 1945 začelo “... bistveno drugačno obdobje v razvoju Akademije ...”, kot pred letom 1945, saj je takrat nastala FLRJ in “... utrdila totalitarno oblast ...” tako, da je “... postopoma prevzemala vse državne, politične in druge ustanove, bodisi tako, da je vanje postavila svoje kadre, ali pa jih je ukinjala in nadomeščala z njej primernejšimi oblikami” (Vse v: Enciklopedija Slovenije 11, str. 391. Zadnji stavek je citat J. Vodušek Starič). Na SAZU naj bi se to zgodilo tako, da si je prva povojna slovenska vlada z *Začasno uredbo o Akademiji znanosti in umetnosti* vzela pravico vmešavati se v njene notranje zadeve, z zakonom iz leta 1948 in 1949 pa je tako stanje še dodatno legalizirala: med zgledi tovrstne nedemokratičnosti najdemo nato denimo dejstvo, da so bili vsi predsedniki SAZU med leti 1945-89 izvoljeni pod partijskim nadzorom, predsednika Akademije pa je potrjeval prezidij skupščine LR Slovenije - kot dodatni zgled ideološkega nasilja pa geslo navaja še to, da so iz Akademije člani sami, brez partijskega diktata, že leta 1945 zaradi politično neprimerne medvojnega zadržanja izključili nekaj članov.

Toda že iz samega gesla je hkrati razvidno, da Akademiji pravice, da si sama izvoli predsednika, ni odvzela samo partija, ampak ji je 4. 1. 1939 njenega prvega predsednika izmed treh kandidatov izbral tudi kralj Jugoslavije, njenega drugega predsednika pa je, prav tako izmed treh kandidatov, leta 1942 imenoval visoki komisar Ljubljanske pokrajine E. Grazioli - pa zaradi tovrstnega posega v avtonomijo Akademije nista ne prva Jugoslavija niti fašistična Italija označeni kot avtoritarni ali totalitarni državi, kot je ob podobnih kadrovskih posegih označena oblast druge Jugoslavije, kaj šele, da bi se geslo vrednostno opredeljevalo do tega,

da je drugega predsednika Akademije imenoval predstavnik okupatorskih oblasti. Podobno ni sodbe niti o tem, da se "... vrhovna nacionalna znanstvena in umetnostna ustanova ..." ves čas vojne ni nedvoumno opredelila do enega od najtežjih trenutkov, v katerem so se z nemško in italijansko okupacijo znašli Slovenci in je vse vojno obdobje previdno molčala - zato pa je s stališčem, da je s tem prekršila "... vse evropske civilizacijske norme ..." (Enciklopedija Slovenije 11, str. 391), vrednostno označena odločitev tedanjih komunističnih oblasti, da leta 1948 iz Akademije zaradi politične neprimernosti izključijo še dva njena člana. Podobno ostaja brez vrednostne ocene tudi dejstvo, da sta eno od prvih povojnih "... političnih izključitev iz članstva ..."¹⁰, predlagala prav predsednik in generalni tajnik Akademije, ki ju je tri leta prej imenoval nihče drug kot najvišji politični predstavnik italijanskih okupacijskih oblasti, s čimer sta se, lahko domnevamo, odkupila za ta greh, saj sta oba ostala člana Akademije, tajniku pa so nove komunistične oblasti celo podaljšale pod fašizmom pridobljeni mandat.

Zgornje ugotovitve za našo rabo seveda niso zanimive zaradi njihovih dnevno-političnih implikacij in zaradi svojevrstne intelektualne morale, ki jo odražajo, ampak predvsem zato, ker so s takim opisom delovanja SAZU po letu 1945 v Enciklopedijo namesto politično nevtralnega prinesle politično zainteresiran kategorialni aparat: kot totalitarno so obsodile drugo Jugoslavijo, fašistične Italije pa ne, "kršenje evropskih civilizacijskih norm" pa so pripisale političnemu vmešavanju Partije v Akademijo, ne pa tudi enakemu početu oblasti prve Jugoslavije in fašistične Italije, niti se niso vrednostno obregnile ob politično kameleonstvo, ki je nekaterim slovenskim razumnikom očitno omogočalo plodno sožitje tako z italijanskimi fašističnimi kot z jugoslovanskimi komunističnimi oblastmi, pa čeprav so morali za to od časa do časa storiti tudi kako moralno vprašljivo dejanje. Ali, še natančneje rečeno, tako zastavljen geselski članek obsoja levi totalitarizem, desnega pa ne, vrednostno dopušča sodelovanje z okupatorskimi oblastmi in na račun kritike komunizma posameznike celo odvezuje krivde za etično sporna dejanja. Zato je na mestu ugotovitev, da bi Enciklopedija, v kateri bi prevladali tovrstni toni, nehala opravljati svojo nacionalno vlogo, podobno, kot je nesporno niso opravljale njene prve knjige - le da bi bili zdaj iz njenega občestva prav nasprotno izločeni tisti, ki so se - recimo temu tako - prej z njo identificirali preveč.

Da bi vsa ta protislovja in splet najrazličnejših vplivov na Enciklopedijo Slovenije lažje razumeli in jo tudi zgodovinsko umestili, jo bomo primerjali s konceptualnimi zastavitvami, metodološkimi pristopi in rešitvami v nekaterih drugih splošnih in nacionalnih enciklopedijah.

Dobsonova enciklopedija

Prva primerjava, s pomočjo katere bomo skušali dodatno osvetliti opisane vsebinske posebnosti Enciklopedije Slovenije, bo malce nenavadna, saj bomo segli v povsem drug prostor in čas: v Philadelphio, tedaj še glavno mesto Združenih

¹⁰ Seveda zato, ker se je inkrimirani član med vojno sam "postavil na okupatorjevo stran".

držav, kjer je pred dobrimi dvesto leti T. Dobson, založnik, knjigarnar in tiskar, začel pripravljati ameriško izdajo tretje izdaje Enciklopedije Britanike. Toda navkljub tej že na prvi pogled očitni prostorski in časovni različnosti, obstoji med slovensko in ameriško enciklopedijo najmanj ena sorodnost: podobno, kot je bila Enciklopedija Slovenije kot eminentno slovenski projekt konceptualno dedič Enciklopedije Jugoslavije, je tudi T. Dobson želel prirediti Britaniko tako, da bi iz nje naredil tipično ameriško enciklopedijo.

Naj opozorimo, da - navkljub svojemu morda nekoliko zavajajočemu imenu - Britanika nikoli ni bila britanska nacionalna enciklopedija, ki naj bi prinašala temeljne informacije o družbenih in naravnih značilnostih Združenega kraljestva. Njena prva založnika, A. Bell in C. Macfarquar, ki sta prvo knjigo prve izdaje natisnila leta 1768 v Edinburghu, sta jo namreč podnaslovlila z *Dictionary of Arts and Sciences* - biografska, zgodovinska in geografska gesla pa so se tistim s področja znanosti in umetnosti pridružila šele v drugi izdaji, ki je izhajala med leti 1777 in 1784. Ta nadnacionalni duh je postal še toliko očitnejši pri peti in šesti izdaji, ko so se škotskim in angleškim avtorjem člankov pridružili še avtorji iz Francije in nekaterih drugih držav celinske Evrope, dokončno pa se je Enciklopedija internacionalizirala po letu 1901, ko sta jo kupila ameriška založnika W. M. Jackson in H. E. Hooper, njena uredniška in avtorska priprava pa je začela potekati na obeh straneh Atlantika.

Tretja izdaja, ki jo je za svojo rabo prevzel tudi T. Dobson, ni le skoraj podvojila števila knjig (z 10 na 18), ampak je zaradi kakovosti in informativnosti svojih člankov utrdila ugled Britanike kot ene najboljših enciklopedij tistega časa (Vse podatke navajamo po geslu *Encyclopaedia Britannica* iz prav tam, *Micropedia*, zvezek 4, str. 487-488).

Britanika kot eden od temeljev ameriške identitete

Seveda pa je ta amerikanizacija Britanike potekala na povsem drugačnih temeljih kot slovensko osamosvajanje od Enciklopedije Jugoslavije in nastajanje Enciklopedije Slovenije. Prva in najbolj očitna razlika je bila tehnološka, saj je leta 1789, ko je T. Dobson začel pripravljati svojo enciklopedijo, še veljalo, da sta tiskarstvo in papirništvo bolj umetna obrt kot pa industrija. V tistih časih je veljalo za samoumevno, da je knjigo vsaj tako težko narediti kot napisati, urediti in prodati, zato funkcije tiskarja, založnika in knjigarnarja še niso bile ločene, hkrati pa je sposobnost fizično izdelati knjigo veljala za stvar nacionalnega ponosa, tako da so v tedanjih Združenih državah nekateri tiskarji "... kot poseben razlog za nakup svojih knjig navajali dejstvo, da so njihove knjige izdelane na ameriškem papirju" (Arner 1991, str. 108. Ta vprašanja so natančneje obdelana v prav tam, str. 108-150).

T. Dobsonova Enciklopedija je s slovenskega zornega kota zato še posebej zanimiva, saj se je pojmovanje tega, kaj naredi knjigo zares ameriško, pri njej razvijalo skozi več različnih faz. Tako se je ves projekt začel povsem nepretenciozno in nacionalno neobremenjeno, zgolj kot še ena od ameriških izdaj ene od britanskih knjig: T. Dobson je denimo prvi reklamni oglas bolj ali manj dobesedno prepisal s

podobnega oglasa, ki so ga njeni lastniki v Edinburghu pripravili za tretjo izdajo Britanike. Iz njega je razvidno, da bo enciklopedija izhajala vsak teden, v zvežčičih, vsak pa bo stal petindvajset centov. Te zvežčiče bo založnik in tiskar kasneje zvezal v zvezke, tako da bo celotna enciklopedija štela petnajst zvezkov (Več o tem glej Arner 1991, str. 30-31). Edina ameriška sprememba v tem izvorno britanskem oglasu je bil poziv "... vsem ljubiteljem znanosti in književnosti v Združenih državah ...", naj, kot je zapisal T. Dobson, s "... patronatom in opogumljanjem podprejo izdajo dela, ki je v vsakem primeru vredno njihove pozornosti ..." (Več o tem glej Arner 1991, str. 30); "... možnost, da bi delo oplemenitil z ameriški popravki ...", dodaja R. Arner, pa mu "... tedaj še ni prišla na misel, saj je o knjigah še vedno govoril kot o Enciklopediji Britaniki" (Arner 1991, str. 30-31).

Vendar pa se je prvi obrat zgodil razmeroma hitro: že v oglasu, ki ga je objavil T. Dobson 6. in 26. junija 1789, ni več govora o Enciklopediji Britaniki, ampak samo še o Enciklopediji, s čimer je, pravi R. Arner, "... ustvaril iluzijo, da se intelektualna avtoriteta skriva v samem besedilu Enciklopedije, ne pa v njegovih britanskih avtorjih"; za ravnokar osamosvojene Američane bi bila namreč sintagma "ameriška Britanika" nedopustno protislovje (Arner 1991, str. 34). Hkrati je isti oglas več kot jasno poudaril, da bo Enciklopedija tiskana na "odličnem papirju", ki bo "... v celoti izdelan v Pensilvaniji ...", in bodo "... to pomembno delo v celoti izdelali ameriški umetniki ..."¹¹ - prve sadove njihovega dela pa je v obliki krtačnih odtisov že mogoče "... videti v trgovini T. Dobsona" (Arner 1991, str. 33).

Amerikanizacija vsebine: odsotnost koncepta in lokalni šovinizem

Opozoriti velja, da se T. Dobson in tovariši ob tem veselju nad ameriški materiali in mojstri niso poglobljali v vsebino posameznih gesel in so jih, če se jim niso zdela sumljiva že na prvi pogled, kratko in malo prepisali. Tako se jim je denimo zgodilo, da v geslu "upor" piše, da vsi "... kraljevi podložniki, ki se mu uprejo, niso samo kraljevi sovražniki, ampak izdajalci ...", kar bi seveda drugače povedano pomenilo, da izdajalec ni le tedanji ameriški predsednik, ampak tudi sam založnik Enciklopedije (Več o tem glej Arner 1991, str. 78), ki je bil prepričan ameriški domoljub. Podoben zdrs se je T. Dobsonu zgodil tudi pri geslu kvekerji. Za Britaniko ga je napisal njen škotski urednik G. Gleig, ki je bil kot prezbiterijanski duhovnik v njem do kvekerjev sarkastično kritičen - v Philadelphii, kjer je živel in delal T. Dobson, pa so kvekerji predstavljali pomemben del bogate trgovske skupnosti, številni med njimi pa so bili tudi kupci Enciklopedije. T. Dobsonu so zagrozili z bojkotom, problem pa je ob "lobistični" pomoči nekaterih prijateljev rešil tako, da je v naslednji knjigi, ne glede na abecedni red, objavil njihov esej o G. Foxu, enem od ameriških kvekerskih voditeljev (Več o tem glej Arner 1991, str. 64-66).

Če k tema dvema zdrsoma dodamo še dejstvo, da v Enciklopediji ni bilo za tedanje ameriško stvarnost tako pomembnih gesel kot so amandma, deklaracija o

¹¹ Prevod je dvoumen: besedo "artist" bi v tem kontekstu lahko prevajali tudi kot obrtnik.

neodvisnosti in kongres, hkrati pa je T. Dobson zamudil tudi zgodovinsko priložnost, da bi koga od tedaj še živečih ameriških "očetov naroda" naprosil, naj napiše članek o novi ameriški obliki vladavine, lahko brez pretiravanja sklepamo, da mož ni imel jasnega uredniškega koncepta o tem, kaj naj bi na vsebinski ravni Enciklopedijo spremenilo v eminentno ameriški projekt. "Če odmislimo splošno težnjo k hvaljenju vsega, kar je ameriško, kadarkoli se za kaj takega ponudi priložnost ...", pravi za T. Dobsonovo enciklopedijo R. Arner, "... se zdi, da v Enciklopediji ni jasno opredeljene ideologije, ki bi usmerjala tovrstne izboljšave, niti ni politike, ki bi odločala, katere članke je treba spremeniti. Opuščanja ali dodajanja so bila prej posledica uredniških predsodkov ali pa zgolj naključne dostopnosti novega materiala" (Arner 1991, str. 77).

Pa vendar se je, ne glede na vse te z današnjega zornega kota očitne pomankljivosti, T. Dobson že leta 1790 odločil, da bo kot pomemben prodajni vidik poudarjal dejstvo, da bo tudi na vsebinski ravni "...Enciklopedija obogatena z različnimi izboljšavami, ki jih bodo prispevali gospodje, pomembni za posamezne znanosti v tej deželi" (Arner 1991, str. 77). Pomembno mesto med temi spremembami pa naj bi zasedla zgodba o osvajanju ameriškega zahoda, ki je bila tedaj v polnem teku: T. Dobson je v svojih oglasih ljudi celo pozival, naj mu posredujejo informacije o krajih, ki jih doslej v Enciklopediji ni bilo, in sporočajo popravke k tistemu, kar je v Enciklopediji dotlej že bilo objavljeno. V naglo se spreminjajoči ameriški politično-upravni krajini je bil tak poziv seveda več kot upravičen.

Opozoriti velja še na to, da se je sčasoma pomembno spremenil tudi jezik Dobsonovih reklamnih oglasov; v primerjavi s suhoparnostjo prvih reklamnih objav je začel dobivati naravnost domoljubno-poetične razsežnosti. Tako naj bi, če navedemo najbolj očiten zgled, dodatne knjige Enciklopedije opisale "... razmere, meje, obseg in zgodovino posameznih držav, predvsem če so bile te v dosedanjih zvezkih napačno opisane, prinesli pa naj bi tudi opise različnih okrožij, gora, ravníc, voda, zemljišč in plodov, mest, tovarn, trgov in trgovskih tokov v vseh delih vseh držav, spregovorili naj bi o znanstvenih odkritjih in izboljšavah, opisali naravoslovna spoznanja o živalih in rastlinah, orisali stanje poljedelstva in njegove izboljšave, opisali prebivalstvo posameznih držav in okrožij, pa semenišča in druge verske ter dobrodelne ustanove, kot tudi življenja pomembnih in spoštovanih osebnosti - in nasploh vse, kar je zanimivega v Združenih državah" (Porcupine's Gazette, 15. decembra 1798. Navajamo po Arner 1991, str. 153).

Vendar pa nas ti whitmanovsko poetični opisi Amerike, kot jih imenuje R. Arner (več o tem glej prav tam), ne smejo zavesti. Ne glede na to, da bi po svojem duhu lahko sodili tudi v konceptualno zasnovo Enciklopedije Slovenije ali Enciklopedije Jugoslavije in da so tudi z današnjega slovenskega zornega kota nesporno videti državotvorni, saj pod množico raznolikih socialnih in naravnih pojavov iščejo en sam skupni, ameriški imenovalec, namreč ne gre spregledati, da je bilo to odkrivanje in opisovanje Amerike za T. Dobsona in sodobnike manj pomembna lastnost novih knjig Enciklopedije: tisto, nad čemer so bili zares prevzeti in zaradi česar so se jim zdele dodatne knjige Enciklopedije zares potrebne, namreč niso bile na novo odkrite ali na novo nastale geografske, politične ali zgodovinske značilnosti Amerike, ampak številna znanstvena odkritja in inovacije,

ki so odlikovale tedanji čas. Tako je denimo T. Dobson v že citiranem oglasu v *Porcupine's Gazette* zapisal, da se je v devetih letih "... med 1789 in 1798 zgodilo doslej največ stvari v zgodovini ..." - pri čemer pa se mu ni zdelo vredno niti z besedo omeniti francoske revolucije, pač pa so ga prevzela predvsem "... nova znanstvena načela in odkritja dotlej neznanih skritih sil v naravi, skratka prava eksplozija znanja, ki je generirala eksplozijo jezika in s tem še podkrepila zahtevo po tem, da bi vse to novo znanje uredili v koherenten sistem" (Arner 1991, str. 152)¹². Njegov poziv, naj mu pošiljajo informacije o Ameriki, je bil "... zgolj dodatek k temu impresivnemu seznamu novega gradiva" (Več o tem glej Arner 1991, 154-155)¹³.

Ali, če to povemo v nekoliko bolj vsakdanjem jeziku, T. Dobson se je odločil, da dodatnih knjig Enciklopedije ne bo izdal pod zastavo opisovanja biografskih, zgodovinskih in geografskih posebnosti Amerike, ampak bo njihova glavna odlika slavljenje človeškega napredka nasploh - kar pa naj bi bila, paradokсно, tudi ena od najpomembnejših ameriških odlik. Glavni vir pri pripravi dodatka mu namreč ni bil le dodatek k tretji izdaji Britanike, ki ga je v Edinburghu leta 1801 pripravil G. Gleig, natisnil pa njegov zet T. Bonar (Več o tem glej *Encyclopaedia Britannica*, geslo *Encyclopaedia Britannica, Micropedia*, zvezek 4, str. 488.), ampak se je v posebnem prospektu, ki ga je pripravil zgolj za reklamiranje svojih treh dodatnih knjig, pohvalil predvsem s številnimi prednostmi, "... ki so jih te imele pred svojimi britanskimi tekmeči predvsem na področju tehnologije in znanosti" (Arner 1991, str. 169). Tako je denimo po Britaniki povzel spremembe pri geslu kemija, ki ga je bilo zaradi revolucionarnih sprememb v tej znanosti po izidu prve knjige treba napisati povsem na novo, pravi R. Arner. Podobno usodo je doživel tudi članek "dinamika", številne novosti pa je po angleških avtorjih povzel tudi pri geslih "elektrika", "magnetizem" in "astronomija" - in nasploh pri vsem, kar je bilo na tak ali drugačen način vezano na drugo fazo industrijske revolucije, ki se je začela v tistem času. Toda tisto, na kar je bil zares ponosen in zaradi česar se mu je njegova enciklopedija zdela bistveno boljša od izvirnika, so bila tista tehnološka in prirodoslovna gesla, ki so jih napisali ameriški avtorji, na najbolj častnem mestu pa so bili seveda opisi tovrstnih ameriških dosežkov izpod peresa ameriških avtorjev: tako se je denimo T. Dobsonu v že omenjenem Prospektu sicer zdelo vredno opozoriti na ameriške geografske dodatke, vendar pa je večino prostora porabil za slavospeve dvema gesloma, ki jih je o mikroskopu in o ameriški zračni črpalki prispeval Američan J. Prince (Več o tem glej Arner 1991, str. 168-169).

Skratka, kakorkoli že stvari obračamo, sta bila naravoslovno znanje in vera v univerzalni znanstveni napredek - za razliko od slovenskih razmer ob rojstvu Enciklopedije Slovenije - eden od pomembnejših delov tedanje ameriške identi-

¹² Tudi tu je zanimiva podobnost z *Enciklopedijo Slovenije*, saj je bil tudi čas po letu 1989, ko je ta izhajala, nabit s socialnimi dogodki, ki jih je odlikoval razpad socializma in razpad treh evropskih držav. Pri tem je zanimivo, da je bilo to tudi obdobje tehnoloških revolucij, saj so se v tem času denimo razvili osebni računalniki in je nastal internet, pri čemer je bila slika v *Enciklopediji Slovenije* ravno obratna kot pri Dobsonovi enciklopediji, saj so njene urednike in avtorje zanimale družbene spremembe neprimerno bolj kot tehnološke; tako denimo 12. zvezek, ki je izšel leta 1998, ne premore niti gesla svetovni splet.

¹³ V opombi pod črto velja povedati še to, da to drugorazrednost ameriških vsebin morda najjasneje ilustrira odsotnost ameriških biografskih gesel, saj je k tistim, ki so v dodatku Britanike že bila, dodal le tri.

tete. Glede na nekatera druga gesla v T. Dobsonovi Enciklopediji bi lahko sklepali celo o tem, da so bili vsi drugi kulturni in politični elementi te identitete prisotni v neprimerno manj jasno artikulirani obliki: toda, čeprav se je dežela v tistem času osamosvojila, je, navkljub opisani univerzalni ljubezni do znanosti, imela veliko večje identitetne težave, kot se je to tedaj morda zdelo, sile, ki so jo čez sedemdeset let pahnilo v državljansko vojno, pa so bile latentno prisotne že na straneh T. Dobsonove enciklopedije. Ali, kot pravi R. Arner, v knjigo, ki je bila mišljena kot "...slavospev ameriški konsenzualnosti in amerškemu napredku v znanosti in umetnosti ..." (Arner 1991, str. 168-169)", so se pritihozapile vsebine, ki so vanjo prinašale nespornost in prepir.

Garač iz Connecticuta in gospod iz Virginije

Človeku, ki je bil najbolj odgovoren za tovrstne zagate, je bilo ime J. Morse in je bil avtor večine na novo napisanih ameriških geografskih gesel v T. Dobsonovi Enciklopediji. Po poklicu je bil župnik prve kongregacijske cerkve v Charlestownu, Massachusetts, in velja za enega od očetov ameriške geografije, saj je leta 1789 napisal knjigo *American Geography*, ki je prvi resnejši poskus opisa tedanjih Združenih držav. T. Dobson ga je zelo verjetno spoznal leta 1786, ko je J. Morse prišel v Philadelphio, da bi B. Franklinu razložil svoje načrte za omenjeno knjigo o Ameriki. Slej ko prej ga je T. Dobson že tedaj povabil, naj za njegovo izdajo Enciklopedije pregleda in predela Britanikino geslo Amerika.

J. Morse se je čez štiri leta zares lotil dela in predelal prvotno, osemdeset strani dolgo besedilo iz Britanike tako, da ga je po potrebi spreminjal in mu dodal še deset novih strani. Čeprav se tega gesla v amerškem zgodovinopisju drži sloves, da je J. Morse temeljito spreminjal prvotno besedilo, pravi R. Arner, to ni res, saj je opis naravnih značilnosti Amerike ostal praktično nespremenjen; razloge za to gre seveda iskati tudi v dejstvu, da je Britanikin avtor tega gesla v veliki meri črpal prav iz J. Morsejeve *American Geography* (Več o tem glej Arner 1991, str. 93). Temeljitejšo predelavo je doživelo le poglavje o ameriški revoluciji, kjer je J. Morse spremenil pomen nekaterih bitk (ki so v Britaniki opisane kot ameriški poraz in angleška zmaga ali narobe, tako da je bilo denimo tisto, kar je bilo v angleški osnovi razglašeno za razbitje ameriških čet, zdaj v T. Dobsonovi enciklopediji opisano kot uspešen "taktični umik") in temeljito posegel v opis razlogov za ameriško revolucijo. V Britaniki je namreč pisalo, da so jo s svojim spletkarjenjem sprožili "francoski emisarji", J. Morse pa je zanikal vsakršno tuje vmešavanje vanjo in jo razumel predvsem kot posledico konflikta med "angleško slo po oblasti" in "ameriško ljubeznijo do svobode in razvitim čutom za krivico" (Oboje glej Arner 1991, 86).

Vsi ti popravki so bili seveda pri ameriških bralcih sprejeti z naklonjenostjo: težave je - vsaj tistim, ki niso bili doma iz istega dela Združenih držav kot J. Morse - povzročalo predvsem dejstvo, da je bil tako v Britaniki kot v T. Dobsonovi enciklopediji opis Amerike izrazito lokalistično obarvan. Tako je bilo denimo geslo Connecticut v obeh izdajah edino samostojno geslo, ki se je ukvarjalo z opisom

posamezne zvezne države, pravi R. Arner, pri čemer je bila njegova vsebina predvsem ideološka: "... temeljni namen tega članka je bil, da vzpostavi poštenega, pokončnega, bogaboječega, pismenega, svobodoljubnega in skromnega kmeta iz Connecticuta kot idealnega ameriškega državljana, federalno teologijo pa kot Gospodovo darilo Združenim državam" (Arner 1991, 93). Še več, v obeh izdajah je bil ta mali posestnik prikazan kot svetlo nasprotje "... uživaškega gospoda iz Virginije ...", saj naj bi na ameriškem jugu, je tožil J. Morse, "... tudi v najmanjši gostilni ob javni cesti stala miza za biljard, plošča za *backgammon*, karte in druge igre. V te hiše je prihajala gospoda iz okolice ubijati čas, ki ga je imela na pretek; in v tem početju so bili izjemni mojstri, saj so se spretnosti lenarjenja učili od rane mladosti. Ljubezen do petelinjih bojev, ki ni samo nečloveška in barbarska, ampak je razumnim ljudem tudi globoko pod častjo, je tam tako razpasena, da jo oglašajo celo v javnih časopisih" (prav tam). To ogorčenje nad lenimi južnjaki je bilo tesno povezano tudi z J. Morsejevim in T. Dobsonovim zaničevanjem suženjstva, saj je denimo pri opisu Marylanda mogoče prebrati, da so tamkajšnji ljudje "nesocialni", ker vse ročno delo zanje opravijo črnci, njihovi gospodarji pa uživajo "... v nedelu in pogosto tudi v nevednosti in brezbriznosti" (Prav tam, str. 94).

Če k temu nezaupanju do šibke in lenobne južnjaške morale ter k odkritemu nestrinjanju s suženjstvom dodamo še dejstvo, da se je J. Morse zgražal nad T. Jeffersonom, češ da je "... brezbožni južnjaški radikalec ..." (Prav tam, str. 93), hkrati pa se je rad pridušal tudi nad versko liberalizacijo, ki se je zgodila v Massachusettsu, se seveda težko izognemo tezi, da se je R. Arner do določene mere zmotil, ko je trdil, da v T. Dobsonovi enciklopediji ni jasno prepoznavne ideologije - čeprav nam gesli o kvekerjih in izdajalcu dajeta jasno vedeti, da je ta ideologija pustila svojo sled le v tistih geslih Enciklopedije, ki so jih njeni snovalci in založniki vzeli pod drobnogled ali so jih napisali sami. Obrisi te ideologije so vsaj za srednjeevropsko, pretežno katoliško obarvano tradicijo seveda nekoliko nenavadni, saj le-ta ni kombinirala le svobodomiselnosti in bogaboječnosti, ampak je tudi zaničevala suženjstvo zato, ker je verjela v zveličavnost trdega dela in moralne nepopustljivosti, hkrati pa je zaupala tudi v smiselnost izobraževanja in znanstvenega napredka, ki sta bila v njenem kozmosu neločljivo povezana z vero v Boga. To morda najlepše ilustrira slika na notranji naslovnici T. Dobsonove Enciklopedije, na kateri je množica znanstvenikov in umetnikov pri svojem delu, za njimi pa sta Adam in Eva pred izgonom iz raja: "Enciklopedija je že na svoji prvi strani dala grafično jasno videti ...", pravi R. Arner, "... da je njen temeljni namen ponovna pridobitev predvsem naravoslovnega znanja, ki sta ga na začetku imela že Adam in Eva in ga je vse človeštvo izgubilo z njunim izgonom iz raja" (Prav tam, str. 120). Skratka, T. Dobsonova enciklopedija je gradila na prepričanju, da sta raziskovanje narave in znanstveni napredek Bogu všečni početji, izobraženost pa ena od možnih poti k zveličanju, oboje pa sta vrlini, ki sta pravemu Američanu v čast in slavo.

Zmerni konservativizem

Tem - imenujmo jih tako - civilnodružbenim vrednotam, kot so napredek, delavnost, vernost in izobraženost, so se v Enciklopediji pridružila še nekatera povsem politična stališča; najbolj so se izrazila v geslu George Washington, z eno besedo pa bi jih lahko označili kot socialno konservativna. Tudi pri tem geslu se jasno vidijo J. Morsejevi nazori, pravi R. Arner, saj je zato, ker je pri njem "... dolžnost vedno prevladala nad čustvi ...", G. Washingtona tako rekoč kanoniziral "... v prvega ameriškega svetnika ..." (Arner 1991, str. 167), še posebej globoko spoštovanje pa je izkazal njegovim političnim mnenjem - in to ne samo zato, ker je G. Washington odločno odklonil, da bi ga razglasili za dosmrtnega predsednika Združenih držav, in se je potem, ko je odslužil svoj mandat, umaknil v politični pokoj: J. Morseja je še posebej prevzel njegov odnos do suženjstva. Prvi ameriški predsednik je bil namreč rojen v toliko kritizirani Virginiji in to v bogati sužnje-posedniški družini - vendar pa si J. Morsejevega spoštovanja ni zaslužil le zato, ker je bil navkljub svojim koreninam nasprotnik suženjstva in je v svoji oporoki osvobodil vse svoje sužnje, ampak predvsem zaradi tega, ker se je zavzemal za postopno emancipacijo sužnjev, tako, da bi jim najprej zagotovili ustrezno izobrazbo za samostojno življenje. Verjel je namreč, da bo le z načrtovano postopnostjo osvobajanja sužnjev mogoče preprečiti, da bi s tako radikalno družbeno spremembo sprožili socialno revolucijo: vsak del G. Washingtonove oporoke jasno kaže, kot pravi J. Morse, "... da sta temeljni sestavini značaja pravega REFORMATORJA razsodnost in dobrohotnost. To ga tudi loči od vseh tistih divjih in neumornih kalilcev miru na tem svetu, ki so si uzurpirali ime reformatorjev in v temelju diskreditirali vse reforme" (Arner 1991, str. 167).

Znanje kot nadnacionalno-nacionalna dobrina

Če bi torej skušali potegniti črto pod vsem, kar smo doslej napisali o T. Dobsonovi Enciklopediji, se seveda ne bi mogli izogniti sklepu, da je s svojo presaditvijo v Ameriko Britanika doživela pomembne spremembe, ki so ji nesporno vdahnile ameriški značaj - in če naj bi v začetni fazi njenega nastajanja v skladu s tehnološkimi zmožnostmi tedanjega časa veljalo, da je njegova Enciklopedija ameriška predvsem zato, ker so jo izdelali in natisnili ameriški graverji in tiskarji, so ji v drugi fazi dodali ameriški značaj še vsebinski dodatki in popravki. To ameriškost smo skozi R. Arnerjevo študijo odkrivali na dveh ravneh: po eni strani ji je odločilni ton dajala vera v napredek in ponos nad naravoslovno-znanstvenimi odkritji Američanov, po drugi pa smo v njej odkrili tudi zelo jasne elemente konservativne socialne filozofije, kombinirane z vrednostnim sistemom, ki je bil po evropskih pojmovanjih še najbližje tistemu, kar bi M. Weber imenoval protestantska etika.

Razlogi, da ta skupek verskih in političnih vrednot in predsodkov ni mogel postati univerzalno sprejemljiv za vse Američane, se seveda ne skrivajo le v dejstvu, da je bodoči ameriški predsednik in "brezbožni radikalec" T. Jefferson

videl svet z drugačnimi očmi kot T. Dobson in J. Morse, ampak predvsem v njegovi izrazito lokalni obarvanosti: v že tedaj versko in stanovsko pisani in strpni Ameriki je bilo verski kongregacionalizem in kmeta iz Connecticuta pač težko predstaviti kot dva prototipa za vse obvezujočega modela amerišva.

A če sta si bili Enciklopedija Slovenije in Dobsonova enciklopedija podobni v tem, da sta obe gradili na svetovnem nazoru, ki je izključeval vse ostale nazore, je obstajala med njima vsaj ena pomembna razlika: če je Enciklopedijo Slovenije zanimalo predvsem, kaj je na specifični kemijski spojini slovenskega, je T. Dobsonova Enciklopedija že samo vednost o tej spojini skušala spremeniti v del nacionalnega kulturnega korpusa - to, da je bil članek o njej delo ameriškega avtorja, pa je pomenilo le še dodaten razlog za nacionalni ponos, nikakor pa ne edinega razloga za njegovo objavo. Naj nam bo ob tem dovoljeno domnevati, da je prav tak univerzalistični odnos do znanja Dobsonovo enciklopedijo ločil od Enciklopedije Slovenije in jo - v nasprotju s to - vendarle dvigoval nad dnevne politične in nazorske boje, oziroma jo, vsaj na tej ravni, naredil za sprejemljivo tako za "brezbožne južnaške radikalce" kot za konservativne severnjake.

Da tak odnos do vednosti in znanja ni bil značilen zgolj za T. Dobsonovo Enciklopedijo in za Združene države na prelomu iz 18. v 19. stoletje, bomo poskušali na kratko preveriti še z evropskim zgledom iz našega časa: z danskim nacionalnim leksikonom.

Danski zgled: enciklopedično besedilo in akademska odličnost

Naj najprej opozorimo, da je danska leksikografska tradicija pomembno daljša od slovenske in da se tamkajšnji nacionalni leksikon od Enciklopedije Slovenije ne razlikuje samo po svoji konceptualni zasnovi, ampak tudi po načinu uredniške priprave. Prva in nikakor ne nepomembna razlika je seveda že v tem, da je bila univerza v Kopenhagenu ustanovljena davnega leta 1479, torej skoraj petsto let pred ljubljansko, prvi tamkajšnji leksikografski poskusi pa segajo v prvo polovico 18. stoletja, ko so se pod vodstvom L. Holberga v njenem okrilju lotili priprave danskega znanstvenega izrazoslovja. To tradicijo je potem v 19. stoletju nadaljeval H. C. Oersted (Vse podatke navajamo po Lund 1997, str. 23-24). Na prelomu iz 19. v 20. stoletje, med leti 1893 in 1911, je v Kopenhagenu v devetnajstih knjigah izšel Salmonsens Konversationslexikon, ki je bil v celoti plod dela domačih znanstvenikov. Njegova temeljna naloga je bila svojim bralcem zagotoviti podobo sveta, "... kot je bila ta videti z danskega zornega kota ...", pravi J. Lund, vendar pa je hkrati prinašal "... predvsem splošne informacije in njegov namen ni bil narodnokonstitutiven" (Prav tam, str. 26). Ta leksikon je bil izjemno uspešen in je doživel nekaj ponatisov in dopolnjenih izdaj, seveda pa je bil na prelomu 20. in 21. stoletja že brezupno zastarel, zato so se v največji danski založbi Gyldendal odločili, da pripravijo povsem nov, tokrat nacionalni leksikon, ki naj bi v dvajsetih knjigah izšel med leti 1994 in 2001.

Kot je zapisal njen direktor J. Lund, poskuša to delo "... pogledati na svet z danskega zornega kota, zato je ob znanju, ki ga delimo z ljudmi v tujini, v njem tudi

veliko gesel, ki so namenjena zgolj danskim bralcem" (Lund 1997, str. 27); še natančneje rečeno, v njem je približno pol gesel značilno nacionalnih, pol pa splošnih, tako da bi lahko bila objavljena v katerikoli splošni enciklopediji. Naj k temu dodamo še to, da so danski leksikografi izjemno selektivni pri biografskih geslih, tako da živih Dancev in Dank v enciklopediji praktično ni, pri mrtvih pa uporabljajo standarde, ki niso bistveno milejši od standardov, ki veljajo za tujce. Tak koncept naj bi omogočal večjo mednarodno primerljivost njihovih specifično nacionalnih vsebin¹¹, hkrati pa seveda preprečuje, da bi se njihov leksikon spremenil v poceni spomenik danski politični ureditvi in njeni eliti.

Seveda pa potegne tovrstna odprtost v svet za sabo povsem drugačne probleme, za katerimi se skrivajo tudi pomembne razlike med poslanstvom danskega leksikona in Enciklopedije Slovenije. "Danes ne živimo več v dobi razsvetljenstva, ampak v informacijski družbi", pravi J. Lund. "Imamo dostop do ogromnega števila informacij ...", še dodaja, "... vendar nisem prepričan, da nas res vse razsvetljujejo. Zato je postalo nujno, da znaš določene informacije tudi zavreči, če želiš postati pametnejši: če je bilo še pred sto leti temeljno načelo (leksikografskega dela, op. avtor) zbrati čim več informacij, je danes naša naloga, da se odločimo o prioritetah. Danes lahko deskamo po internetu, plavamo po novicah in se zabavamo z dejstvi, ne da bi vse skupaj kaj dosti razumeli. Grozi nam nevarnost, da se spremenimo v globalnovaške tepčke" (Lund 1997, str. 28). Ta problem selekcije ustrezne vednosti je po J. Lundovem mnenju še posebej zapleten pri manjših jezikovnih skupnostih, saj je v njih nujno, da hodita odprtost do tujega znanja in njegova dostopnost v domačem jeziku z roko v roki: "Vse več znanstvenikov in univerzitetnikov objavlja svoja dela v tujini, oziroma piše o svojem polju vednosti v angleščini. Seveda ni samo koristno, ampak je tudi odločilnega pomena, da država z ambicijami v raziskovanju in izobraževanju sodeluje in odigra svojo vlogo v tej izmenjavi znanja. Toda prav tako pomembno je, da znajo danski strokovnjaki komunicirati z najširšim občinstvom v svojem lastnem jeziku ... Tu ne gre samo za to, da bi namesto tujih besed našli bolj domače izraze, pač pa za to, da bi našli izraze, s katerimi bi lahko opisali na novo pridobljeno znanje - v danščini" (Prav tam, str. 30).

Poanta je torej tudi tu podobna kot pri T. Dobsonovi enciklopediji, saj po besedah njegovega glavnega urednika temeljna naloga danskega nacionalnega leksikona ni le opisovanje danskih posebnosti, ampak pomeni "danski pogled na svet" v tem kontekstu tudi prevajanje in integracijo mednarodnega znanja v danski jezik in s tem v dansko nacionalno kulturo - tista najtežja in obenem temeljna naloga, s katero se soočajo njegovi uredniki, pa je torej odločanje o tem, kaj v leksikon vključiti in kaj ne, in kako to, če ustreznega izrazja še ni, poimenovati v danščini. "Ni dvoma, da se danščina srečuje z izjemnimi pritiski, ko se loteva tovrstnih nalog ...", še pravi J. Lund, in optimistično dodaja, da nam "... kaže dobro, kot nam je kaza-

¹¹ Ob tem velja seveda spomniti, da je založba Gyldendal tudi založnik danskega biografskega leksikona, medtem ko v Sloveniji tovrstnega dela za splošno rabo nimamo; zato lahko domnevamo, da del njegovega poslanstva slej ko prej prevzema Enciklopedija Slovenije, oziroma, da je izjemna količina biografskih gesel v njej posledica dejstva, da v Sloveniji nimamo uporabnega in ažuriranega biografskega leksikona.

lo dobro tudi pred sto leti, ko je izšel Salmonsens Konversationslexikon" (Prav tam).

Če bi torej skušali tak pristop povsem shematično prevesti v slovenske razmere, bi z J. Lundom lahko rekli, da bi nam po danskih kriterijih kazalo dobro le, če bi se snovalcem Enciklopedije Slovenije zdelo vsaj tako nujno v slovenščini opisati pomembna znanstvena odkritja tega časa in v njej ustrezno poimenovati vse, kar gre skupaj s tako pomembnimi novimi pojavi, kot je denimo internet, ne pa zgolj iskati "... slovenske primesi v posameznih kemijskih spojinah". Ali, še krajše povedano, razlika med Enciklopedijo Slovenije ter T. Dobsonovo enciklopedijo in danskim leksikonom je v tem, da prva svojo nacionalno usmerjenost razume le kot opisovanje lastne nacionalne kulture, in jo "tuje znanje" zanima le, če je pri njegovem generiranju sodeloval kak Slovenec, medtem ko drugi dve leksikalni deli kot temeljno lastnost svoje nacionalne identitete razumeta vključevanje tujega v svoj lasten nacionalni kozmos, oziroma lastnega v univerzalni kozmos; in če je pri drugih dveh svet kriterij doma, je v slovenskem kozmosu zunanji svet za vrednotenje naše zgodovine razmeroma nepomemben, oziroma ga zanima le kot njegova zunanja meja.

Nekaj elementov za zaključek

Če skušamo torej pod vsem, kar smo povedali doslej, potegniti črto, se ne moremo izogniti sklepu, da je bila slovenska družba ob rojstvu Enciklopedije Slovenije neprimerno bolj avtarkična kot ameriška ob prelomu 18. in 19. stoletja, in kot je Danska ob prelomu 20. in 21. stoletja. Še več: če je bila Dobsonova enciklopedija prav tako kot prvi zvezki Enciklopedije Slovenije napisana iz politično-segregativnih stališč, je ob tem vendarle slonela na predpostavki, da pomeni znanstveni napredek univerzalno vrednoto, s katero se lahko identificirajo vsi Američani - medtem ko v konceptualni zasnovi Enciklopedije Slovenije nismo odkrili takih ali podobnih univerzalnih vrednot, ki bi jih ta knjižna zbirka skozi slovensko enciklopedično obdelavo skušala vzpostaviti kot del nacionalnega kozmosa, saj smo pokazali, da so bili vsi znanstveni pojmi ali odkritja, ki se jih ni dotaknila slovenska roka, iz njenega geslovnika izločeni. Tako vrednostno nadoločena enciklopedija zato tudi ni mogla igrati tiste vloge, ki jo ima na Danskem tamkajšnji nacionalni leksikon, namreč da v danski nacionalni kozmos preteka in selekcionira univerzalna znanstvena odkritja, s čimer seveda ne skrbi le za univerzalistično izobraženost tamkajšnjega prebivalstva, ampak rešuje tudi številne terminološke probleme, s čimer posredno prispeva k temu, da se danščina razvija kot sodoben jezik, v katerem je mogoče opisati vsa najpomembnejša sodobna znanstvena odkritja.

Vse to seveda pomeni, da vsebinski koncept Enciklopedije Slovenije v tem trenutku ni le zastarel, ampak tudi ni v skladu s sedanjimi kulturnimi in političnimi ambicijami slovenske države: če mi je za konec dovoljena malce osebna sodba, bi v tem trenutku vsaj toliko kot vednost o tem, kaj nas loči od drugih, v Sloveniji potrebovali leksikografski pogon, ki bi, podobno kot opisani danski zgled, skrbel

za to, da bi v slovenščini lahko poimenovali in opisali vso eksplozijo znanstvenih odkritij, ki smo je deležni ob prelomu tisočletja. Ali, če poanto obrnem, ni dvoma, da je Enciklopedija Slovenije odigrala pomembno zgodovinsko vlogo, saj ni le v eni knjižni zbirki zbrala vednosti o Slovencih, ki je bila prej razpršena ali je sploh ni bilo, s čimer je pomembno prispevala k našemu samozavedanju, posredno pa tudi k nastanku slovenske države: a če je bil opisan model še produktiven v jugoslovanskem okvirju, bi zdaj potrebovali enciklopedijo, ki bi nam pomagala ne samo razumeti samega sebe v novih, demokratičnih pogojih bivanja, ampak bi nam tudi pomagala preživeti v Evropski uniji, oziroma v tistem, čemur v političnem žargonu ponavadi pravimo globalni kapitalizem.

Sam verjamem, da pomenijo doslej izdani zvezki Enciklopedije dovolj solidno osnovo za tak obrat: zdaj, ko nas do zaključka njene prve izdaje ločijo le še tri leta - kar je v svetu enciklopedij obupno malo časa - je seveda skrajni čas, da domislimo, kako to storiti. Pri čemer se moramo seveda zavedati, da razmislek o tem ni le razmislek o prenovi pomembne knjižne zbirke, ampak kar razmislek o slovenskem preživetju in samorazumevanju v novem in drugačnem svetu.

LITERATURA

- Arner, R. D. 1991. *Dobson's Encyclopaedia*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Denmark 1996. Compiled by the Editors of the Danish National Encyclopedia. The Royal Danish Ministry of Foreign Affairs, Copenhagen.
- Dessauer, J. P. 1994. *Book Publishing: The Basic Introduction*, Continuum, New York.
- Dictionary of Printing and Publishing (second edition). 1997. Peter Collin Publishing, Teddington.
- Enciklopedijska izdanja leksikografskog zavoda FNRJ (prospekt). 1950. Zagreb.
- Enciklopedija Slovenije 11. 1997. Založba Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Enciklopedija Slovenije - Projekt. 1975. Založba Mladinska knjiga.
- Encyclopaedia Britannica, Micropedia, zvezek 4. 1993. Chicago.
- Encyclopaedia Britannica, Macropedia, zvezek 18. 1993. Chicago.
- Feather, J. 1994. The Information Society, Library Association Publishing, London.
- Halvorson Morse, L. 1993. *Editing Reference Books*, v: *Editors on Editing* (completely revised third edition). Edited by Gerald Gross. Grove Press, New York.
- Lund, J. 1997. *The Echoes of University*, v: *Centre of Excellence*, ur. Henrik Jeppsen in Edwin Starup-Jensen, University of Copenhagen, Copenhagen.
- Vidic, M. 1996. *Nastajanje Enciklopedije Slovenije*, v: *Grafenauerjev Zbornik* (ur. V. Rajšp), str.151-160, ZRC SAZU, Ljubljana.

JAPONSKA DRUŽBA DANES

Sociokulturološki pristop

Povzetek. Pravzaprav je sila težavno predstaviti posamezno državo oziroma njeno vsebnost - družbo. Nevarnosti in možnih zmot je kopica: lahko izberemo nekatere značilnosti kot ključne, pa to niso; drugim, ki so, ne damo dovolj poudarka; spet tretje lahko povsem prezremo, a bi jih kazalo vsaj nakazati, ker so povezane z vrsto ključnih značilnosti, itd. Eden možnih pristopov je, da si posamezno družbo zamislimo kot povprečnega državljana, z vsemi značilnostmi, ki so najbolj pogoste. Vsaka država in njena družba je nekaj posebnega, saj na zemeljski obli ne moremo najti dveh primerov, kjer bi se vse njune neskončne značilnosti (zgodovina, religija, podnebje, gospodarskorazvojna sestavina, sociokulturne lastnosti itd.) zaustavile na istih stopničkih razvoja. Vendar je Japonska posebna tudi v tem, da veliko Japoncev samih verjame, da so nekaj posebnega. Brez dvoma so značilnosti homogenosti, egalitarnosti, skupinske orientiranosti in kolektivnih vrednot japonske družbe močne in prevladujoče. Vendar pa ne smemo pozabiti tudi na številne subkulture - če jih razumemo kot skupke vrednot, pričakovanj in življenjskega sloga, ki jih živi in medsebojno deli le del prebivalstva. Vezane so na rasno delitev japonske družbe, pa tudi na spol, starost, regijo, poklic itd. S takšno subkulturo so povezane razlike v možnosti dostopa do številnih virov, vključno z ekonomskimi privilegiji, politično močjo, družbenim ugledom, informacijami, znanjem. V tem smislu je na Japonsko treba gledati kot na družbo več kultur pa tudi več slojev. Kljub temu, da je Japonska rasno in narodnostno zelo istovrstna družba, ima vrsto manjšin, ki so praviloma predmet diskriminacije in predsodkov, izvirajočih iz kulturno določenih etničnih mitov, iluzij in neresnic.

Ključni pojmi: japonska družba, večinska kultura, manjšinska subkultura, konvergenca, kulturni relativizem, japonska dvoličnost

* Dr. Bogomil Ferfila, redni profesor na Fakulteti za družbene vede.

“Povprečna japonska oseba”

Pravzaprav je sila težavno predstaviti posamezno državo oziroma njeno vsebnost - družbo. Nevarnosti in možnih zmot je kopica: lahko izberemo nekatere značilnosti kot ključne, pa to niso; drugim, ki so, ne damo dovolj poudarka; spet tretje lahko povsem prezremo, a bi jih kazalo vsaj nakazati, ker so povezane z vrsto ključnih značilnosti, itd. Eden možnih pristopov je, da si posamezno družbo zamislimo kot povprečnega državljanja, z vsemi značilnostmi, ki so najbolj pogoste.

Kakšen je torej povprečni Japonec?

Kot prvo, bila bi Japonka, saj je bilo 1996. leta 63,6 milijona Japonk in 61,1 milijona Japoncev - posledica daljše življenjske dobe žensk kot povsod po svetu (v Sloveniji jim jo bomo skrajšali s tem, da jim bomo podaljšali delovno dobo - ha, ha).

“Povprečna japonska oseba” bi bila seveda zaposlena, saj je nezaposlenih le malo ljudi - 3,2 % celotne delovne sile v letu 1995 in 4,1 % v letu 1998. (Pri tem moramo vedeti, da je delovna sila sestavljena iz vseh oseb, starejših od 15 let, ki so delale eno uro ali več na mesec - to je definicija zaposlene delovne sile in tudi vseh tistih, ki so bili prijavljeni kot nezaposleni. To so nezaposleni, ki niso delali ali so bili nezaposleni, vendar ob pogoju, da so iskali zaposlitev v zadnjem tednu vsakega meseca, ko se je sestavljal pregled delovne sile. Stopnja nezaposlenosti se nato izračuna kot razmerje med nezaposlenimi in delovno silo.)

Pri zaposlitvi bi “povprečna japonska oseba” morala zamenjati spol, saj je bilo 1995. od vseh zaposlenih - 64,570.000 moških kar 59,5 % (38,430.000) žensk pa 40,5 % ali 26,140.000. Tu je treba omeniti, da se odrinjenost žensk od profesionalne kariere oziroma od zaposlitve postopoma izboljšuje, čeprav predvsem številčno, še vedno pa nimajo dostopa do boljših zaposlitev oziroma le neznamen delež v njihovem opravljanju - do 5 %.

“Povprečna japonska oseba” nikakor ne bi bila zaposlena v veliki korporaciji, temveč v majhnem podjetju, saj je le eden od osmih delavcev zaposlen v korporaciji z več kot tristo delavci. (To je prav nasprotno stanje kot v Sloveniji in ZDA, kjer je velika večina zaposlenih v velikih podjetjih.) V nasprotju z zaposlenimi v Sloveniji “povprečna japonska oseba” ne bi imela zagotovljene stalne celoživljenjske zaposlitve, saj ti “srečneži” predstavljajo le eno četrtno japonske delovne sile. Prav tako ne bi bila organizirana v sindikatu, saj je v njem manj kot četrtnina zaposlenih (v Sloveniji 10-15 %). Seveda ne bi bila univerzitetno izobražena, saj ima univerzitetno diplomu manj kot 15 % vseh prebivalcev (kar je podobno slovenskim številkam - 14,8 % v letu 1997 je imelo diplomu višje ali visoke šole in fakultete). V prihodnosti bo imel diplomu kolidžev in fakultet večji odstotek japonske populacije - na univerzo in kolidže se vpisuje približno četrtnina starostne kohorte (skupine tiste starosti, ki je primerna za vpis).

Če si torej “povprečno japonsko osebo” predstavljamo v tabelarni obliki, bi bila takšna:

Tabela 1: Nekaj značilnosti japonskega prebivalstva

Spremenljivka	Večina	Manjšina
Spol	Ženske: 63,6 milijona ali 51 %	Moški: 61,1 milijona ali 49 %
Zaposleni glede na velikost podjetja	Majhna podjetja (manj kot 300 zaposlenih) - 48,4 milijona ali 88 %	Velika podjetja (več kot 300 zaposlenih): 6,6 milijona ali 12 %
Nivo izobrazbe	Brez univerzitetne izobrazbe ¹ : 79,5 milijona ali 88 %	Z univerzitetno diplomo ² : 10,8 milijona ali 12 %
Sindikalno članstvo	Niso člani sindikata: 39,7 milijona ali 76 %.	Sindikalno organizirani: 12,7 milijona ali 24 %.

Vir: Japan, 1998; Japan Almanac, 1997.

¹ Upoštevane so vse zasebnolastniške organizacije z izjemo zasebnih enot v kmetijstvu, gozdarstvu in ribištvu.

² Upoštevani so samo tisti s 4- do 6-letno diplomo, ne pa tisti, ki so končali 2- ali 3-letni kolidž oziroma tehnični kolidž. Treba je torej upoštevati razliko s prej navedenimi odstotki pri Sloveniji, kjer je razmerje med višjevisokoškolskimi diplomami na eni strani in fakultetnimi diplomami na drugi približno 1:1. Torej - v Sloveniji imamo okoli 7 % prebivalstva z univerzitetno diplomo.

Takšna uvodna kratka, "instant" predstavitev japonske družbe je koristna, ker si ljudje običajno predstavljajo stvari prav obratno. Vsi Japonci naj bi delali v Toyoti, Mitsubishiju ali podobni veliki korporaciji; večina naj bi bili biznismeni ali tehnični strokovnjaki, žensk po službah skoraj ni itd.

Večinska kultura - manjšinske subkulture

Vsaka država in njena družba je nekaj posebnega, saj na zemeljski obli ne moremo najti dveh primerov, kjer bi se vse njune neskončne značilnosti (zgodovina, religija, podnebje, gospodarskorazvojna sestavina, sociokulturne lastnosti itd.) zaustavile na istih stopničkih razvoja. Vendar je Japonska posebna tudi v tem, da veliko Japoncev samih verjame, da so nekaj posebnega. Sociologi običajno opredeljujejo Japonsko kot "skupinsko družbo", ki ima tri ravni drugačnosti:

1. Na osebnostnem, psihološkem nivoju so Japonci običajno prikazani kot osebnosti z ne dovolj razvitih egom, nesamostojnim jazom. Najbolj znan primer je koncept amae, ki ga je razvil Doe (1973) - Japonci naj bi bili psihološko mnogo bolj kot pripadniki drugih narodov nagnjeni k temu, da iščejo zadovoljstvo v svoji odvisnosti in pripadnosti nadrejenemu. Nimajo potrebe po nedvoumnom izražanju svoje individualnosti, saj jim je pripadnost in vdanost skupini pomembnejša. Predanost posameznika uveljavljanju in uresničevanju skupine in njenih ciljev mu daje veliko zadoščenje.

2. Na ravni medosebnih, medčloveških odnosov je najpomembnejše ohranjanje harmonije znotraj skupine - koncept va. V tem smislu so posebej skrbno uravnavani in "gojeni" odnosi med nadrejenimi in podrejenimi. V skladu s tradicionalnimi merili je položaj posameznika v skupini odvisen od dolžine njegovega članstva v skupini. Za Japonce je značilno, da vzdržujejo tesne osebne stike s svojimi nadrejenimi, vertikalna lojalnost jim je tako najbolj pomembna. V Evropi in Severni Ameriki je bolj značilna tendenca zaposlenih, da oblikujejo horizontalne povezave, ki tako povezujejo pripadnike istega položaja in v nasprotju z Japonci ne sekajo sicer hierarhične organizacijske linije.

3. Na ravni medskupinskih odnosov se poudarja, da je Japonska "konsenzualna družba", v kateri skupine na različnih področjih lahko vzpostavljajo dialog in dosegajo sporazum. To je razlog velike stabilnosti in povezanosti japonske družbe, kar je vedno omogočalo vodjem v ekonomiji, politiki, pa tudi vojaštvu, da so relativno hitro in učinkovito mobilizirali ljudi za doseg ciljev. To je bil tudi eden ključnih vzvodov pri "gospodarskem čudežu" Japonske po 2. svetovni vojni, ko se je Japonska v nekaj desetletjih zavihtela v sedlo druge gospodarske velesile sveta.

Treba je povedati, da se je dovršen del teorij o posebnosti Japoncev porodil v obdobju gospodarskega vzpona in da je bil v veliki meri podžgan tudi s svojo tržno učinkovitostjo. V zadnjih letih, ko se je Japonska pogreznila bolj v krizne vrtnice, so takšne teorije in njihovi teoretiki potihnili. Prikazani sociološki pristop "skupinske družbe" nedvomno ima precejšnjo težo v prikazu in razlagi sestave in razvoja japonske družbe. Značilnosti vseh ravni - osebnostnega, medosebnih odnosov, medskupinskih odnosov, kažejo na japonsko družbo kot zelo homogeno. Podobna so dokazovanja, da je Japonska zelo egalitarna družba z majhno razredno diferenciacijo. Temeljijo predvsem na raziskavah v podjetjih in kot dokaz navajajo majhne razpone plač med japonskimi menedžerji in delavci, zlasti v primerjavi z ameriškimimi; da japonskim menedžerjem ni nečastno obleči delavske obleke; da z delavci delijo dvigala, stranišča, restavracije; da s podrejeno administracijo delajo skupaj v velikih pisarnah (White, Trevor 1984). Navajajo pa tudi rezultate raziskav javnega mnenja, ki jih je izvedel urad predsednika vlade in po katerih se kar devet od desetih Japoncev uvršča v srednji razred. Nekateri avtorji so tako Japonsko poimenovali kar "državo enakosti" ali "enorazredno družbo" (De Roy 1979).

Brez dvoma so značilnosti homogenosti, egalitarnosti, skupinske orientiranosti in kolektivnih vrednot japonske družbe močne in prevladujoče. Vendar pa ne smemo pozabiti tudi na številne subkulture - če jih razumemo kot skupke vrednot, pričakovanj in življenjskega sloga, ki jih živi in medsebojno deli le del prebivalstva. Vezane so na rasno delitev japonske družbe, pa tudi na spol, starost, regijo, poklic itd. S takšno subkulturo so povezane razlike v možnosti dostopa do številnih virov, vključno z ekonomskimi privilegiji, politično močjo, družbenim ugledom, informacijami, znanjem. V tem smislu je na Japonsko treba gledati kot na družbo več kultur pa tudi več slojev.

Kljub temu, da je Japonska rasno in narodnostno zelo istovrstna družba, ima vrsto manjšin, ki so praviloma predmet diskriminacije in predsodkov, izvirajočih iz kulturno določenih etničnih mitov, iluzij in neresnic.

Na Hokkaidu, najsevernejšem, velikem japonskem otoku, živi več kot 20 tisoč Ainujev kot prvotnih domačinov, ki jih je Japonska priključila že v 6. in 7. stoletju. Potem je okoli 3 milijone burakuminov, del katerih je prisiljen živeti v ločenih skupnostih zgolj zaradi neosnovanega mita, da se etnično ločijo od Japoncev. Njihova diskriminacija sega v obdobje Tokugavovega šogunata, v katerem so bili zaradi svojega poklica (grobarji, predelovalci mrtvih živali) postavljeni na dno kastnega sistema.

Naslednja je množica kakih 700 tisoč Korejcev, ki so bili večinoma nasilno prepeljani na Japonsko kot suženjska delovna sila (glej Nakano 1995, 74-79). Približno prav toliko je še tujih delavcev, tako prijavljenih kot neprijavljenih, ki so na Japonsko prišli v želji za dobrim zaslužkom in živijo večinoma v velikih mestih. Največ jih je prišlo iz Kitajske, Filipinov, Brazilije, Peruja in Tajske - dobršen del je tudi tako imenovanih "suženj" japonske erotične industrije.

Na koncu seznama depriviligriranih pa lahko navedemo še 1,2 milijona prebivalcev Okinave, ki živijo na skrajnem jugu, na otoku Rjukju, in za katere večina Japoncev verjame, da so etnično različni, pa še otoki so nekaj stoletij uživali kulturno avtonomijo, kar je dodaten argument za njihovo drugačnost.

Skupaj šesteto gre za okoli 5 milijonov ljudi, ki predstavljajo približno 4 % prebivalstva (De Vos, Wetheral 1983). Če k njim prištejemo še člane njihovih družin, zakonske partnerje, otroke, se število precej poveča - npr. zlasti za Korejce je značilno, da se vse pogosteje poročajo z Japonci. Poglejmo tabelo 2, kjer je japonska manjšinska slika primerjana z drugimi državami.

Tabela 2: Izbrane države z majhnim odstotkom etničnih in psevdoetničnih manjšin

% manjšine v celotnem prebivalstvu	Države
0-3 %	Avstrija, Bangladeš, Danska, Dominikanska republika, Grčija, Islandija, obe Koreji, Libija, Portugalska, Slovenija ¹
3-6 %	Češka, Finska, Nemčija, Haiti, Japonska, Libanon, Liberija, Nizozemska
6-11 %	Albanija, Kambodža, Kitajska, Egipt, Mongolija, Romunija, Švedska

Vir: Famighetti, 1994.

¹ *Slovenija ima dve prvotni etnični manjšini - madžarsko, ki ima 8503 članov ali 0,43 % celotnega prebivalstva, in italijansko, ki ima 3064 članov ali 0,16 % celotnega prebivalstva. S takšnima odstotkoma se Slovenija uvršča med "etnično" najbolj čiste države. Po drugi strani pa je treba upoštevati podatek, da živi v Sloveniji 87,7 % slovenskega prebivalstva. Zato bi morali Slovenijo pravzaprav uvrstiti v naslednjo, četrto skupino.*

Prav gotovo obstajajo razlike, kako različne države registrirajo svoje manjšine - to lepo vidimo tudi pri našem slovenskem primeru. Bolj kot po odstotku etničnih

manjšin je Japonska specifična po tem, da tako vlada kot tudi druge institucije in predvsem Japonci sami ignorirajo njihov obstoj in probleme.

Morda je od vseh različnosti na Japonskem regionalna najbolj očitna. Država je razdeljena v vzhodni del s Tokiom in Jokohamo kot središčema ter zahodni del z Osako, Kijotom in Kobejem. Med njima obstajajo opazne razlike v jeziku, družbenih odnosih, hrani, arhitekturi in drugih značilnostih. Znane so tudi kulturne razlike med jugovzhodnimi območji, ki mejijo na Pacifiški ocean in severozahodnimi, ki ležijo ob Japonskem morju. Japonska narečja so si prav tako zelo različna - prebivalec Aomorija, najbolj severne prefekture na osrednjem otoku Honšu in prebivalec Kagošime, najbolj južne prefekture na južnem otoku Kjušu, se še komaj lahko sporazumevata. Razlike obstajajo tudi v praznikih, ljudskih pesmih in plesih. Skratka, regionalne razlike niso na Japonskem nič manjše kot v drugih državah.

Japonščina je jezik, ki zelo upošteva razlike, saj odraža različne kulturne vzorce. Kot prvo je seksistična, ker ima različne besede, poudarke in izraze za ženske in za moške. Moški jezik je mnogo bolj grob in napadalen, ženski pa mehak, vladen in ponižen. Japonščina vsebuje tudi hierarhične sestavine. Izrazi spoštljivosti so del vsakdanjega jezika, v katerem je ves čas treba upoštevati družbeni položaj osebe sogovornika. Torej celo jezik odraža statusne razlike v japonski družbi.

Obstajajo tudi znamenja, da se na nekaterih področjih različnost hitro povečuje, npr. vzorci vedenja potrošnikov. Do osemdesetih let so bili popularni standardizirani izdelki za masovno potrošnjo in k temu so bile naravnane tudi tržniške akcije. V novejšem času so postale neučinkovite, kajti potrošniki so se začeli zanimati za izdelke, ki bolj ustrezajo njihovim osebnim nagnjenjem. Bistveno se je povečala nepredvidljivost in izbirčnost njihovih nakupovalnih odločitev.

Vse očitnejše postajajo razlike v vrednotah glede na spol. Tudi feminizem je postopoma le začel dvigovati glavo tudi na Japonskem. Raziskave javnega mnenja so že nekaj časa jasno kazale, da več žensk kot moških ne soglaša z mnenjem, da naj bi bile ženske le gospodinje. Večji odstotek žensk kot moških je bil tudi mnenja, da poroka ni nujna, če bi se ženske lahko ekonomsko same vzdrževale. Vse bolj jasno se tudi izoblikujejo področja, ki so tipično v domeni žensk: izobraževanje, socialne službe, zdravstvene dejavnosti.

Tudi primerjalne študije delitve dohodka kažejo, da Japonska še zdaleč ni egalitarna družba in da so se neenakosti močno povečale zlasti v drugi polovici osemdesetih let - z razcvetom "mehurčkaste ekonomije". Zaradi izjemno visokih cen zemlje (npr. v ZDA predstavlja vrednost zemlje 8,4 % narodnega bogastva, na Japonskem pa kar 25,3 % - v letu 1995, ko se je "mehur" že razpočil in so se cene zemlje že bistveno znižale) je lastništvo zemlje ključnega pomena tako v delitvi dohodka kot premoženja. Lastniki nepremičnin se odlikujejo po prekomernem trošenju luksuznih in modnih izdelkov, nelastniki pa so omejeni na povprečni življenjski slog.

Glede izobrazbe so sociološke raziskave pokazale, da je v stvarnosti o enakih možnostih izobraževanja za vse le težko govoriti. Študentje iz družin z visoko izobraženimi starši ali starši z dobro plačanimi službami so imeli neprimerno večje možnosti priti na dobre univerze. Okoli tri četrtine študentov najbolj prestižne

Univerze Tokio je izhajalo iz družin menedžerjev, birokratov, akademikov, učiteljev in drugih profesij.

Kot vidimo, je kultura japonske družbe tako kot kultura vsake družbe sestavljena iz vrste subkultur. Nekatere so prevladujoče, močne, kontrolirajoče in tvorijo osrednjo subkulturo oziroma jedrno subkulturo. Takšen primer je menedžerska subkultura na področju poklicnih kultur, subkultura velikih korporacij na področju podjetniških kultur ali moška subkultura pri kulturi spolov, tokijska subkultura na področju regionalnih kultur. Spet druge subkulture so manj pomembne, obrobne, npr. subkultura honorarnih delavcev, žensk, vasi.

Osrednje subkulture imajo ideološki kapital vpliva na normativni okvir družbe, pa tudi na njen življenjski slog. Čeprav sta npr. stalna, dosmrtna zaposlitev in dogma "podjetje je najpomembnejše" vezani na subkulturo velikih japonskih korporacij, v katerih je zaposleno manj kot četrtnina delovne sile, je to postalo vzor, ideal, ki naj bi mu sledili vsi delavci - vsem naj bi bili interesi podjetja pomembnejši od njihovih osebnih interesov.

Ali pa - jezik prebivalcev zgornjega dela Tokia se šteje za standardno japonščino, in to ne zaradi njegove jezikovne kakovosti, pač pa zato, da so njegovi prebivalci bližje središčem moči in javnega vpliva. Ker nadzorujejo zgornje sloje družbe, elite v politiki, gospodarstvu, kulturi, so osrednje kulture del izobraževalnih programov, občil, založništva in javnega sporočanja nasploh. Prevladujejo nad obrobniimi subkulturami ter uveljavljajo svoj življenjski slog in vrednote kot slog in vrednote cele družbe. Tako se samurajski pogum, značaj kamikaz in duša rase Jamato, za katero večino Japoncev verjame, da ji pripadajo, predstavlja kot narodna kultura, čeprav gre le za predstave dela moškega prebivalstva. Odločilna pri tem je zlasti vloga piscev, novinarjev, urednikov v občilih, ki praviloma pripadajo osrednji subkulturi. Svoje zapise, predstave o japonski kulturi, večinoma izoblikujejo v medsebojnih komunikacijah, le redko iščejo potrdilo tudi zunaj svojih ozkih kulturnih in družbenih okvirov (Sugimoto, Mouer 1989). Oni so tudi tisti, ki se srečujejo z vsemi tujimi poročevalci in pisci o Japonski in tako se njihove predstave prenašajo tudi izven japonskih meja. Seveda pa je to bolj ali manj značilno za vsako družbo.

Različni teoretični pristopi k proučevanju japonske družbe

Štiri obdobja

Japonska družba je še zlasti v obdobju po drugi svetovni vojni bila predmet nešteti družboslovnih raziskav in izjemne pozornosti številnih držav oziroma sveta v celoti. V tem obdobju lahko zasledimo tako pozitivne kot negativne, celostne in delne pristope, ki so v veliki meri odražali tudi vlogo Japonske v svetu, zlasti svetovni trgovini ter njene odnose z njenim "stvarnikom in pokroviteljem" - ZDA.

V prvem obdobju, takoj po drugi svetovni vojni (1945-60), ko je bila Japonska precej odvisna od ZDA, se je država prikazovala kot zaostala, hierarhično strukturirana in dokaj eksotična družba, ki je potrebovala zahodnjaško "razsvetlitev". Najbolj tipičen rezultat takšnega pogleda je bilo delo znane antropologinje Ruth

Benedict (1946), ki je z metodologijo "kulturnih vzorcev" opisovala japonsko družbo kot sestavo homogenih posameznikov in je poudarila zlasti globoke razlike med Japonsko in Zahodom. Z vrsto piscev, ki so ji sledili, se je tako vzpostavilo gledišče, po katerem se (tudi še danes) presoja japonska družba kot monolitna in edinstvena.

V drugem obdobju (1955 - 70) se je z uporabo teorije modernizacije Japonska začela prikazovati bolj pozitivno - deloma tudi v luči predpostavke, da so Američani med okupacijo dodobra zbrisali vse staro in z reformami "po svoji meri in postavi" napravili Japonsko za model ameriškega kapitalizma na azijskih tleh. Ameriški japonologi so Japonsko sprejeli kot uspešen primer evolucionarne spremembe brez revolucionarnih motenj. Ker je bila hladna vojna na vrhuncu, je Japonska imela tudi pomembno vlogo kot uspešen razvojni nekomunistični model v Aziji. Sociologi so se zlasti ukvarjali z vprašanjem, koliko so se tradicionalni vzorci obnašanja že modernizirali (Dore 1967).

Tretje obdobje (1965-80), ko je Japonska že začela "brusiti zobe", saj je v tem obdobju že postala druga najmočnejša svetovna gospodarska sila zaradi njene izjemne gospodarske rasti, vse bolj pa je tudi že konkurirala ZDA. To je obdobje, ko se je skušalo razložiti njen uspeh z osredotočenjem na nekatere sestavine japonske družbe: na posebnost japonske psihe, socialne organizacije in medosebnih odnosov. Avtorji so poudarjali bolj skupinsko, ne pa individualistično orientacijo Japoncev in prikazovali njihove socialne organizacije kot vertikalno strukturirane, kar jim je omogočalo preseganje razredne in poklicne slojevitosti. Po domače povedano: ko se dolg delavnik konča, se celoten oddelek podjetja z vsemi šefi, podšefi, delavci in kurirji napoti v pivnico, kjer se ga skupaj "zatolčejo", moški del pa si zna nato poiskati še kakšne "globlje sprostivne aktivnosti".

Četrto obdobje (1970-90), ko je Japonska na nekaterih tehnoloških in gospodarskih področjih že prehitela ZDA, se odlikuje po valovih kampanj "učimo se od Japonske". Japonski menedžment, industrijski odnosi, izobraževalni programi so bili postavljeni na piedestal najboljših na svetu in kot vzorec, ki bi mu morale slediti tudi ostale države. Tipičen naslov tega obdobja: Japonska kot številka ena (Vogel 1979). Japonsko se je tedaj imelo za družbo, katere posamične, najpomembnejše in najbolj uspešne sestavine naj bi bilo mogoče presaditi, prestaviti tudi v druge države.

Zadnje obdobje, ki se je začelo okoli leta 1985 in traja še sedaj, pa je pod vplivom zunanjetrgovinskih trendov, zlasti med Japonsko in ZDA, in temu primerno se je povečala tudi teoretska kritičnost. Japonski kapitalizem se je začel prikazovati kot drugačen kapitalizem. V njem naj bi imela vajeti v rokah državna birokracija, zlasti MITI (Ministrstvo za zunanjo trgovino), ki naj bi skrbela le za ozke japonske interese in skorajda grozila blaginjo mednarodne skupnosti (Johnson 1982). Še več, japonske elite ne uživajo več podpore ljudstva in le-to je vse bolj nezadovoljno (Wolferen 1990). Zdravilo: posebnosti japonske družbe in njenih institucij je treba odpraviti, ker so škodljive in nevarne. Oblikovati jih je treba po najboljšem modelu najboljše družbe - ZDA.

Nedvomno je prav v opozarjanju "teoretskih pristopov" k japonski družbi lepo vidno, kakšen vpliv ima ameriška vladna elita na "nevtralne ameriške znanstve-

nike". Ameriški profesorji pač hodijo na Japonsko tako kot v druge države z vladnimi štipendijami in ni vrag, da ne bi odkrili kaj takega, kar je ameriški vladi kot naročeno za njeno "krotenje" neprimerne obnašanja drugih članov svetovne družine.

V svetovni kulturi je ameriška subkultura prav gotovo osrednja, in to daleč najbolj osrednja ter vse preostale subkulture odrija na rob. Projeciranje njenih predstav kot naj, obče človeških, "v dobro svetovne skupnosti", je seveda sestavni del takšnega razmerja sil oziroma ga želi upravičiti.

Razprave o konvergenca

Japonska je edina država na svetu, ki je zunaj zahodnokulturne tradicije dosegla visoko raven industrializacije. Zato je bila zelo v žarišču razprav o konvergenca. Sama konvergenca debata je pravzaprav stara kot družboslovne znanosti same. Na enem koncu dolgega spektra razprav so zagovorniki konvergenca pogleda, ki trdijo, da so si vse industrijske družbe zelo podobne v organizacijskih, sociokulturnih in drugih razmerjih iz preprostega razloga - logika industrializacije proizvaja in zahteva ustrezne funkcionalne oblike. Na drugem koncu pa so zagovorniki nekonvergenca pristopa, ki trdijo, da je zgodovinsko in kulturno ozadje vsake družbe tako pomembno, da proces industrializacije in vse, kar k njemu sodi, ne more enostavno staliti tradicionalnih temeljev posebnosti vsake družbe in vse industrializirane družbe v svojem "talilnem loncu" uniformno obleči. Vsaka kultura tako razvija svojstven primer industrijskega razvoja, ki temelji na njej lastni dinamiki, pojavnih oblikah, značilnostih.

Velika večina japanologov, ki jih je največ v ZDA, naših sosednjih državah, npr. Avstraliji, pa drugih večjih in bogatejših državah, ki si lahko privoščijo specialiste za posamezne države, poudarja predvsem posebnosti japonske družbe in bi jih tako uvrstili bolj v antikongvergenca skupino.

Teoretiki kongvergence so japonske posebnosti razlagali bolj v smislu zaostajanja za najbolj razvitimi in poudarjali procese, ki so Japonsko vse bolj približevali razvitim zahodnim državam:

1. Staranje japonske družbe - vse manj mlade delovne sile, vse več starejših. Japonska je že izgubila velik del nekdanje primerjalne prednosti sorazmerno mladega prebivalstva glede na razviti zahod in bo kmalu imela enega med največjimi deleži starejših prebivalcev na svetu.

Tabela 3: Deleži prebivalstva, starejšega od 65 let kot % od celote

Leta 1995	Projekcija za leto 2050
Švedska 17,5 %	Španija 34,6 %
Norveška 16,0 %	Hongkong 34,5 %
Nemčija, 16,0 %	Italija 34,3 %
Velika Britanija 15,7 %	Grčija 31,4 %
Švica 15,7 %	Japonska 30,2 %
Belgija 15,7 %	Nemčija 30,0 %
Danska 15,4 %	Avstrija 26,4 %
Grčija 15,2 %	Slovenija 26,3 %
Francija 15,1 %	Portugalska 25,9 %
Avstrija 15,0 %	Nizozemska 25,6 %
Japonska 14,0 %	Švica 25,3 %
ZDA 12,7 %	Belgija 24,8 %

Vir: Famighetti 1994.

2. Japonska družina in sorodstvene vezi so se preobrazile v smeri, kot je značilna za Evropo in Severno Ameriko. Običajne (jedrne) družine so vse bolj pogoste, vse več je tudi samskih. Kljub temu pa je za Japonsko še vedno značilna tradicionalnost - npr. po letu 1970 je bila skoraj tretjina porok med japonskimi pari še vedno dogovorjena med starši.

3. Japonski menedžment se spreminja. Povezani instituciji stalne zaposlitve in plače na temelju senioritete se vse hitreje umikata bolj prilagodljivim tržnim (neoklasičnim) načelom. Med mladimi delavci ni več toliko nekdanje pripadnosti podjetju. Vse več je iskanja ustreznih kadrov zunaj podjetja (head hunting) - v prvi polovici 1998. je bilo to očitno zlasti na področju bančništva. 1. aprila 1998 so se namreč močno omilile prepovedi za poslovanje tujih bank na Japonskem. Do tedaj je bil japonski bančni sektor, kot bi ga potegnili iz 19. stoletja. Ko pa mu je začela "teči voda v grlo", so na hitro hoteli ujeti poslovno prakso tujih bank - novačili so šefe oddelkov tujih bank ali pa kar cele oddelke, da bi se od njih naučili sodobnega bančnega poslovanja. Zelo verjetno je, da bo konvergenca, če kje, prav pri poslu zelo velika - deloma zaradi nujnosti združljivosti japonskega z mednarodnim, deloma zaradi velikega vpliva ameriškega modela še posebej na tem področju.

4. Japonski vrednostni sistem se vse bolj nagiba k individualnosti. Pri tem prednjači študentska populacija, ki je nagnjena k racionalnemu, preračunljivemu, egoističnemu tipu razmišljanja. Razpad večgeneracijske družine, sorodstvenih vezi, postopno slabljenje lokalne skupnosti prispeva k osvobajanju posameznika izpod bremena močnih družbenih omejitev, ki so značilne za tradicionalne okvire. Japonski delavec se je dodobra navadil vsaj na nekatere sestavine visokega življenjskega standarda (na stanovanjskega vsaj v velikih mestih, kjer so cene izjemno visoke, prav gotovo ne), pridobitniško-materialistični življenjski slog, tudi njegova legendarna visoko delovna etika se počasi osipa. Ampak zelo počasi - šestdnevni delovni teden je razen v velikih korporacijah še vedno pravilo. Kot rezultat vseh

teh procesov se bo nujno manjšala skupinska in kolektivistična usmerjenost in večala anomija, značilna za zahodne družbe.

Zagovorniki konvergence priznavajo, da so navedeni procesi še v teku, vendar so trdno prepričani, da gredo v smer značilnosti zahodnih družb. Pristaši japonskih posebnosti pa pogosto pozabljajo prav dinamični vidik in se v nizanju razlogov za nekonvergenčnost izgubljajo v opisovanju razlik med posameznimi družbenimi pojavi v statičnem smislu.

V zadnjih letih se je pojavila teza o več konvergencah (Johnsons 1990), kjer se na zahod ne gleda kot na edini model, h kateremu naj bi se razvijale vse družbe. Teh modelov naj bi bilo več, odvisno od tega, kdaj se je industrializacija v določeni državi začela in iz kakšnega kulturnozgodovinskega ozadja je izvirala.

Teza o več konvergencah ima številne podrazličice. Ena je npr. hipoteza o "razvojnih zamudnikih". Po njej naj bi anglo-ameriški kapitalizem predstavljal poseben tip razvoja zgodnje industrializacije, tiste družbe, ki gredo po tej poti kasneje, pa morajo razviti drugačne tipe organizacije, saj se morajo soočiti z drugačnim domačim in mednarodnim okoljem. Države kot Japonska, Nemčija, Italija in druge "zamudnice" niso mogle razviti ustreznih političnih in družbenih institucij, ki bi bile v skladu z zahtevami industrializacije. Zato morajo razviti drugačno strategijo, ki jim bo omogočila, da nadomestijo zaostanek. V njej kombinirajo elemente tradicionalne dediščine z oblikovanjem močne uprave, ki usmerja razvojne procese.

Hitro gospodarski razvoj številnih azijskih držav v osemdesetih in devetdesetih letih je spodbudil hipoteze o "konfucijskem kapitalizmu", v katerem vlada etika ubogljivosti do avtoritet in popolne predanosti delu, kar se kaže v drugačnem hitrem razvoju, kot je bil zahodni. Podobne ideje so opredeljene z oznakami: "vzhodnoazijski model", "orientalni kapitalizem", "stoletje Pacifika" itd. Japonski primer razumejo kot najbolj uspešen in najbolj izdelan (Dore 1987; Berger, Hsiao 1988).

K tezi o več konvergencah lahko štejemo tudi razmišljanja in proučevanja razvojnih poti različnih civilizacij. Civilizacija se pri tem razume kot celota kulture in družbenih organizacij, struktur in institucij. Civilizacije razvrščajo glede na njihove razvojne dosežke, Japonska je uvrščena nekje pri vrhu. Med zagovornike te teze lahko uvrstimo tudi dela Samuela Huntingtona, ki opazuje sodobni svet skozi optiko spopada različnih civilizacij. Japonsko izpostavlja kot edino nezahodno civilizacijo, ki se je modernizirala (Huntington 1993). Vse takšne teorije uporabljajo civilizacijo kot enoto analize in razlagajo večvzorne razvojne izkušnje z uporabo makrokulturnih spremenljivk. Prek njih se prej navedene teorije povezujejo še z enim valom razprav - o kulturnem relativizmu.

Razprave o kulturnem relativizmu

Utemeljitelji sociologije in velika večina sociologov nasploh pri teoretičnem in praktično empiričnem oblikovanju svojih razvojnih modelov in teorij modernizacije izhaja iz razvojnih izkušenj zahodnoevropskih in severnoameriških držav. Neevropske družbe so se uporabljale le kot primeri tradicionalnih družb pri primerjalnih študijah.

V antropologiji se običajno ločujeta dve vrsti konceptov. Eno so koncepti *emic*, ki so posebni in značilni le za določene kulture in jih uporabljajo samo njihovi člani. Drugo pa so koncepti *etic*, ki so uporabni za vse družbe, ne glede na njihove državne in etnične meje. Velik del socioloških konceptov je druge vrste, čeprav so praviloma nastali kot koncepti *emic*, ki so veljali za evropsko ameriške družbe. Vsesplošno veljavo *etic* so dobili le zaradi kulturne prevlade zahodnih držav. Sociološki pristop tako nedvomno vsebuje sestavine kulturnega imperIALIZMA.

Prav že omenjena literatura, ki se (pogosto pretirano in s tržnimi cilji) ukvarja z japonskimi posebnostmi (Nihonjinron), je razdelala vrsto konceptov *emic*. Treba bi jih bilo uporabiti v večkulturnih študijah, kar bi lahko bil pomemben prispevek. Npr. Doejev koncept *amae*, ki naj bi bil značilen zlasti za Japonce, bi se lahko uporabil kot konceptualno orodje pri primerjalnih analizah. Druga takšna japonska posebnost je npr. opredelitev ženskega bivanja, ki je v svojem izvoru precej drugačna od zahodne. Tudi opredelitev in pomen feminizma je različen glede na kulturno okolje, zato je nemogoče razviti univerzalen model ženskega življenja (White 1987).

Zopet drugi avtorji poudarjajo, da je tudi koncept birokracije, kot ga je razvila zahodna sociologija, kulturno določen in zato ne v celoti uporaben na Japonskem (Befu 1990). Japonska birokracija je pač drugačna. Velike birokratske korporacije na Japonskem ravnajo bolj paternalistično - podobno kot nekdanja naša samoupravna podjetja. Skrbijo za stanovanja zaposlenih, objekte za njihov prosti čas, skupne izlete. Tudi pri medosebnih odnosih so razlike z zahodnim menedžmentom očitne. Nadrejeni razvijajo s podrejenimi širok splet formalnih in neformalnih odnosov, kar jim omogoča, da jih lažje obvladujejo pri poslovnih nalogah. Z vsakim podrejenim se šef obširno ukvarja tudi na osebni ravni: z njimi hodi po restavracijah, je priča pri porokah, zaupnik za družinske probleme, pride celo na pogreb njihovih starih staršev. Čeprav uradno to niso menedžerjeve delovne dolžnosti, ne more brez njih noben japonski menedžer ostati na svojem položaju - nasprotno pa se pričakuje, da bodo podrejeni pripravljene požrtvovalno delati tudi precej več od formalnega opisa del in nalog (Nakane 1991, 66-83). Takšni odnosi so brez dvoma posebnost japonske birokratske organizacije. Raziskave so tudi pokazale, da je nadrejeni, ki je pretirano zahteven glede delovnih obveznosti, vendar je pripravljen prislusniti osebnim težavam svojih podrejenih, še vedno bolj zaželen kot pa šef, ki ne zahteva preveč na delovnem mestu, vendar ga ne zanimajo osebne težave podrejenih (Befu 1990, 179).

Značilnosti japonske birokracije niso povsem skladne s temeljnimi značilnostmi klasičnih modelov birokracije, ki so jih postavljali sociologi od Maxa Webra pa do Roberta Mertona. Po njihovem morajo delovanje modernih birokratskih organizacij uravnati univerzalni zakoni, formalna merila, zakonske in racionalne norme, ne pa partikularistični odnosi, čustvene presoje.

Japonska birokracija kaže neveberijanske značilnosti, pa je kljub temu učinkovita. Torej obstaja tudi drugi model birokratske učinkovitosti. Kaže, da je bil japonski vzorec razvoja prototip hitro razvijajočih se kapitalističnih družb vzhodne Azije, zlasti Južne Koreje, Tajvana, pa tudi Singapurja in Malezije (Nester

1990; Chan 1990). Lahko namreč naštejemo kar nekaj skupnih značilnosti: veliko centralizacijo moči; dejansko enopartijsko kontrolo vlade in politike v obdobju nekaj desetletij; močno državno birokracijo, ki je aktivno posegala v zasebni sektor; obsežne kršitve človekovih pravic; korporacijski sindikalizem kot obliko uravnavanja in nadzora nad delom; izobraževanje z velikim poudarkom na disciplini itd.

Takšne sestavine, prilagojene okolju posamezne države, so pomembno prispevale k razcvetu azijskega tipa kapitalizma.

Glede dileme o kulturni pristranosti raziskovalnih metodologij so možne tri vrste rešitev (Sugimoto 1997, 22-23). Prva je evrocentrična, temelječa na konvergenčni teoriji, po kateri naj bi vse industrijske družbe postale vse bolj enake v smislu vse bolj podobnih organizacijskih, strukturnih rešitev in sistema vrednot, ki so jih razvile zahodnoevropske in severnoameriške družbe. Ker so značilnosti japonske družbe drugačne, je to mogoče razložiti le z njenim zaostajanjem v institucionalnem in sociokulturnem smislu, kljub njeni izjemni tehnološki razvitosti. Torej - postopoma se bo tudi družbena stran Japonske uskladila s tehnološko oziroma z zahodnim modelom.

Druga možna rešitev gre v japonskocentrični smeri - hipoteza o konvergenčnosti vseh držav v smeri japonskega modela. Po tej različici konvergenčne teorije industrializirane države prevzemajo značilnosti, ki jih je razvila japonska družba:

1. Japonski način menedžmetna; vse več držav uvaja sisteme proizvodnje brez zalog (*just-in-time*), pogajanja na nivoju podjetja, usposabljanje delavcev za več poklicev.
2. Glede vloge države v oblikovanju in izvajanju industrijske politike je japonski način z MITI-jem (Ministrstvom za zunanjo trgovino in industrijo) požel precej pozornosti in odobravanja (Johnsons 1982).
3. Posnemanje nekaterih sestavin japonskega načina poučevanja in izobraževanja.
4. Policijski sistem krajevnih policistov in krajevnih postaj se uvaja v številnih državah.

Japonska centričnost je po eni strani koristna, saj opozarja, da ni le evropsko-ameriški model edino zveličaven, po drugi strani pa odpira možnost japonskega kulturnega imperializma. Japonski pogajalci pogosto poudarjajo posebnosti japonske družbe, njihovega načina sprejemanja odločitev, ki naj bi bile zahodnjakom težko razumljive. Tako jim tudi pogosto uspeva, da v gospodarskih, političnih ali drugih pogajanjih potegnejo daljši konec - spominjam se pogovora v Keidanrenu, japonski gospodarski zbornici velikih korporacij, kjer mi je eden od njenih menedžerjev pojasnjeval, kako Japonci zavlačujejo pogajanja z Amerikanci natanko na takšen način. Poudarjajo posebnosti, dolgotrajnosti japonskega načina sprejemanja odločitev toliko časa, da Američani že pozabijo, kaj so pravzaprav od njih zahtevali, ali pa se njihovi pogajalci zamenjajo zaradi njihovih volilnih dvostrankarskih prekopicenjav.

Tretja možna rešitev gre v smeri več možnih modelov družbenega razvoja. Evropsko-ameriški model je tako le eden od številnih modelov modernizacije. Drugi je japonski model, ki je morda primernejši za vse tiste tradicionalne družbe,

katerih cilj ni le hiter gospodarskih razvoj, ampak tudi ohranitev kulturne tradicije in drugačnosti.

Bodoči razvoj je potem možno predvidevati dvopasovno ali večpasovno. V prvem primeru bi lahko govorili o "mega" konvergenčnem modelu, ki bi vključeval vsaj evropsko ameriško in japonsko izkušnjo, v drugem primeru pa bi lahko skoraj vsako državo ali skupino pojmovali kot samostojen razvojni model.

Praksa dvoiličnosti

Pri proučevanju japonske družbe je treba upoštevati posebnosti njenega komuniciranja, ki so predvsem v nepreglednosti in posrednosti sporočanja med posamezniki. Čeprav je neposrednost, nedoločenost in dvoiličnost sestavni del vedenja posameznikov ali skupin v vsaki družbi, je to v japonski še posebej poudarjeno in tudi spodbujano.

Dvojnost obnašanja je legitimna na številnih področjih in tako oblikuje nekakšen "svet pod površjem". Japonski jezik ima vrsto besednih parov, od katerih eden pomeni vidno pojavnost, drugi pa stvarnost pod površjem. Pogosto se takšna delitev pokriva z delitvijo na normativno vidno in pravilno na eni strani, ter stvarno, ki je lahko celo nelegalno, je pa sprejeto kot skoraj legitimno, zlasti med člani. Trije takšni pari so še posebej pomembni.

Prvi je *tatema*e in *hon*ne.

Tatema e se nanaša na uradno sprejeto pravilo, *hon*ne pa na občutke in želje, ki jih ni mogoče javno izraziti zaradi moči *tatema*e. Včasih se lahko obe normi tudi prekrivata. Vzemimo primer odnosov med šefom in podrejenim. V skladu s *tatema*e mora biti podrejeni poslušen in lojaln do šefa. Lahko pa je to tudi zato, ker si želi hitrega napredovanja, raznih ugodnosti, ki mu jih šef lahko nudi - torej je takšno ravnanje tudi njegov *hon*ne. Če pa je njegov *hon*ne samostojnost na delovnem mestu, interes za sodelovanje s člani oddelka, ne pa s šefom, odbojnost do sprejemanja navodil, tedaj pa se njegov *hon*ne temeljito loči od podjetniškega *tatema*e.

Drugi par se nanaša na dvojnost zakonitega in polzakonitega ali celo nezakonitega - obraz (*omote*) in ozadje (*ura*). V poslovnem svetu se npr. denar ura obrača s transakcijami ura in oplaja z aktivnostmi ura. Kot dober primer lahko vzamemo ura gangsterski "črni" denar ura, ki ga sokadže (finančni izsiljevalci) pridobivajo s svojimi izsiljevalskimi nastopi na zborih delničarjev ali zgolj z grožnjami, potem pa iščejo ura investicijske možnosti, da ga operejo. Za sokadže je zaradi možnosti izsiljevanja mnogo pomembnejše odkriti značilnosti ura vrhnjih menedžerjev (npr. ali so zamolčali del dohodkov v davčni napovedi, naslove njihovih ljubic) kot pa njihove *omote* plače, napredovanja.

Tretji par je sestavljen iz *soto* - zunaj ali zunanji in *uchi* - znotraj ali notranji.

Kadar se govori o članstvu v skupini, se dihotomija uporablja za *insiderje* in *outsiderje*. Kadar govorijo z *outsiderji*, zaposleni pogosto govorijo o svojem podjetju kot uči in tako potegnejo črto ločnico med "njimi" in "nami". Takšne dvoiličnosti obstajajo tudi v drugih kulturah in jezikih. Vendar se v japonski družbi

in v javnem diskurzu pojavljajo ves čas z namenom, da branijo, legitimizirajo moralno nesprejemljive pojave kot realnost, ki pač obstaja. Potihem, s skritim odobravanjem večine se meni, da je treba *honme* (občutke in želje) notranjih ali *uchi* članov, tudi če niso prav visoko moralne, dobrohotno spregledati, enako tudi njihove polzakonite aktivnosti ura (npr. da še malo postrani zaslužijo s posredovanjem zaupnih informacij tistim, ki so jih pripravljene plačati). Navedena dvoiličnost ravnanja je tudi ustrezna osnova za razraščanje korupcije v številnih okoljih. Pri poslovnih kupčijah imajo japonska podjetja posebno vrsto stroškov - tako imenovane "nevračunane stroške", s katerimi prikrijejo naslovnika izdatkov. Edini pogoj, ki ga morajo izpolniti je, da takšne stroške prijavijo in nanje plačajo davke - se pravi, da jih morajo plačati iz dobička in jih ne morejo uveljavljati kot stroške. Menedžerji to postavko na veliko uporabljajo, da plačujejo sokaidžem, skrivoma vračajo del denarja iz sumljivih poslov po načelu "jaz tebi, ti meni", za politične donacije. V gradbeništvu npr. ocenjujejo, da gre polovica takih stroškov za politične donacije. Honne želja udeležencev takšnih skrivnih, uru operacij je, da se tesneje splete mreža stikov, povezav uru med poslovnim svetom in politiko.

Predstave o dvojnem obnašanju kot življenjski stvarnosti se včasih uporabljajo za opravičevanje prakse nezakonitih korupcij, imenovanih *dango*, pri pridobivanju javnih razpisov, ki so še posebej pogoste v gradbeništvu. Podjetja, ki konkurirajo v javnem razpisu *dango*, se predhodno dogovorijo, kakšno ponudbo bodo dala in kdo bo dobil in kdo izgubil. Podjetja, ki ne dobijo posla, so upravičena do povračila od podjetij, ki so posel dobila. Predpostavka poslov *dango* pa je, da obstaja zaprt krog podjetij, ki lahko sodelujejo na javnih razpisih. Tu ima ključno vlogo vlada oziroma pristojno ministrstvo (zato postanejo politične donacije bolj razumljive), ki podeljuje dovolilnice podjetjem, da lahko sodelujejo na javnih razpisih. Ker jih običajno ni bilo več kot deset, so se lahko že pred razpisom tajno sporazumela. Podjetja so bolj kot za kakovost in ceno tekmovala za naklonjenost birokratov, in to predvsem s podkupovanjem ura s strani menedžerjev uči, ki so tako sicer pridobili dober *tatema*e posel za svoje podjetje, obenem pa zadovoljili tudi svoje interese *honne* po višji plači in ugledu, kar je bilo oboje povezano s poslom, ki so ga realizirali. Pod pritiskom javnega mnenja so nekatere občine in prefekture prešle na prave javne razpise, na katerih so lahko sodelovala vsa podjetja. To je seveda onemogočilo kupčije *dango*. Kljub očitnim prednostim razpisov brez omejitev števila sodelujočih podjetij se je tako lokalna kot državna birokracija upirala spremembam, češ da bo to povečalo njihov obseg dela in da bodo podjetja pretirano nižala stroške. Jasno je, da je bil razlog njihovega nestrinjanja druge - birokracija je vedela, da če ne bodo imeli v svojih rokah "škarij in platna", jim podjetja ne bodo več dajala denarja v obliki političnih donacij oziroma plačanih kosil, večerij, izletov, daril.

Podjetja imajo za svoje posle ura rezervirano precej sredstev - več kot vlada porabi za osnovne šole v celi državi (Sugimoto 1997, 27).

Obrazložitev *tatema*e in *omote* tovrstnih izdatkov je, da gre za zelo pomembne neformalne stike in komunikacije. Tako kot poslovneži gostijo lokalne politike, pa lokalni politiki podkupujejo uradnike iz državne vlade in si na ta način zagotovijo večji delež subvencij iz državnega proračuna. Čeprav so kupčije za zaprtimi vrati

pomemben način sprejemanja odločitev v vseh državah, prav tako v majhni Sloveniji, kjer se tako vsi poznajo in so si v sorodu, kar prav gotovo vpliva na neformalne kupčije, je bilo to morda na Japonskem mnogo bolj odkrito in bolj široko prakticirano. Kakorkoli že, v prvi polovici 1998. je bila na Japonskem prava kampanja aretacij politikov in poslovnem, ki so bili vpleteni v razne oblike podkupovanja, bodisi v obliki denarnih daril bodisi plačevanja kosil, večerij, potovanj. Pojavilo se je tudi nekaj javnih dvomov o načinu izbora "grešnikov", češ saj je bila to malodane uzakonjena praksa sklepanja vseh poslov. Ali so se vodilni politični krogi želeli na ta način rešiti nezaželenih oseb v poslu in politiki? Ali pa je bilo treba žrtvovati nekaj "daritvenih ovac" na oltar podobe temeljite prevetritve japonskih finančnih institucij, zlasti centralne banke in finančnega ministrstva, da bi si tako spet pridobile zaupanje javnosti, ki so ga v veliki meri izgubile s "pokom mehurčkaste ekonomije" in finančno krizo, ki se je prav leta 1998 močno poglobila? Bivši britanski ambasador na Japonskem je celo javno namignil na vpletenost japonskih gangsterjev, jakuz, v aretacije in "samomore" številnih biznismenov in politikov v tem letu.

Glede prava je za Japonce značilno, da ne gredo pogosto v sodne tožbe. To se na ravni razlogov tatemae in omote pojasnjuje z japonskimi kulturnimi značilnostmi, češ da Japonci ne marajo pravdanja, besednih sporov in podobno. V stvarnosti ura pa je slika drugačna - sodne tožbe na Japonskem so zelo drage in učinki so praviloma majhni. Razlog je v počasnosti sodišč, odlaganju postopkov, majhnem številu advokatov, razsodb s številnimi omejitvami in pogoji (Ramseyer 1988).

LITERATURA

- Befu, Harumi. 1990. Conflict and Non-Weberian Bureaucracy in Japan, V: Eisenstadt S. N., Ben Sri Eyal (eds.), Japanese Models of Conflict Resolution, Kegan Paul International, London.
- Benedict, Ruth. 1946. The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture. World Publishing Company, New York.
- Berger, Peter and Hsiao, Hsing-Huang, eds., 1988, In Search of an East Asian Development Model, Transaction Books, New Brunswick.
- Chan, Steve. 1990. East Asian Dynamism: Growth, Order and Security in the Pacific Region, Westview Press, Boulder.
- De Roy, Swadesh. 1979. A one-class sonety? Japan Quarterly, vol. 26, No. 1.
- De Vos, George and Wetheral, Williams. 1983. Japans Minorities: Burakumin, Koreans, Ainn and Okinawians, Minority Rights Group, London.
- Dore R. P., ed. 1987. Taking Japan Seriously: A Confucian Perspective on Leading Economic Issues, Athlone, London.
- Dore, B. P., ed. 1967. Social Change in Modern Japan, Princeton University Press, Princeton.
- Famighetti, Robert, ed. 1994. The World Almanac and Book of Facts, 1995, Funk & Wagnalls, Mahwah, New Jersey.
- Huntington, Samuel. 1993. The clash of civilizations, Foreign Affairs, vol. 72, no. 3.
- Japan Almanac. 1997. Asahi Shimbun Publishing Company, Tokyo.
- Japan 1998. 1998. Keizai Koho Center, Tokyo.

- Johnsons, Chalmers. 1982. *MITI and the Japanese Miracle*, Stanford University Press, Stanford.
- Johnsons, Chalmers. 1990. *The Japanese Economy: A different kind of capitalism*, V: Eisenstadt S. N., Ben - Ari Eyal, eds., *Japanese Models of Conflict Resolution*, Kegan Paul International, London.
- Nakane, Chie. 1991. *Japanese Society*, Charles E. Tuttle Co, Tokyo.
- Nakano, Hideichiro. 1995. *The Japanese Society*, *Sociological Essays in Japanese Studies*, Kamawanu Publishing House Inc., Tokyo.
- Nester, William. 1990. *The Development of Japan, Taiwan and South Korea: Ends and Means, Free Trade, Dependency or Neomercantilism?*, *Journal of Developing Societies*, vol. 6, no. 2, July - October.
- Ramseyer, Mark. 1988. *Reluctant litigant revisited: Rationality and disputes in Japan*, *Journal of Japanese Studies*, vol. 14, no. 1, winter.
- Sugimoto, Yoshio and Mauer, Ross, eds. 1989. *Constructs for Understanding Japan*, Kegan Paul International, London.
- Sugimoto, Yoshio. 1997. *An Introduction to Japanese Society*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Vogel, Ezra. 1979. *Japan and Number One: Lessons for America*, Harvard University Press, Cambridge.
- White, Merral. 1987. *The virtue of Japanese mothers: Cultural definitions of women's lives*, *Daedalus*, vol. 116, no. 3.
- White, Michael and Trevor, Malcolm. 1984. *Under Japanese Management: The Experience of British Workers*, Heinemann Educational, London.
- Wolfereen, Karel van. 1990. *The Enigma of Japanese Power*, Vintage Books, New York.

POLJUBNOST IN STANDARDIZIRANOST ANKETNE KONVERZACIJE

Povzetek. *Interpretacija rezultatov javnomnenjskih raziskav je mogoča šele, ko poznamo kontekst "pomenjenja" oziroma okolja, ki motivira nastajanje stališč in kamor se vpi-sujejo izražena stališča. Med pristopi, ki poskušajo pojasniti vpliv konteksta na izražena stališča, se ponovno uveljavlja-jo hermenevtične razprave o učinkih in vplivih konteksta, ki poudarjajo predvsem potrebo po dekodiranju stališč respon-dentov, kar naj bi raziskovalcem omogočilo razumevanje izvornega pomena izraženega. Posledica kontekstualnih vplivov je velika variabilnost, ki jo raziskovalci poskušajo zmanjšati s standardizacijo anketnih pogovov, instrumenta in predvsem diskurza. Standardizirani postopki tako zmanjšujejo kompleksnost in difuznost in s tem večajo zanesljivost merjenj, nasprotno pa se zmanjšuje veljavnost, saj visoko standardiziran instrument zajame zgolj vzorce rutiniranega vedenja: standardizaciji so dostopni posa-mezni izseki in torej vse, kar ni kompatibilno s standar-diziranim kodom komuniciranja, instrument prepozna kot šum. Rigoroznost standardizirane anketne situacije sili respondente k oblikovanju presežka dostopnih informacij. Respondenti pri odgovarjanju na anketna vprašanja infor-macije, ki jih "posredujejo" raziskovalci v obliki referenčne-ga okvira raziskave in značilnosti instrumenta, uporabijo kot kontekstualne informacije.*

Ključni pojmi: *anketa, učinki konteksta, anketna konver-zacija*

Anketni intervju kot govorni dogodek

Posebnost javnomnenjskega raziskovanja vidimo v dvojnosti anketnega inter-vjuja kot konverzacijskega postopka. Anketni dialog ja hkrati "logos" in utelešenje konkretne intersubjektivnosti. To hkrati pomeni, da izrečeno zahteva vsaj dve ravni interpretacije: o tem, kaj govorečeve besede pomenijo, kot tudi kaj hoče go-vorec povedati s tem, da jih govori. Opisana dvojnost dialoga povzroča znano, ven-

* Dr. Samo Uhan, docent na Fakulteti za družbene vede.

dar nezadostno raziskano občutljivost anketnega dialoga za ekstraverbalne in kontekstualne komponente komunikacije.

Če primerjamo različne oblike človeške komunikacije ugotovimo, da je dialog najosnovnejša oblika in da so druge oblike zgolj derivati. Anketni intervju v svoji osnovni obliki simulira temeljne značilnosti dialoga, to je visoko stopnjo neposrednosti in recipročnosti. Neposredna udeležba v dialogu (anketnem intervjuju) zahteva fizično prisotnost in delitev (izmenjavo) prostora in časa s sogovorncem. Izmenjava "delčkov" sveta je temeljni prerekvizit za medsebojno "pozornost" oziroma stanje, ki ga Alfred Schutz (Luckmann 1990, 52) imenuje "sinhronizacija tokov zavesti". Posebnost anketnega intervjuja je v tem pogledu njegova "znakovna zamejenost" in binarnost ob hkratni zahtevi po sinhronizaciji "tokov zavesti" udeležencev anketnega intervjuja.

Prisotnost "drugega" ima za vsakega udeleženca v komunikaciji sistematične in ne zgolj naključne posledice za lingvistične aspekte dialoga. Avtonomija pomena je v "kodno zaznamovanem" dialogu omejena. To seveda ni zgolj objektivno dejstvo, ki zanima analitičnega opazovalca, temveč je "okoliščina", ki odreja vloge udeležencev v komunikaciji (dialogu). Sogovornika bolj ali manj natančno pozna ta pomen besed v različnih kontekstih, zavedata pa se tudi komunikacijskih, interakcijskih namer (intenc) izraženega v določenem (konkretnem) kontekstu.

Ko sogovornika stopata v dialog, sprejemata načelo recipročnosti perspektiv - poslušanja in govorjenja oziroma spraševanja in odgovarjanja v anketnem intervjuju. Interpretacija izrečenega poteka na podlagi "situacijskega delovanja" kot interpretacija govornikovih namer (intenc) in ne kot interpretacija abstraktnih sporočil. Analitikova interpretacija izrečenega pa pri tem ne izključuje konstitutivnega dela komunikacije - neizrečenega.

Dvojna perspektiva anketne komunikacije se po mnenju Schumana kaže tudi v navzkrižnem pritisku socialnih zahtev konverzacije in znanstvenih zahtev raziskovalcev. Pravila komunikacije vsakdanjega življenja predpostavljajo kontekstualno posredovanost izrečenega, medtem ko je zahteva znanstvenega govora resničnost izjav ne glede na njihov učinek.

Veljavnost znanstvene govornice je posledica logičnih razmerij med propozicijami in referencami. To pa pomeni, da izrekanje propozicij ni motivirano in odvisno od želje po učinku, ampak ga narekujejo zunajsubjektivni dejavniki - zakoni logičnega sklepanja in pravila empiričnega preizkušanja. Ugotovimo lahko, da se znanstveni govor dogaja v polju dobesednega pomena (Gnamuš 1988, 84). Anketni intervju pa se nasprotno dogaja v polju govornice vsakdanjega življenja, katere značilnost je indeksikalnost. V vsakdanjem govoru so indeksikalni izrazi tisto gradivo, s katerim člani družbe organizirajo družbeno dejavnost kot praktično delovanje. Vendar pa družbenega analitika pri opisovanju družbene dejavnosti indeksikalni izrazi slejkoprej ovirajo. Formalne razprave o metodi se zato osredotočajo na "čiščenje" indeksikalnih izrazov ter na njihovo nadomeščanje z nevtralnimi formulacijami.

S stališča respondentov - akterjev v anketni situaciji - pa je ravno uporaba indeksikalnih izrazov prvi pogoj za izražanje "samoumevne vednosti", s katero

preverjajo smiselnost interakcije. Ta ni nikoli nekaj danega, ampak je odvisna od preiščenega upoštevanja vlog akterjev anketne situacije.

Pri tem informacije, ki si jih izmenjujejo akterji, niso nujno zgolj trdilne vrste, temveč lahko vsebujejo poskus, da bi prepričali druge ali vplivali nanje, da bi se lahko odzvali na določen način.

S to ugotovitvijo v razpravo vključujemo značilna razmišljanja, ki anketni intervju opredeljujejo kot "konverzacijo z namenom" (Schaeffer 1991). Pri tem se lahko opremo na Searlovo (Searle 1975) teorijo posrednih (indirektnih) govornih dejanj, ki razlikuje predstavitevno (representation intence) in komunikacijsko namero. Namera predstavitve je opisati neko dejansko stanje, namera komunikacije pa vplivati (proizvesti učinek) na naslovnika, njegova čustva, prepričanja ali dejanja. Komunikacija ni mogoča brez reprezentacije, ni pa vsaka komunikacijska namera nujno predstavitev dejanskosti.

Upoštevajoč Searlovo teorijo imajo odgovori in vprašanja v okviru anketnega intervjuja dvojno vlogo - informativno in instrumentalno. Če respondent razume anketarjeva vprašanja, je odgovor izpolnil informativno vlogo, če pa respondent razume vprašanje kot je bilo mišljeno in se odzove kot so anticipirali raziskovalci, je odgovor izpolnil instrumentalno vlogo.

Vsebino in obliko anketnega instrumenta tako tvorimo in razumemo v okviru dveh pragmatičnih razmerij. Razmerje, ki povezuje obliko (formo) in vsebino z raziskovalno namero in želenimi učinki (izrekanje resničnih propozicij) imenujemo performativno razmerje. Razmerje, ki povezuje obliko in vsebino z referenco pa imenujemo spoznavno ali kognitivno razmerje. Obe razmerji sestavljata pragmatične okoliščine ali kontekst (Kunst - Gnamuš 1988). Tako na obliko instrumenta (besedila vprašalnika) sočasno vplivata dve ilokucijski (vplivanski) nameri:

- s pomenom in obliko besedila učinkovati na naslovnika (respondenta) ter ga motivirati k izražanju vrednot in ravnanj. To namero imenujemo performativno ali ilokucijsko namero.
- s formo in strukturo instrumenta motivirati respondenta k izražanju podatkov in vsebin, ki so skladni z dejanskimi stanji (referencami) in izrekanju "resničnih propozicij". To namero imenujemo predstavitevno ali tudi reprezentacijsko namero.

Opredeletiv konteksta v tem smislu velja za osnovni prerekvizit za razumevanje anketnega intervjuja v okviru standardizirane govorne situacije.

Standardizirana konverzacija - govornica vsakdanjega življenja kot standard anketnega intervjuja

Verjetno najpomembnejša oblika človeške interakcije je strukturirana komunikacija s klasično shemo vprašanje - odgovor. Običajno gre za tip komunikacije, ki udeležencem v socialnem dogodku dopušča visoko stopnjo svobode pri načinu in vsebini participacije. Spraševalci ali vprašanci so lahko bolj ali manj specifični, redundantni ali odzivni, hkrati pa stopnja "prostosti" določa procese razumevanja. Standardizirana anketna situacija je v tem pogledu znatno bolj restriktivna.

Pomisleki o tem, ali je standardizirani anketni intervju klasična konverzacija ali ni, temeljijo na dvoumnosti razlage termina "konverzacija". V razpravi izraz konverzacija uporabljamo kot sinonim za "interaktivni govor", ki vključuje anketni intervju in druge restriktivne forme. Za namen analize pa se zdi primerno prepoznati anketni intervju in klasično konverzacijo kot ločeni kategoriji "interaktivnega govora", ki ju lahko medsebojno primerjamo.

Za statistično podprte družbene znanosti je javnomnenjsko raziskovanje predvsem sredstvo za pridobivanje podatkov o socialnem svetu. S tega stališča je anketni intervju standardiziran postopek pridobivanja podatkov in anketa sredstvo oziroma instrument merjenja. Intervju pa je tudi in predvsem interakcijski (konverzacijski) dogodek. Pri tem se anketni intervju v celoti opira na bogastvo pravil vsakdanje komunikacije, hkrati pa standardizirana procedura anketni intervju oddaljuje od vsakdanje komunikacije.

Pri opredeljevanju značilnosti anketnega intervjuja izhajamo iz predpostavke dvojne narave anketnega intervjuja, ko lahko intervju hkrati razumemo zgolj kot instrument in kot interakcijski dogodek. Temeljni atribut intervjuja je interakcija, hkrati pa so intervjuju, s prevzemanjem vloge instrumenta odvzeti nekateri ključni atributi komunikacije vsakdanjega življenja.

Uspeh anketnega intervjuja kot instrumenta tako opredeljujemo s temi predpostavkami (Schaefer 1991):

- relevantnost vprašanj in njihovo število lahko določimo vnaprej,
- vprašanja so formulirana tako, da ob predpostavki enoznačne interpretacije zagotavljajo veljavnost odgovorov,
- agregirane meritve zadostijo kriterijem veljavnosti samo, če na enaka vprašanja odgovarjajo vsi respondenti
- vsak respondent načelno izbere en odgovor v nizu medsebojno izključujočih modalitet,
- odgovori so primerljivi, če vsi respondenti sprejemajo ali zavračajo enak korpus modalitet

Zgornje predpostavke temeljijo na točnosti in relevantnosti informacij zunaj anketnega konverzacijskega okvira ter enoznačnosti interpretacij pomena in vprašanj.

Značilnost anketnega intervjuja je formalna omejenost, s katero zagotavljamo večjo stopnjo strukturiranosti in konsistentnosti pogovorov. Eksplicitno razumevanje intervjuja kot restriktivnega govornega dogodka poudarja vlogo komunikacijskih norm pri vodenju pogovora in interakcije. Briggs (Schaeffer 1991, 370) je oblikoval model, ki intervju opredeljuje kot sosledje dogodkov v okviru socialne situacije, ki poteka med avtorjem in respondentom, ki s specifičnim komunikacijskim kodom dosega interakcijske cilje.

Omejitve anketne komunikacije, ki intervju odmikajo od vsakdanje konverzacije, so posledica standardizacije, ki raziskovalnemu procesu podeljuje status znanstvenega postopka. S standardizacijo poskušajo raziskovalci doseči stabilnost pomenov in na ta način veljavnost raziskovalnega postopka.

Veljavnost in ustvarjanje pomena - modeli sodelovanja in razumevanja

Veljavnost javnomnenjskih podatkov opredeljujemo z intencionalnostjo raziskovalcev ali povedano drugače, s stališča raziskovalcev so veljavni podatki, ki odražajo konceptualno zamisel. V primerjavi z eksaktnimi meritvami, ostaja anketni intervju ne glede na stopnjo standardizacije predvsem interakcijski dogodek. Neveljavne podatke po Fishbeinu (Fishbein 1975) povzročajo napake "tretje vrste", ki izhajajo iz diskrepance med raziskovalnimi koncepti in dejanskimi, z anketo izmerjenimi podatki. Cicourel v tem smislu uveljavlja termin "ekološka veljavnost", ki ga utemeljuje na "realnosti vsakdanjega sveta" (Schaeffer 1991,369). Značilnost anketne situacije je po Cicourelovem mnenju prav odsotnost povezav z realnostjo vsakdanjega sveta. Razprave o diskrepantnosti raziskovalnih konceptov in izmerjenih podatkov so vodile raziskovalce k oblikovanju modela, s katerim bi določili kriterije interakcije med osrednjimi (centralnimi) elementi intervjuja. Pri tem večina modelov različnih avtorjev opredeljuje veljavnost kot dimenzijo kooperativnosti, ki vpliva na zmanjšanje ali opuščanje klasične asimetrije anketne situacije (npr. poudarjene vloge enega elementa).

Groba klasifikacija deli modele na tiste, ki se ukvarjajo z razumevanjem strukturalnih značilnosti intervjuja, in na tiste, ki koncipirajo zaznavo teh značilnosti in vedenje udeležencev intervjuja.

Sudman in Bradburn (Strack in Schwarz 1992) sta tako oblikovala model, ki poudarja predvsem strukturo intervjuja. Njun model povezuje spremenljivke z vlogami anketarja, respondenta in tipom ankete. Canell in Kohn (v Strack in Schwarz 1992) pa predlagata motivacijski model, ki obravnava intervju kot socialni proces in rezultate kot družbeni "izdelek". Njun model po mnenju kritikov, kljub upoštevanju strukture vlog, podcenjuje pomen kognitivnih dejavnikov kot je na primer respondentova zaznava namer intervjuja in aktualnega vedenja sodelujočih.

Ker parcialne razprave, kamor uvrščamo tako Sudman-Bradburnov kot Canell-Kohnov model, niso omogočile kompleksne obravnave problema, se je v raziskovalnem okolju oblikovala zahteva po izdelavi "metateorije", koncipirane na modelu "sodelovanja in razumevanja" (Strack in Schwarz 1992).

Izhodišče metateoretičnega pristopa je opazovanje procesov "naravne" konverzacije, katere inherentna lastnost je sodelovanje. Sodelovanje predpostavlja aktivno interakcijo govorca in poslušalca, ki si z medsebojno izmenjavo besed zagotavljata pravilno razumevanje izrečenega. Razumevanje je funkcionalno s stališča interakcijskih ciljev, hkrati pa konverzacijska interakcija oblikuje idiosinkratični jezik, ki temelji na "zgodovini sodelovanja" in je naključnemu poslušalcu težko razumljiv.

Garrod in Andersen (Strack in Schwarz 1992) zato kritizirata stališče psihologov in lingvistov, ki govorce in poslušalce pojmujejo kot izolirane posameznike navkljub dejstvu, da se poslušanje in govorjenje odvija v širšem interakcijskem okviru dialoga. Avtorja ugotavljata, da za razumevanje ne zadostuje zgolj semantično razumevanje, temveč razumevanje, ki presega lingvistične enote oziroma nameravan pomen izrečenega. Udeleženci konverzacije morajo torej najprej pre-

poznati komunikacijske namere sogovorca in harmonizirati svoj prispevek s specifičnimi pričakovanji sogovorca.

Načelo sodelovanja predpostavlja sproščeno socialno situacijo, ki omogoča stalno primerjavo respondentovih razlag z anketarjevimi nameni ter dopolnjevanje in usklajevanje sporočil glede na posebne konverzijske zahteve. Predpostavka tovrstnega sodelovanja je nestrukturiranost in nevtralnost oblik participacij sogovornikov. Slednje pa je seveda predvsem značilnost komunikacije vsakdanjega življenja.

Standardizirana komunikacija v anketni situaciji pa poteka na način, ki ne dopušča variabilnosti glede na interpretativne potrebe udeležencev. Standardizacija v raziskovalnem postopku nastopa kot prerekvizit enoznačnega razumevanja anketne materije. Paradoksalna zahteva standardizacije je v tem pogledu zahteva po neuskajevanju komunikacijskih prispevkov glede na interpretativne potrebe. Pri tem se raziskovalcem zastavlja vprašanje, ali standardizirana komunikacija marginalizira vlogo respondenta kot dejavnega udeleženca anketne situacije.

Sodelovanje in metateorije standardiziranega spraševanja

Odgovor na vprašanje o resnični učinkovitosti sodelovanja v standardiziranih pogojih ponujata dve metateoriji, izoblikovani v metodološkem okolju. Prva je t. i. psihometrična teorija in druga teorija anketnega merjenja (Strack in Schwarz 1992, 176). V nadaljevanju v poenostavljeni obliki predstavljam oba pristopa.

A - Psihometrično testiranje

Psihometrično testiranje temelji na behavioristični predpostavki, da so odgovori na vprašanja preprost dražljaj, ki ga spodbudi določen "stimulus" oziroma vprašanje (Strack in Schwarz 1992). Odgovor na vprašanje tako vsebuje dve komponenti; komponento resnične vrednosti in komponento napake. Psihometrična teorija predpostavlja, da je razpršenost napake okrog pravih vrednosti naključna in se torej s povečevanjem števila vprašanj približujemo normalni razporeditvi. Ker je po mnenju "psihometrikov" napaka naključna, se ne osredotočajo na vsebino ali formulacijo vprašanj. Psihometriki se približujejo "resničnim" vrednostim s postavljanjem podobnih vprašanj o istem fenomenu s tako imenovano "multiplo meritvijo" (Strack 1992). Veljavnost meritve v tem primeru ni odvisna od posameznega vprašanja, temveč od konteksta odgovorov in vedenj v standardiziranih pogojih. Psihometriki poudarjajo, da respondentom na ta način ni treba vedeti, katere so "prave" vrednosti. Če recimo želimo ugotoviti, ali so na primer stališča respondentov do socialne neenakosti "korporativistična" ali "liberalistična", ni nujno, da respondent ve, kaj koncepta pomenita oziroma kam na merjeni dimenziji se njegova stališča uvrščajo. Torej psihometrike praviloma ne zanima, ali respondent razume vprašanje in kako oblikuje odgovor, ker ne poznajo problemov sodelovanja.

B - Teorija anketnega raziskovanja (merjenja)

Pristop anketne raziskave kot metateorije se znatno razlikuje od psihometričnega pristopa, kljub uporabi podobne terminologije. Kot ključno razliko lahko v primer-

javi s psihometričnim pristopom opredelimo težnjo, da s posameznim vprašanjem merimo posebne fenomene, pri čemer pomembno vlogo igrata vsebina in formulacija vprašanja. Temeljni cilj je doseči "prave" vrednosti. V tabeli je shematski prikaz anketnega pristopa.

"Introspekcijska teorija" standardizirane anketne situacije

Predpostavka

Lastnosti respondentov

- a) objektivne (spol, starost, dohodek...) - objektivni kriteriji
- b) subjektivne (prepričanja, stališča, ocene...) - brez objektivnih kriterijev

Zahteve

Neposreden dostop do pravih vrednosti lastnosti

Metoda dostopa

Introspekcija

Izvor napak

Respondent laže, če so cilji izraženih pravih vrednosti manj želeni kot drugi cilji

Vir: Strack & Schwarz (1992,177): Language, Interaction and Social Cognition: Communicative Influences in Question Situations. Sage, London

Kot prikazuje tabela, metateorija anketnih odgovorov vključuje štiri komponente, ki odražajo lastnosti respondentov glede na psihološke procese in izvor napak. V izhodišču je predpostavka, da imajo respondenti določene značilnosti. Lastnosti (atributi) respondentov so bodisi objektivne (spol, starost) bodisi subjektivne (stališča, prepričanja). Kategorije lastnosti se razlikujejo glede na prisotnost zunanjih kriterijev pri objektivnih lastnostih in glede na odsotnost zunanjih kriterijev pri subjektivnih lastnostih. Starost respondenta lahko objektivno preverimo, ni pa mogoče preveriti respondentovih stališč. Pri anketni meritvi ni kriterij objektivna veljavnost, ker z metodo "resničnih vrednosti" dosežemo interno veljavnost. Izhajamo iz predpostavke, da ne glede na obstoj objektivnih kriterijev respondenti posredujejo prave vrednosti. Martin (Martin 1987) to pozicijo respondentov opredeljuje takole: Izhajamo iz temeljne predpostavke, da respondenti lahko zagotavljajo veljavne odgovore o subjektivnih stanjih. Tako kot lahko respondent pove koliko je star, lahko tudi izrazi "prava stališča" iskreno in točno. Pri tem

je relevantno vprašanje, kateri psihološki mehanizmi zagotavljajo takšen privilegirani in neposredni dostop do respondentovih subjektivnih lastnosti.

Kot navaja Martin, gre za metodo introspekcije oziroma za predpostavko, po kateri respondentova izražanja temeljijo na introspekciji oziroma na "pazljivem" samoopazovanju. Če predpostavka drži, respondenti zlahka priključijo "prave vrednosti" subjektivnih stanj. Koncept predvideva možnost napak zgolj v primeru, ko respondenti eksplicitno zavračajo sodelovanje oziroma nočejo posredovati pravih vrednosti. Če torej izključimo respondentovo kompetenco kot determinanto napačnosti, je "odmik od resnice" odvisen zgolj od respondentove motivacije. Raziskovalci kot najodgovornejši dejavnik za izražanje "nepravih vrednosti" navajajo učinek socialno želenih odgovorov. Metateorija anketnih odgovorov opazuje sodelovanje respondentov izključno na motivacijski ravni, ki se kaže v tem, da respondenti soglašajo z vprašanjem in da želijo povedati resnico.

Pomembna pomanjkljivost teorije introspekcije je v tem, da upošteva zgolj en aspekt sodelovanja, kar močno zmanjšuje njen interpretativni potencial na področju vplivov konteksta, oblikovanja vprašanj itd.

C - Alternativna metateorija

Zaradi očitnih pomanjkljivosti obeh pristopov, se je v raziskovalnem okolju uveljavil t.i. alternativni koncept standardizirane anketne situacije, ki temelji na upoštevanju kognitivnih in komunikacijskih procesov. Alternativna teorija sprejema spoznanja motivacijske teorije sodelovanja, ki temelji na respondentovi samopredstavitvi in hkrati poudarja relevantnost elementov sodelovanja tako v komunikaciji nasploh in še posebej v fazi razumevanja in interpretacije vprašanj. Koncept alternativne metateorije predpostavlja, da standardizirana anketna situacija ustvari (specifični) tip komunikacije, kjer udeleženci z uporabo specifičnih pravil uresničujejo cilje. Slabost metateoretičnega pristopa je nenatančnost pri določanju tipičnih značilnosti "ciljev" in konsekvenc doslednega upoštevanja pravil. Slabosti metateoretičnega pristopa se je zavedal Higgins (Higgins 1992), ki je s sodelavci izdelal teorijo komunikacijske igre, s katero poskušajo korigirati metateoretski pristop. Higgins razlikuje med cilji, ki jih določajo specifične zahteve naloge (posredovanje informacij) in cilji, ki ne sodijo k nalogi, npr. vzdrževanje socialnih stikov.

Model komunikacijske igre je nastal kot reakcija na očitne omejitve t. i. pristopa "prenosa informacij", prevladujočega in vplivnega pri raziskovanju komunikacijskih procesov in rabe jezika. Model "prenosa informacij" se osredotoča predvsem na natančnost pri prenosu informacij in informacijo opisuje kot vzgib (orodje) interpersonalnega prepričevanja. Komunikacija, kot jo obravnava ta pristop, je konceptualizirana razmeroma linearno in je usmerjena na vir sporočila in značilnosti prejemnika, kot tudi dejavnikov vplivanja na prenos in sprejem ter moč prepričevanja. Udeleženci komunikacije nastopajo kot razmeroma pasivni posamezniki, ki želijo "izvedeti resnico" oziroma zaznati "pravilen položaj".

Model komunikacijske igre, kot ga oblikuje Higgins s sodelavci (Higgins, McCann 1992), vključuje značilnosti komunikacijskega procesa, ki pojasnjuje ključne elemente "razumevajoče" medosebne komunikacije. Model poudarja igri

podobne lastnosti komunikacije in "predlaga", da komunikacijo razumemo kot namensko (intencionalno) socialno interakcijo, ki vznikne znotraj socialno definirane konteksta, ki vključuje neodvisne vloge.

Opisovanje medosebne komunikacije v kontekstu modela komunikacijske igre se opira na splošne predpostavke o rabi jezika v medosebnostnem kontekstu. Po Higginsu so to (1992, 146):

- proces komunikacije presega funkcijo prenosa informacij, če ga razumemo kot večnamensko dejavnost, ki razvija, ohranja in krepi odnose med udeleženci komunikacije,
- komunikacija je proces, kjer udeleženci skupno opredeljujejo pomen ali družbeno realnost medsebojne izmenjave,
- učinkovita komunikacija spodbuja kontinuiran proces medsebojnega usmerjanja ali opazovanja med udeleženci kot tudi ocenjevanje namenov in značilnosti sogovornika,
- komunikacija je normativna aktivnost, ki vključuje vzorce pravil in običajev glede na rabo jezika v različnih socialnih kontekstih in glede na različne družbene vloge.

Pravila komunikacijske igre so konceptualizirana kot normativna priporočila za delovanje v komunikacijskih interakcijah. Za respondente, ki so socializirani v podobnih kulturnih kontekstih, velja, da imajo na voljo identičen niz pravil in da aplikacija pravil variira glede na kulturne in subkulturne skupine. Izpolnjevanje posameznih pravil ali niza pravil variira glede na lastnosti medosebnostnega konteksta, kjer se odvija komunikacija, socialne vloge udeležencev in glede na rezultate stalnih ali prehodnih razlik v osebnih ciljih, ki jih udeleženci želijo doseči. Upoštevanje niza pravil pa seveda ni kriterij uspešnosti komunikacije. Dejansko v večini primerov komunikacijskih interakcij ni mogoče hkrati upoštevati vseh navodil. Nekatera od pravil so medsebojno izključujoča, ker nastopajo v kontekstih, vlogah in odnosih, ki ne prenesajo hkratnega upoštevanja vseh pravil. Upoštevanje pravil je torej odvisno predvsem od konteksta.

Respondent na primer pričakuje, da bodo anketarjeva navodila (tekst) jasna in nedvoumna, anketar pa od respondenta pričakuje, da je pripravljen in sposoben slediti anketnemu procesu. Pričakujemo lahko, da bo upoštevanje pravil vplivalo na respondentovo zaznavo in presojo informacij. Ugotovitve raziskav potrjujejo dejstvo, da udeleženci komunikacije prilagajajo izrečeno kontekstu, v katerem se komunikacija odvija. Respondenti s posredovanjem stališč poskušajo anticipirati fiktivno "kolektivno" mnenje. Raziskovalci izhajajo iz predpostavke, da poskušajo respondenti uskladiti ali spremeniti izrečeno, če je to neizogibno za učinkovito komunikacijo in če se lahko na ta način izognejo konfliktu ali zadregi.

Kot ugotavlja Higgins, so komunikacijska pravila funkcija številnih dejavnikov, ki zajemajo bistvo komunikacijskega konteksta. Pomemben dejavnik, ki vpliva na odločitev respondenta, ali bo upošteval komunikacijska pravila, so tudi cilji, ki jih želi doseči respondent. Doseganje ciljev pa je seveda pomembno tudi za raziskovalce, zato je po Higginsovem mnenju uspešna le tista anketna interakcija, pri kateri si respondenti in raziskovalci prizadevajo za doseganje anketnih ciljev, ob

hkratnem upoštevanju identičnih pravil. V tem primeru lahko govorimo o standardizirani anketni situaciji.

Higgins in drugi v sklepnih ugotovitvah poudarjajo "težo" respondentovih značilnosti (atributov) v komunikacijskem kontekstu. Tako naj bi respondenti z visoko stopnjo introspekcije v večji meri spoštovali komunikacijska pravila, ki se nanašajo na sogovornika, obratno pa naj bi respondenti z nizko stopnjo introspekcije zamenjevali pomen in "težo" sporočila in hkrati dopuščali "osebno" interpretacijo anketne vsebine.

Komunikacijska teorija standardizirane anketne situacije (SAS)

Predpostavka

SAS je izrazito ciljno usmerjena interakcija. Interakcija je kooperativna, če si anketar in respondent:

- prizadevata za doseg *ciljev*
- upoštevata enaka *pravila*

Možni cilji

anketar

- pridobivanje informacij

respondent

- posredovanje zahtevanih informacij
- ustvarjanje dobrega vtisa
- potrjevanje hipotez

Teza

Udeleženca sta motivirana za sodelovanje

Vir: Schwarz N., Strack F. 1992; Communicative Influences in Question Situations: Language, Interaction and Social Cognition. SAGE

Higgins je s teorijo komunikacijske igre prenesel težišče metodološkega zanimanja na področje (proces) "implicitne kolaboracije" v standardizirani anketni situaciji, ki se kaže kot uspešna ob upoštevanju specifičnih zahtev restriktivne anketne situacije. Skupna značilnost "umetne" anketne situacije kakor tudi komunikacije vsakdanjega življenja je "zavezanost" udeležencev za doseganje ciljev ob upoštevanju specifičnih pravil. Pri tem konverzacijo vsakdanjega življenja označu-

je visoka stopnja prostosti in neobveznosti pri določanju ciljev in namer komunikacije. Po drugi strani pa pomeni standardiziranost anketne situacije prednost pri določanju in transparentnosti ciljev. Komunikacijski pristop na ravni standardizirane anketne situacije predpostavlja voljnost in pripravljenost respondentov, da sodelujejo v raziskavi in da izražajo relevantna mnenja.

Zaključek

Okoliščine anketne situacije udeležencem ne omogočajo korekcijskih postopkov izrečenega, ki so v komunikaciji vsakdanjega življenja temeljni pogoj razumevanja. Pomen izrečenega ni inherentna lastnost jezika, temveč je produkt interakcije med respondentom in anketirancem.

Inherentne omejitve standardizirane anketne situacije pa moramo opazovati v kontekstu vsakdanjega življenja, ki se odvija v okviru skladenjskih, semantičnih in pragmatičnih pravil. Pri analizi anketne situacije izhajamo iz pragmatične rabe jezika, pri čemer predpostavljamo, da v standardizirani anketni komunikaciji lahko ena oblika opravlja več funkcij oziroma lahko isto funkcijo izrazimo z različnimi oblikami. Med obliko in funkcijo posreduje kontekst. Če to razmišljanje prenesemo na raven anketne situacije lahko ugotovimo, da so respondenti odvisni od okoliščin, ki dovoljujejo pragmatično sklepanje o namerah in ciljnih komunikacije. Pragmatičnost ravnanj udeležencev v anketni situaciji je temeljna dimenzija standardizirane anketne situacije in ključna predpostavka anketne "relevantnosti".

LITERATURA

- Schaefer, C. Nora. 1991. *Conversation with a Purpose or Conversation? Interaction in the Standardized Interview. Measurement Errors in Surveys.* New York: A Willey - Interscience Publication.
- Kunst - Gnamuš, Olga. 1988. Med znanostjo, ideologijo in vzgojo. *Problemi - Šolsko polje*, 11/88, 79 -97.
- Giddens, Anthony. 1989. *Nova pravila Sociološke metode.* Ljubljana: Škuc FF.
- Lueckman, Thomas. 1990. *Social communication, dialogue and conversation. The dynamics of Dialogue.* New York: Harvester Wheatsheaf.
- Strack, F., Schwarz, N. 1992. *Communication Influences in Standardized Question Situations: The case of Implicit Collaboration. Language, Interaction and Social Cognition.* London: Sage Publications.
- Glasser, L., Theodore, Salmon, T., Charles. 1995. *Public opinion and the Communication of Consent.* New York: The Guilford Press.
- Derrida, Jacques. 1988. *Glas in fenomen.* Ljubljana: Škuc FF.
- Searle, R., John. 1975. *Indirect Speech Acts. Syntax and Semantics, Vol.3.* New York: Academic Press.
- Fishbein, Martin, Ajzen, Icek. 1975. *Belief, Attitude, Intention and Behavior.* London: Addison - Wesley Publishing Company.
- Higgins, E.T., McCann, C., D. 1992. *Personal and Contextual Factors in Communication: A Rewview of the "Communication Game". Language Interaction and Social Cognition.* London: Sage Publications.

PRIMER VOJSKOVANJA STAROSELSKIH POPULACIJ: KMETOV IZ CHIAPASA IN YANOMAMOV

Povzetek: Agresivnost je pomemben del človekove narave, je nemalokrat vzrok za vojskovanje med 'primitivnimi' ljudstvi in tudi vzrok za današnje vojne. Avtorica predstavlja vzroke za vojskovanje med staroselskimi ljudstvi in sicer med mehiškimi staroselci v Chiapasu in Yanomami, ki živijo na meji med Venezuelo in Brazilijo. Pri tem pa ugotavlja, da se prvi vojskujejo že na povsem 'moderen' način, drugi pa se bojujejo na 'primitiven' način.

Gljučni pojmi: agresivnost, vojskovanje, vojna, 'primitivna' vojna, staroselci

Uvod

Vojskovanje je skupinska dejavnost, ki zaznamuje človekovo obnašanje že več tisoč let. Znanstveniki (obramboslovci, politologi, sociologi, antropologi), ki se ukvarjajo s preučevanjem vojn, se večinoma strinjajo, da je vojna 'slaba stvar' neglede na to, ali se dogaja med staroselskimi² ljudstvi ali pa med državami v sodobni mednarodni skupnosti (prim. Barash 1991).

¹ Ines Kvaternik, mlada raziskovalka na Fakulteti za družbene vede.

² Za poimenovanje prvotnih prebivalcev poznamo več izrazov. Lahko jih imenujemo indigeni (lat. indigena), pomeni pa prvotni, domač, prirojen, aborigini (iz lat. ab origine, od začetka), ki pomeni biva-joč od nekdej v domačem kraju, prvoten. Pogosto pa se uporablja tudi izraz nativen (lat. natus), ki pomeni prirojen, domač, naraven, vrojen (npr. Native Americans). Definicija staroselskega prebivalstva, ki se najpogosteje uporablja, je definicija iz leta 1983, ki jo je predložil posebni poročevalec OZN Martínéz Cobo. Pravi, da so "staroselske skupnosti, ljudstva ali narodi tiste skupine ljudi, ki izvirajo iz družb, ki so naseljevale območje še pred kolonizacijo; sami sebe poimenujejo za različne od tistega dela prebivalstva, ki danes prevladuje na tem ozemlju ali njegovemu delu. Trenutno so to nedominantni deli družb v katerih živijo in so odločeni ohraniti, razvijati in predati teritorije svojih prednikov in svojo etnično identite-to prihodnjim generacijam z namenom, da bi nadaljevali svoj obstoj kot ljudstvo v skladu s svojimi kulturnimi vzorci, socialnimi institucijami in pravnim sistemom" (Wallance 1997,184). Seveda pa omenjena definicija ni splošno sprejeta.

Zanima nas, kako so se analize vojn lotevali antropologi,³ kajti njihova naloga naj bi bila, da bi vzroke za 'primitivno'⁴ vojno, odnose vojskovanja, oblike družbene organizacije preučili in povezali z naravo človekovega življenja. Uredili naj bi lastno 'house of order' in sistematizirali pristop z namenom, da bi našli izvore vojne, preučili kontinuiteto in diskontinuiteto med človekovim vedenjem in vedenjem ostalih primatov, svoje znanje povezali z odkritji psihologije in preučili posledice vojne na spremembo populacije (prim. Mead 1967).

S preučevanjem 'primitivnih' vojn lahko spoznamo značilnosti človekovega vedenja še iz časa pred Neolitikom. V tekstu bomo skušali prikazati, kakšne so funkcije vojne pri 'primitivnih' ljudstvih in ali je mogoče razlage za današnje vojne prepoznati pri teh ljudstvih. Predpostavljamo, da danes ubijanje pripadnikov iste vrste ne bi bilo sprejeto kot samo po sebi umevno, če bi ljudje ohranili določene zavore (omejitev agresije skozi na primer ritual očiščenja), ki so značilne za 'primitivne' vojne.

Agresivnost je pomemben del človekove narave, njegovega napredka, kakor tudi boja za obstanek; lahko je vzrok za vojskovanje med primitivnimi ljudstvi in mnogokrat tudi vzrok za današnje vojne.

Predstavili bomo vzroke za vojskovanje pri ljudstvu Yanomami ter pri mehiških kmetih iz Chiapasa.⁵ Obe ljudstvi se v načinu vojskovanja in socialnega življenja zelo razlikujeta. Domnevamo, da Yanomami, ki so po naravi zelo agresivni in etnocentristični (prim. Chagnon 1967), uporabljajo vojno v funkciji 'primitivne' vojne, kmetje iz Chiapasa pa se vojskujejo že v modernem smislu (zaradi določenih pravic) in z modernimi sredstvi (poleg tehnike zelo uspešno uporabljajo množične medije; tudi internet).

O agresivnosti

Ob naslanjanju na evolucijsko teorijo in antropogenezo so antropologi skušali ugotoviti, koliko agresivnosti je še ostalo v človeku glede na to, da je naša in pri-

³ Antropologi (Margaret Mead, Frank Livingstone,...) so decembra 1966 na simpoziju v Pittsburgu prvič javno spregovorili proti politiki OZN glede vojne v Vietnamu. Zahtevali so ustanovitev ad hoc komisije, ki naj bi "popravila" resolucijo Združenih Narodov o uporabi kemičnega orožja (prim. Morton 1967).

⁴ Obstaja več izrazov za poimenovanje vojskovanja med 'primitivnimi' ljudstvi. Lahko govorimo o 'primitivni' vojni, vojni med predlitterarnimi ljudstvi,... David P. Barash (1991) pa uporablja izraz vojna med 'netehnološkimi' ljudstvi.

⁵ Med Yanomami in chiapaškimi kmeti gre za distinkcijo, ki jo je npr. ameriški antropolog Sol Tax metaforično strnil v razliko med 'ljudstvi loka' v nasprotju z 'ljudstvi motike' (peoples of the bow - peoples of the hoe). Gre za dva različna statusa v tradiciji antropološke presoje. Yanomami predstavljajo "tipičen" primer, ki na eni strani uspešno penetrira javne diskurze v večinski družbi (skozi kompleks privilegiranih "naravnih" znanj), politične strategije ohranjanja ancestralnih teritorijev in politično utrjene avtonomije pa prav tako veže na že preizkušene vzorce (npr. sklicevanje na versko svobodo, ohranjanja naravnih virov, pravice do kulturne avtonomnosti itd). Vsebinsko povsem drugačen primer pa predstavljajo chiapaški uporniki, ki baterijo uveljavljenih občil predstav o sebi (kmetovalstvo, sedentarnost, miroljubnost, potomstvo starih srednjeveških "avtohtonih civilizacij") nadgrajujejo s popolnoma novo politično strategijo, ki se formalno utrjeni avtonomnosti vnaprej odpoveduje. Očiten cilj take strategije je doseči nemoč države, ker so zahteve postavljene zunajsistemske.

matška dediščina dolga 65 milijonov let, da nas od sapientizacije ne loči več kot 40000 let in da je 90 odstotkov človeške zgodovine teklo v prisvajalnem odnosu do narave (prim. Južnič 1987, 1993).

Richard A. Gabriel (prim. 1990) v tekstu *The Biology of War* predpostavlja, da je agresivno vedenje zavora, ki naj bi bilo skupna človeku in živalim. Živali naj bi imele zavore za agresivno obnašanje prirojene, agresija pa naj bi bila globoko zapisana tudi v človekovi biološki in družbeni naravi. Gabriel navaja, da se dejanja agresije pri živalih razlikujejo od dejanj agresije pri ljudeh. Za živali je značilno, da:

- agresivnost skoraj nikoli ni namenjena ubijanju,
- živali so agresivne zaradi hrane, samic in ozemlja,
- konflikti zaradi hrane nastopijo takrat, ko živali stradajo,
- živali imajo močan socialni instinkt in v normalnih okoliščinah⁶ si hrano razdelijo,
- omejena je seksualna agresija, saj si samice izbirajo samce,
- ščitijo teritorij zato, da zaščitijo zaloge hrane,
- agresija do članov iste vrste je relativno redka,
- agresija do druge vrste je predvsem obrambne narave,
- agresija se redko konča s smrtjo člana skupine (prim. Gabriel 1990).

Na vprašanje, kako mesojedci, ki so biološko opremljeni z mehanizmi za ubijanje, omejujejo ubijanje lastne vrste, Gabriel odgovarja, da imajo zelo razvite zavore, ki omejujejo prelivanje krvi. Ali so potemtakem specifične oblike agresije, ki so značilne za človeka (npr. vojskovanje, ubijanje,...) posledica razvoja človekovih možganov? Ugotavljamo, da gre pri človeku, ki sam sebe ogroža z evolucionim samomorom, za drugačen karakter agresije in da organizirano agresivno vedenje⁷ med ljudmi predstavlja jasno grožnjo obstoju vrste *Homo Sapiens*. Gabriel trdi, da je razvoj logičnega mišljenja torej pripomogel k razvoju želje po moči in agresivnosti. Človekovi možgani, ki so mehanizem, s katerim je človek dosegel dominantnost nad svojimi predniki, in so mehanizem konceptualnega mišljenja, osnova za jezik in s tem za komunikacijo, pa so dejansko razširili vzroke, zaradi katerih naj bi se človek bojeval. Dejstvo je, da se ljudje vojskujejo za ozemlje, dobrine, pa tudi za misel, vero, ideologijo,⁸ dobro, slabo, (prim. Gabriel 1990)...

Lahko se strinjamo, da so korenine človekovega vojskovanja v evoluciji možganov in da je vojna demonstracija človekove edinstvenosti in ne živalskih impulzov. Agresija je torej lahko prirojena, vendar pa so specifične oblike agresije posledica kulturnega in ne fiziološkega razvoja.

⁶ Živali naj bi si hrano razdelile na primer takrat, ko ne stradajo (prim. Barash 1991).

⁷ Danes se srečujemo s pojavom *LI*. preusmerjene agresivnosti, kot so sovraštvo do tujega, etnocentrizem in druge ideološko zakrite oblike človekovega obnašanja (prim. Južnič 1993, 235-236, 269).

⁸ Ideologija je urejen zbir idej, pa tudi znanost o zaznavah, predstavah, na katerih se gradi celotno spoznanje. Pojem je dobil tudi slabšalni pomen kot 'sprevrnjena zavest'. Z njo pa razumemo celo vodilo za družbeno delovanje ali nereligiozno nadomestilo za religijo (Južnič 1993, 12).

Vojskovanje med 'primitivnimi' ljudstvi

Pri primitivnem vojskovanju gre za vojskovanje med posamezniki, ki je prehajalo v skupinske konflikte ali pa je iz njih izviralno, je bilo močno individualizirano in s stališča današnje vojne precej neorganizirano (Južnič 1987).

V tradicionalnih družbah vojna ni vedno imela negativnega vzroka in konotacije. Antropolog Claude Levi Strauss poudarja, da je vojskovanje v primitivnih družbah pomenilo obliko medsebojne odvisnosti.⁹

David P. Barash¹⁰ v svojem delu *Introduction to Peace Studies* meni, da se s preučevanjem primitivnih vojn lahko marsikaj naučimo o vedenju naših prednikov. Barash loči osem funkcij primitivnih vojn:

- mladim moškim naj bi omogočili, da izrazijo svojo agresivnost,
- stopnjeval naj bi se prestiž in s tem tudi družbeni razvoj,
- omogočiti dostop do zalog hrane, predvsem živalskih proteinov,
- plenjenje,
- zaščita žensk pred sosednjimi skupinami,
- zaščita teritorija,
- popraviljanje neravnotežja med spoloma,¹¹
- krvno maščevanje,
- možnost plemenske dominacije in v redkih primerih bogatenje posameznikov (prim. Barash 1991).

Za 'primitivno' vojno je značilna visoka stopnja socialne kontrole, skupino vodi starešina, zanjo pa je značilna družbena enotnost; omejena je destrukcija, saj se med seboj ponavadi bojujejo sosedje. Nadalje mora za 'primitivno' vojno obstajati nek vzročno posledični sistem, cilji pa so omejeni.

Kot primer 'primitivne' vojne¹² bomo omenili razširjen vzorec bojevanja med skupino lovcev in nabiralcev ARUNTA v avstralski puščavi. V eni od skupin Arunta (v nadaljevanju skupina 1) je nenadoma pomrlo ogromno članov skupine. Starešina, ki je vodil skupino, je menil, da je smrti povzročila sosednja skupina ARUNTE (skupina 2) z magijo. Zato so organizirali maščevanje, izvedli številne rituale: med drugim so se tudi pobarvali. Sosednja skupina (2), ki je omenjene priprave na vojskovanje zaznala, je takoj poslala pogajalsko delegacijo mladih žensk. Vendar mirovna pogodba, ki so jo ponudile, ni bila sprejeta. Če bi napadalna skupina (1) sprejela ženske, bi to pomenilo, da bodo sprejeli tudi ponujen mir. Ogrožena skupina (2) je nato poslala na pogajanja dva mlada moška, diskusija je trajala cela dva dneva in nazadnje so dosegli sporazum. Del sporazuma pa je bil, da je skupina

⁹ Severnoameriški Indijanci, npr. Chayenui, so imeli vojno za eno najplemenitejših opravil, vojna jim je pomenila raziskovanje hrabrosti (prim. Barash 1991).

¹⁰ Poudarjamo, da je definicija Davida P. Barasha le ena izmed številnih definicij 'primitivne' vojne.

¹¹ Za večino 'primitivnih' ljudstev (to velja tudi za Yanomame) je značilen detomor prvorojencev ženskega spola. Vojskovanje naj bi po tej poti ustvarjeno neravnotežje popravilo.

¹² Omenili bi samo nekaj razširjenih pravil, ki veljajo pri vojnah med 'primitivnimi' ljudstvi. To so: uporaba signalov, rituali za začetek vojne, rituali za konec vojne, rituali za spremembo iz civilnega v vojno stanje, amuleti za srečo, ples, glasba... Rituali se izvajajo po bitki, med primitivnimi ljudstvi je zlasti razširjen t.i. mit o nečistoči, kar pomeni, da se mora bojevnik očistiti skozi ritual, grozi pa mu lahko celo izolacija od skupine (prim. Barash 1991).

(1), ki se je pripravljala na vojskovanje, povedala, koga naj bi med vojskovanjem ubili; to naj bi bili trije moški, ki so si dovolili večjo stopnjo spolne svobode, kršili pa so tudi pravila glede delitve hrane. Naslednji dan so med vojskovanjem ubili dva mladeniča, eden pa je skupaj s svojo ženo zbežal. Vojna je bila končana (prim. Barash 1991).

Omeniti velja, da med 'primitivnimi' ljudstvi obstajajo miroljubne družbe¹⁵ (Semaji v Maleziji, Sironi v Boliviji in Eskimi v Severni Kanadi), ki ne izražajo vojnih misli, se ne bojujejo z drugimi skupinami, ne poznajo državljanskih vojn in notranjega kolektivnega nasilja.

Dejstvo je, da razlage za današnje vojne ni mogoče iskati pri 'primitivnih' ljudstvih. Zmožnost oboroženega konflikta je sicer obstajala od tistega trenutka, ko so ljudje začeli izdelovati orodje, ki so ga sprva uporabljali za igro in lov. Vendar pa za človekovo prihodnost to še ni pomenilo, da je človeška družba vnaprej programirana za vojno. Danes je vojna že ustanova in ne gre več le za pobijanje pripadnikov nasprotne strani oz. vojskovanje. Vojna je produkt mnogih ideologij, kar pomeni, da razlogi za vojno niso v človekovih genih, temveč v 'domišljiji', ki tolerira predstavo o vojni in omogoča nasilje (prim. Barash 1991). Vendar nam 'primitivne' vojne kažejo na vsaj nekaj osnovnih značilnosti, ki jih imajo moderne vojne: princip osebne motivacije, združevanje v skupine, medskupinske in znotrajskupinske sovražnosti. Te značilnosti pa zasledimo tudi pri preučevanju vojskovanja staroselcev v Chiapasu in Yanomamov.

Primer vojskovanja mehiških staroselcev v Chiapasu

Mehiška država Chipas¹⁶ je dežela velikih nasprotij. Srednjeveškim družbenim razmeram na podeželju podaja roko razvit sever s svojo ponudbo kokakole in

¹⁵ V navedenih primerih ne gre za pomanjkanje agresivnosti, gre za nenasilno obnašanje (prim. Barash 1991).

¹⁶ Zvezna država Chiapas (Chiapa) je dobila ime po eni izmed enajstih etničnih skupin, ki naseljujejo pretežno gorato ozemlje med pacifiško obalo, Tehuantepeško ravnino, polotokom Yucatan in reko Usumacinto. Morfološki in podnebni pogoji so prav na tem območju ustvarili prve zametke poljedelstva v Srednji Ameriki. S pacifiške obale so se prek ozemlja današnjega Chiapasa širile različne civilizacije, ki so ob Mehškem zalivu oblikovale okoli leta 1200 pr. Kr. velika središča olmeške kulture. Majevski imperij, ki se je raztezal vse do Tehuantepeca, Yucataka pa tja do današnjega Hondurasa in Nikaragve, je imel prav na ozemlju Chiapasa najbogatejša upravna, verska in znanstvena središča: v Palenquah, Yaxchilanu in Bonampacu so delovali veliki matematiki, zvezdogledi in filozofi. Razcvet majevske visoke civilizacije je mti, ki pomaga oblikovati identiteto današnje demografske in kulturne enotnosti ozemlja, zlasti pa buri in vznemirja znanstvenike z vsega sveta. Majevski imperij je zaradi neproporcionalne socialne in gospodarske strukture propadel že 7 stoletj pred prihodom špancev. Velika kulturna središča so tako utihnila še pred prihodom azteških osvajalcev (v 14. stoletju), ki jih Gorski Maji (Tzotzili, Tzeltali, Tujolabadi, Chioli, Coxohi, Mami, Mochoji, Cackchiqueli, Lakandonci in Sokeji (prim. Južnič 1983)) niso marali, prav tako kot kasneje niso marali špancev. V zgodovini Chiapasa je zapisanih veliko množičnih uporov avtohtonega prebivalstva: leta 1693 so se v Tuxtli uprli Sokeji, leta 1712 se je v množičnem uporu združilo 32 tzeltalskih vaških skupnosti, Tzeltali iz Cancuca so se v 18. stoletju nenehno upirali oblastem. Znale so tudi vstaje Tzeltalov v 19. stoletju. Leta 1869 so se zaradi nepravilno razdeljene zemlje uprli Chamuli pod vodstvom Pedra Diaza Cuscate. Krvava zadušitev vstaje je zahtevala precej človeških žrtv. Leta 1930 so se nezadovoljni Chamuli, oboroženi z mačetami spustili nad mesto San Cristobal (prim. Mihovilović 1994, Trčelj 1994).

računalnikov. Vsakdanost domovine gorskih Majev označujejo: ostanki zaprte španske aristokracije, latifundisti z več kot 500 hektarji obdelovalne zemlje,¹⁵ naraščanje dninarskega prebivalstva brez zemlje in vsakršnih pravic, razkol med Indijanci in Ladini,¹⁶ oboroženo razlaščenje kmetov,¹⁷ nestrpnost med katoliki in protestanti,¹⁸ vrh vsega pa še demografski in zdravstveni problemi množičnega priliva gvatemalskih beguncev v zadnjih dvajsetih letih (prim. Trčelj 1994).

Od prvega stika belega človeka z Indijanci so bili ti v rasno, gospodarsko in kulturno podrejenem položaju. Rasizma v stilu anglosaksonske kolonialne družbe Mehika nikoli ni poznala, vendar pa je socialno in kulturno diskriminacijo vedno spremljala rasna superiornost. V San Cristobalu je na primer še do leta 1930 veljala prepoved za Indijance hoditi po pločniku; ta je bil izključno namenjen belcem in mesticem (prim. Mihovilović 1994). Nekateri trgovci v mestecu še danes nočejo postreči indijanskega kupca. Še danes ima beseda *indio* izjemno zaznamovalen pomen. Kulturna in rasna diskriminacija v Mehiki kažeta pravzaprav na temeljniji problem Indijančeve podrejenosti; gospodarsko in socialno podrejenost. Medtem ko je kolonialno obdobje pravzaprav začelo celoten problem, pa je po drugi strani Indijancem omogočilo fizično preživetje in delno ohranilo tudi njihovo kulturno identiteto in gospodarsko neodvisnost, saj so gospodarski interesi kolonialne države varovali tradicionalno vaško skupnost t.i. ejido. Ker je bilo kolonialno gospodarstvo odvisno od kmetijstva, so Španci ohranili predkolonialni indijanski sistem skupne obdelovalne zemlje vaške srenje, na katerem je slonel celoten notranji ustroj avtohtonih družb (prim. Južnič 1980, Trčelj 1994). Indijanci so bili do 19. stoletja bolj vključeni v narodno gospodarstvo kot pa kasneje, po vdoru kapitalizma (prim. Južnič 1980).

Gospodarski položaj in družbena vloga Indijancev sta se spremenila z začetkom mehiške neodvisnosti. Nova državna politika je iskala identiteto prav v avtohtonih rasnih in kulturnih elementih in postavila Indijance za simbol Mehike in mehikanstva, hkrati pa so isti Indijanci postali zavora v novem družbeno-ekonomskem razvoju. Interesi nove kapitalistične ekonomije odzamejo Indijancem tisto osnovo za preživetje, na kateri so ohranjali svoj lastni svet. Leta 1877 je Juan Vallinas prekrizal Lakandonski pragozd in potegnil za seboj iskalce *coabe*.¹⁹ Številna lesna in kavna podjetja pa so si razdelila zemljišča (prim. Trčelj 1994).

¹⁵ V deželi, kjer je agrarna reforma še v začetku tega stoletja dovolila največ 100 ha v zasebni lasti (prim. Trčelj 1994).

¹⁶ To je t.i. novovaska buržuazija, ki je nastala z nepravilnim in nezakonitim prilaščanjem indijske zemlje, sicer pa sloj samega avtohtonega prebivalstva, ki se hoče kar najhitreje artikulirati (prim. Trčelj 1994).

¹⁷ To v Mehiki počne skrajna levica.

¹⁸ Kar dosega skrajnosti v izgonih protestantov iz indijanskih vaških skupnosti.

¹⁹ To je tropsko drevo *swietenia macrophylla*, ki ima odličen les (Trčelj 1994, 20).

Mehiška revolucija je po letu 1910²⁰ sicer precej pripomogla k boljšemu socialnemu položaju,²¹ vendar pa so bile gospodarske in socialne reforme izpeljane le delno. Po odcepitvi od španske krone je v Chiapasu nastopil politični boj treh interesov: da se Chiapas pridruži Mehškemu imperiju, Gvatemali ali pa postane samostojen (Trčelj 1994).²² Leta 1824 se je Chiapas priključil Zvezni Mehiki.

Očitno je, da delna integracijska politika²³ v Mehiki ne uspeva; rešitev naj bi bila v tem, da se indijanske skupnosti same postavijo na noge, kar naj bi pomenilo tudi to, da se notranje preoblikujejo, da si ustvarijo dovolj veliko plast lastne inteligence in tehničnega kadra, da se za svoje pravice vojskujejo ali pa da izginejo.

Bojevanje za indijanske pravice med Gorskimi Maji -Totzili in Tzeltali- ni nekaj novega.. Zato naj bi se enote nove Zapatistične vojske²⁴ v začetku devetdesetih let tega stoletja oblikovale prav med njimi. Nič tudi ni čudnega, da je zavrelo na jugu Mehike.²⁵

Konec maja 1993 je mehiška vlada na skrajnem jugu države okrepila vojaške enote, državni časopisi pa so poročali o poostrenem nadzoru gvatemalsko-mehiške meje zaradi tihotapljenja mamil iz Srednje Amerike in nekontroliranega preliva gvatemalskih ubežnikov na ozemlje Mehike. V San Cristobalu de las Casasu se je govorilo o uporu v Lakandonskem gozdu. Mehiška vlada je v zadnjih dvajsetih letih uradno podpirala protidiktatorsko politiko v Gvatemali in priliv gvatemalskih ubežnikov na ozemlje Chiapasa, glavne poti z mamili iz Kolumbije in Srednje Amerike pa potekajo prek pristanišča v Veracruzu in letališča v Ciudadu de Mexico.

Oktober 1993 so Totzili iz Chamule poslali predsedniku Mehike Carlosu Salinasu de Gortariju odprto pismo s prošnjo za pomoč pri reševanju notranjih sporov, ki so nastali v lokalnih 'verskih vojnah' med katoliki in protestanti in zaradi katerih se je moralo v zadnjih dvajsetih letih z ozemlja San Juhan Chamula izseliti že 30000 Totzilov. Pritožno pismo je vsebovalo tudi ovadbo krajevnih županov, ki so si na račun verskih izgonov sorojakov prilastili tudi 300 hektarjev obdelovalne zemlje (pri čemer se lepo vidi pravi vzrok 'verskih' vojn).

²⁰ Mehiška revolucija ima svoje očete v severni (Pancho Villa) in osrednji Mehiki (Emiliano Zapata) in njeni sadovi so vidnejši prav tam, medtem ko si jug Mehike z njo ni kaj prida opomogel.

²¹ Vračali so združeno zemljo ejido v obdelavo malim kmetom in Indijancem po vzoru nekdanje vaške srenje.

²² Kljub triletni samostojnosti, je ta načrt prvi propadel. Na plebiscitu, 14. septembra 1824, se je 96.829 volilcev izreklo za mehiško federacijo, 62400 pa za priključitev Gvatemali (prim. Trčelj 1994).

²³ Ustanove državne integracijejeke politike CONAUSPO (Compania Nacional de Subsistencias Populares), INI (Instituto Nacional Indigenista), DIF (Desarrollo Integral de la Familia), IMSS (Instituto Mexicano de Salubridad Social) in druge le s težavo rešujejo probleme ali pa podležejo državni korupciji (Amnesty International 1998).

²⁴ Dobro organizirani uporniki naj bi bili pripadniki Zapatistične narodnoosvobodilne vojske. Svojo organizacijo so poimenovali po slavnem Emilijanu Zapati (1877-1919) in se obklicali za njegove politične dediče. Zapata je bil vodja ljudi brez zemlje, t. i. poenov, bil naj bi tudi izreden politični in vojaški voditelj in, kar je bilo za tiste čase še posebej pomembno, se vse do svoje smrti ni dal podkupiti. Skupaj s Panhom Villom je postal legenda mehiške revolucije (Trčelj 1994, Mihovilović 1994).

²⁵ Čeprav so bile dejavnosti novih zapatistov spomladi 1993 razširjene tudi med Indijanci v Michoacanu, Jaliscusu in Chihuani na severu Mehike (Amnesty International 1994).

Oboroženi kmetje, t.i. pripadniki Zapatistične vojske, so na prvi dan novega leta 1994 z orožjem zavzeli šest mest v Chiapasu in napovedali 'vojno' Mehiki (prim. Trčelj 1994, Mihovilović 1994). Indijanci so skušali z vstajo opozoriti na nevzdržen položaj avtohtonih prebivalcev, ki se kljub gospodarskim reformam še vedno borijo za preživetje na robu mehiške družbe. Nasprotovali so sporazumu o prosti trgovini med Mehiko, Kanado in ZDA (t.i. Nafti), češ da bodo s tem Chiapas dokončno uničili. Mehiskega predsednika Salinasa pa so obtožili politične diktature. Gverilci so zahtevali zemljo, izboljšanje zdravstvenega in izobraževalnega sistema in prenehanje zatiranja domorodcev. Mehiška vlada se je v začetku trudila prikazati, da upor vodijo uporniki iz Srednje Amerike, in da tuji uporniki nikoli ne bi mogli biti predstavniki Zapatistične vojske ter da se voditelj Marcos ne sme šteti za Zapatista, čeprav je sicer Mehičan, vendar je svetlolas. Vlada je še trdila, da jih je le nekaj sto. Voditelji upora so zanimali govorice, ki jim jih je naprtila vlada, da so jim namreč priskočili na pomoč gverilci iz Severne Amerike in od drugod. V nekaj dneh je vojska potisnila upornike na jug Mehike. V prvem poskusu, da bi s pogajanja zatrl vstajo, se je vlada povezala s cerkvijo. Medtem je redna vojska prodirala proti položajem upornikov v bližino gvatemalske meje. V naslednjih nekaj dneh je med boji umrlo vsaj 145 ljudi, prav tako je prišlo do kršitev človekovih pravic (kot so na primer izvensodne usmrtitve) s strani vojske. Vojska je upornike kmalu potisnila nazaj v gozd in pričela so se bolj ali manj uspešna pogajanja med vlado in gverilci. V 15 dneh so vojaške čete že napredovale proti Guadalupe Tepeyac, kamor se je zateklo 500 upornikov. Vlada je poslala nad upornike 14 tisoč vladnih vojakov, ki je številčno nekajkrat presegajo število upornikov, med 1000 in 2000 obo-roženih mož. Pogajanja so potekala v San Cristobalu de Las Casasu. Po podatkih nevladne mednarodne organizacije za človekove pravice Amnesty International je vojna trajala 12 dni, upor pa 14 mesecev, ubitih naj bi bilo približno 150 ljudi.²⁶

Nastanek gverilskega gibanja je Mehiko pahnil v hudo preizkušnjo nacionalne zavesti in številni analitiki (Ross Gandy, Jim Cockcroft, Lorenzo Meyer,...) se strinjajo, da je vstaja staroselcev dokončno porušila mit o t.i. 'mehiškem čudežu'.²⁷ Čeprav je po eni strani vladi predsednika Salinasa uspelo Mehiki zagotoviti podobo stabilne in modernizirane države, ki se bliža najbolj razvitim, že omenjeni komentatorji menijo da je vojna v Chiapasu razkrila, da se država še zdaleč ni rešila tegob nerazvitosti. Menimo, da vzroki za vstajo niso bili samo gospodarski, temveč tudi politični. "Nacionalna zavest je omajana in očitno je postalo, da temeljni problemi nacije, za katere ni bil nihče prepričan, da so rešeni, niso več neenakost, krivičnost in pomanjkanje demokracije," meni Jorge Castaneda, izvedenec za gveril-ska gibanja v Mehiki (Trčelj 1994).

Upor v Chiapasu ni samo dokaz, kako strahoten poraz je doživel politični in socialni model Salinasa, ampak predvsem dokaz, kako zelo se je ta režim iztrošil. Omenjeni analitiki tudi menijo, da so gospodarski uspehi vlade pod predsedstvom Salinasa, ki je rast inflacije uspel zmanjšati na manj kot 10 odstotkov ter zmanjšati

²⁶ Amnesty International (1997) v svojem poročilu navaja, da je upor terjal približno toliko žrtev, kolikor jih je padlo v dveh dneh uporniške vojske v Salvadorju in v dveh tednih gverilskih bojov v Kolumbiji.

²⁷ Z mehiškim čudežem' razumemo zlasti njen nenadni gospodarski razvoj in priključen k Nafti.

javno porabo, terjali visoko socialno ceno (Naglič 1998). Po mnenju politologa Lorenza Meyerja, je vstaja razkrila "slabo funkcioniranje političnega sistema, ki je preprosto izgubil sposobnost, da bi kanaliziral naraščajoče družbene spore" (Naglič 1998). Po mnenju pisatelja Carlosa Fuentesa, pa je vstaja na jugu države "potrdila tisto, kar so ljudje slutili že prej: brez političnih reform je gospodarska reforma iluzorna" (prim. Naglič 1998, Trčelj 1994).

Novo izvoljeni predsednik Ernesto Zedillo je nekaj mesecev po volitvah ustanovil komisijo, ki naj bi se pogajala z zapatisti. Prvi sporazum je bil podpisan šele februarja 1996, v katerem so se zedinili glede splošnih načel o pravicah staroselcev in izdelali predloge za to, kako te pravice vključiti v zakonodajo. Leta 1995 je mehiška vlada navezala stik z uporniki. Predsednik Zedillo je pripravil obsežen in "stvaren" program, pri katerem so mu pomagali tuji strokovnjaki. Na prvem mestu je gospodarski razvoj kot temelj zaposlovanja in napredka, sledijo naložbe, zlasti v infrastrukturo, predvidena pa je tudi t.i. družbenakreditna karta.²⁸ Vladi je navsezadnje uspelo, da pogajanja niso prerasla v nacionalno razpravo o reformi na ravni države.²⁹

V omenjenem uporu so veljali zapatisti za prve 'postmoderne' upornike; cilj gverile ni bil prevzem oblasti, temveč demokratizacija, bili so nesektaška skupina, zagovarjali so politiko povezovanja in zahtevali so spremembo sporazuma Nafta, ki po njihovem mnenju ni v skladu z mehiško realnostjo. Zapatisti so prišli s planin; v džungli so živeli z Indijanci, kar je sčasoma spremenilo njihov koncept bojevanja: oblike odločanja naj bi izvirale iz indijanske *družbe*, ni bilo ločnice med uporniškim gibanjem in civilnim prebivalstvom, celotne družine, vasi in regije so se poimenovala za zapatiste. General Marcos³⁰ je bil predstavnik Indijancev, saj naj bi ti potrebovali prevajalca, ukazovali pa naj bi mu člani revolucionarnega indijanskega odbora.

²⁸ Ta karta odpravlja vseh 18 programov socialne pomoči, vendar jih v Mehiki niso izvajali. Družbenakreditna karta omogoča nakup hrane po minimalni ceni, toda hkrati obvezuje prebivalce, da morajo pošiljati otroke v šole ter redno obiskovati zdravstvene ustanove. Gre za začasn ukrep, ki naj bi trajal le nekaj let.

²⁹ Boji med državno vojsko in predstavniki gibanja Zapata se nadaljujejo. Naj navedemo samo nekaj primerov, ki jih je v svojem Letnem poročilu zabeležila Amnesty International (1998): junija 1996 so pripadniki državne sodne policije ustavili tovornjak in 17 neoboroženih kmetov postrelili, februarja 1997 so pripadniki državne policije ubili 9 kmetov v zvezni državi Guerrero, konec leta 1997, ko so zamaskirani možje, za katere se je pozneje izkazalo, da so povezani z vladajočo mehiško stranko, vdrli v majhno vasico Acteal in ubili 45 Indijancev. Dlje od tega, da sta pobjo obsodila tudi State Department in Evropska unija in od mehiške vlade zahtevala takojšnjo preiskavo, v kateri naj bi raziskali okoliščine in krivce privedli na sodišče, ni prišlo. Dejstvo je, da se kršenje človekovih pravic nadaljuje, da kršitelji ostajajo isti in da so vedno nove žrtve.

Vojskovanje med Yanomami

Yanomami živijo v višavju na jugu Venezuele in deloma tudi v Braziliji in so seliški poljedelci.³⁰ Ta domorodna skupina je 'najmanj civilizirano' plemo v Braziliji. V primerjavi z drugimi domorodnimi plemeni, so Yanomami skoraj povsem ohranili svojo kulturo, kar se kaže tudi v načinu njihovega vojskovanja. Cilj sistema Yanomamov je samostojnost in avtonomija vasi. Od sredine 70. let se sicer srečujejo s stalnimi vpadi na njihovo ozemlje,³² kar pa povečuje zlasti njihove zdravstvene probleme.³³

Yanomami naj bi bili po naravi zelo etnocentristični³⁴ in sami sebe imenujejo za strastne ljudi. Določen čas preživijo v boju s sosedi, moški so namreč zelo prepirljivi. Družbeni stiki pa so polni nestrinjanja (značilni so t.i. klubski boji).

Yanomami so med najbolj znanimi bojevniki plemeni (preživijo ure in ure v pripravah na govor, ki naj bi ga imeli, če bi nekoga ubili). Čeprav številni moški padejo v boju, kljub temu primanjkuje žensk. Vzrok je v selektivnem pobijanju novorojenčkov; medtem ko so sinovi oboževani, mnogo deklic takoj po rojstvu umorijo.

"Yanomami živijo sredi bujne vegetacije, vendar jim primanjkuje živalskih beljakovin. Takšne razmere pogosto vodijo k spopadam s sosednjimi plemeni za lovska področja. Da bi se lahko v tej konkurenci potrjeval, mora biti Yanoman izkušen, primerno 'divji' in odločen bojevnik. Stalno pomanjkanje žensk zagotavlja trajno agresivnost moških" (Helmut H. Erb 1997).

Napoleon Chagnon, ki je svoje življenjsko delo posvetil raziskovanju bojevitih Yanomamov je ugotovil, da imajo več žena tisti moške v plemenu, ki so večkrat ubijali. Med Yanomami je agresivnost zaželena in spoštovana lastnost, v njen prid pa deluje tudi naravna selekcija. Tisti moške, ki so nagnejeni k agresivnosti in jo v različnih oblikah tudi izkazujejo, imajo torej več možnosti za preživetje svojih genov in njihov prenos na naslednje generacije (prim. Chagnon 1967). Skupina

³⁰ Marcos je postal kult zapatistov, saj je ogrel mlade Mehičane in politično levico, ni si umazal rok s krevjo. Po raziskavah javnega mnenja (leta 1993) je 59 odstotkov Mehičanov videlo v Marcosu voditelja, 22 odstotkov pa zločinca. (prim. Mihovilović 1994). Lutke zapatistov so se pojavljale v izložbah trgovin. Marcos je poznavalec poezije, govori angleško, francosko, dajal je odlične intervjue (Mihovilović 1994). Zanimivo je, da danes o Marcosu ni sledi. Tudi mehiška veleposlanica za Slovenijo Roberta Lajous Vargas, ki je imela o sodobni Mehiki lani novembra predavanje, se je spretno izognila vprašanju, kje je Marcos. Predpostavljamo, da je bodisi emigriral v ZDA, bodisi je zaprt v enem izmed mehiških zaporov.

³¹ Živijo na področju, ki je veliko približno 90.000 kvadratnih kilometrov, v približno 32 skupinah. Število populacije Yanomamov je ocenjeno na okoli 15.000 oseb. Skupnosti govorijo štiri jezike in številna narečja. Odkrili so jih šele leta 1950, ko so živeli še na popolnoma 'primitivni stopnji'. Danes naj bi bile nekatere od teh skupnosti že bolj 'civilizirane'. Tiste, ki so bolj ali manj v stiku z ostalim prebivalstvom, že poznajo in uporabljajo orodja kot so nož, mačeta, sekira, motika, škarje, lonec in podobno (prim. Chagnon 1967).

³² Gradnja cest, iskanje zlata, urana in kositra (prim. Chagnon 1967).

³³ Ugotovljeno je bilo, da je v letih od 1987 do 1994 umrlo 21 odstotkov populacije Yanomamov predvsem zaradi bolezni kot so malarija, tuberkuloza in ošpice (prim. Amnesty International 1998).

³⁴ Menijo namreč, da so prvi in najboljši ljudje, ki so naselili zemljo (prim. Chagnon 1967)

Yanomamov, ki jo je Chagnon študiral (50 do 250 ljudi), se je v petih mesecih 25 krat bojevala, od tega je bilo 5 odstotkov prebivalstva ubitega. Chagnon je ugotovil, da bi se v primeru, če bi prebivalstvo pretirano upadlo, skupina združila z sosednjimi skupinami. Zanje je značilno krvno maščevanje,⁵⁵ sorodniki žrtve pa se združujejo proti ubijalcem in proti skupini, iz katere ubijalec izhaja.

Sklep

Strokovnjaki, ki preučujejo 'primitivne' vojne, niso povsem natančno določili, kdaj je v zgodovini prišlo do prvih vojn. Nekateri vidijo izvor vojne že v prehodu človeka na hranjenje z mesom, drugi začetek vojn povezujejo z razvojem kmetijstva, tretji pa ga postavljajo v čas oblikovanja prvih kompleksnih držav (prim. Morton 1967). Vojna sama po sebi ni dedna, čeprav je res, da je v nekaterih družbah pogostejša kot v drugih in da v vojni sodeluje mnogo več moških kot žensk. Nekatero družbo vojne ne poznajo in morda bi bilo zanimivo podrobneje preučiti, kje so vzroki njihove miroljubnosti.

Vpliv genov in vpliv okolja sta tako tesno prepletena, da ju je praktično nemogoče ločiti ter dokazati, kateri prevladuje nad drugim. Človek naj bi še vedno razmišljal kot lovec, njegovo telo naj bi bilo še vedno naravnano na samoobrambene reakcije ob stresu, v njem naj bi še vedno močno deloval nagon po prenosu genov.

'Primitivne' vojne nam sicer kažejo na nekatere značilnosti moderne vojne kot so: osebna motivacija, združevanje v skupine, medskupinske in znotrajskupinske sovražnosti. Kljub temu, da je agresivnost pomemben del človekove narave in je bila nemalokrat vzrok za vojne ('primitivne' in moderne), z njo ne moremo pojasnjevati fenomena sodobnih vojn in zato razlag za današnje vojne ni mogoče pripoznati pri 'primitivnih' ljudstvih. Danes je vojna že ustanova. Agresija je torej človeku prirojena, specifične oblike današnje agresije (kot je na primer vojskovanje) pa so posledica človekovega kulturnega razvoja. Ugotavljamo, da so 'primitivna' ljudstva ohranila mehanizme za drugačno sproščanje agresije, kot je na primer omejitve agresije skozi ritual očiščenja, v sodobnih družbah pa tega mehanizma ne zaznavamo.

Primer vojskovanja pri Yanomamih nam prikazuje tipičen model 'primitivne' vojne. Pri njih gre za močno povezanost med vojskovanjem in tradicionalnim načinom življenja. Svojo agresivnost izražajo znotraj skupine. Do zunanjega okolja pa so zelo zaprti in pri njih ni zaslediti ideoloških vzrokov za vojno kot so vera, demokracija, človekove pravice,... Upor mehiških kmetov iz Chiapasa pa prikazuje vojskovanje zaradi povsem modernih vzrokov (pravica do odločanja, izboljšanje življenjskih pogojev staroselcev v Mehiki,...) in uporabo modernih tehnik vojskovanja (poleg orožja tudi množičnih medijev in internet).

⁵⁵ Chagnon navaja zanimiv statistični podatek, da je v povprečju 44 odstotkov moških starih nad 25 let nekoga že ubilo, 30 odstotkov pa jih je zaradi tega umrlo (prim. Chagnon 1967).

S preučevanjem 'primitivnih' vojn se torej lahko poučimo o človekovem zgodnjem obnašanju, njegovi naravi, vzrokih za agresivno obnašanje in mehanizmih za omejitev agresije ter tako iščemo morebiten vpogled v mir.

LITERATURA

- Amnesty International. 1994. Report. A.I.: London.
- Amnesty International. 1998. Korak od ZDA daleč od Boga. A.I.: Ljubljana.
- Amnesty International. 1996. Mexico-Overcoming fear: human rights violations against women in Mexico. A.I.: London.
- Amnesty International. 1997. Mexico-Amnesty Internationalis concerns regarding torture and ill-treatment in Mexico. A.I.: London.
- Barash, David P. 1991. Introduction to Peace Studies. Belmont, California: Wadsworth Publishing Company.
- Chagnon A. Napoleon. 1967. Yanomamŭ Social Organisation and Warfare. V. F. Morton, M. Harris in R. Murrhy (ur.), War: The Anthropology of Armed Conflict and Agression, 109-168. New York: The Natural History Press.
- Erb, Helmut H. 1997. Otroci in nasilje. Ljubljana: Založba Kres.
- Gabriel A. Richard. 1990. The Culture of War. Invention and Early Development. New York: Greenwood press.
- Južnič, Stane. 1980. Kolonializem in dekolonizacija. Maribor: založba Obzorja.
- Južnič, Stane. 1987. Antropologija. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Južnič, Stane. 1993. Identiteta. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Mihovilović, Maroje. 1994. Zapata znova jaha v Mehiki. Dnevnik, 4, 12.
- Morton, Fried, Harris, Mavin in Murrhy, Robert. 1967. WAR: The Anthropology of Armed Conflict and Agression. New York: The Natural History Press.
- Mead, Margaret. 1967. Alternatives to War. V. F. Morton, M. Harris in R. Murrhy (ur.), War: The Anthropology of Armed Conflict and Agression, 215-229. New York: The Natural History Press.
- Naglič, Metka. 1988. Korak od ZDA, daleč od boga. Bilten Amnesty International Slovenije, 9-16, Ljubljana: Škala grafika.
- Stuyck, Koen. 1998. Če ne delaš za pravico, si sokrivec krivici. Intervju z mehiško aktivistko za človekove pravice Rosario Ibarro. Bilten Amnesty International Slovenije, 16, Ljubljana: Škala grafika.
- Trčelj, Mojca. 1994. Chiapas skozi zgodovino svoje obrobnosti. Slovenec, 6, 20.
- Wallace, Rebecca. 1997. International Human Rights. Text and Materials. London: Sweet and Maxwell.

VIRTUALNI SVETovi

Povzetek: Članek poskuša osvetliti nekatere sodobne probleme informacijske družbe, predvsem uporabo t.i. virtualnih svetov kot sta televizija ali internet. Izhodiščna teza pravi, da so simulakri zaprti svetovi, ki ne potrebujejo subjekta, da bi obstajali. Na nek način so taki svetovi *perpetuum mobile* in produkt kapitalizma, ki jih je ustvaril s prav določenim namenom. Seveda je ta namen potrošniku na prvi pogled skrit, avtor pa poskuša osvetliti ravno ta skriti moment kapitalizma.

Ključni pojmi: virtualni svetovi, simulakri, hiperrealni svetovi, subjekt, razcep, radikalna iluzija sveta, kapitalizem, potrošnik.

788 Kljub temu, da bo govor v tej razpravi o virtualnih svetovih, se z nastankom te besedne zveze ne bomo ukvarjali. Enostavno bomo izbrali drugačen način. Ta t.i. drugačen način je predstavitev *bistva* virtualnih svetov skozi primer oz. medij, s katerim se srečujemo vsak dan. Govor je seveda o televiziji, kar je lahko na prvi pogled nenavadno, saj danes veliko bolj govorimo o internetu kot predstavniku1 virtualnih svetov kot pa o televiziji. Televizija je kot primer virtualnih svetov predstavljena namerno. Zakaj? To pa bomo, upajmo, zadovoljivo pojasnili v tej razpravi.

Gledanost televizije se je še pred kratkim merilo prek anketirancev, danes pa je v uporabi nov postopek imenovan telemetrija. Gre za to, da TV upravljalcu dodamo čip, ki meri gledanost programov. Zato se nam kot televizijskim gledalcem ni več treba zapomniti, kaj smo gledali na določen dan ali določeno uro. Ta čip vse to poenostavi. Kljub temu pa se lahko vprašamo, kaj nam televizija sploh predstavlja oz. kako na televizijo lahko gledamo ali še drugače, ali sploh lahko govorimo o nas kot televizijskih gledalcih in nenazadnje, kaj se zgodi z našo zasebnostjo.

Na prvi pogled se nam zdijo vprašanja nepomembna. V vsakdanjem življenju se ne sprašujemo kaj pomeni imeti v sobi televizor, enostavno se udobno usedemo v naslonjač in prižgemo ekran. Torej, kaj se takrat s človekom dogaja?

* Luka Hrovat, univerzitetni diplomirani politolog.

I še več, internet ne predstavlja virtualni svet, ker je sam ta svet. Edino kar lahko rečemo je, da predstavlja samega sebe. Toda v čem je bistvo predstavljanja samega sebe, in ali se podobno ne dogaja s slavnimi osebnostmi? Predstavljajo se zato, da je njihov dobiček še večji, hkrati pa ne vedo, da igrajo izvrstne predstavnike kapitala, ki na njihov račun služi, ne da bi karkoli storil. Denar se tako sam(o) obrača. Seveda je to virtualen denar, vendar o tem bomo govorili v nadaljevanju.

Jean Baudrillard govori o koncu panoptičnega sistema, katerega bistvo je absolutni pogled oz. pogled, ki vidi vse; ideal nadzora. "... zasuk panoptičnega dispozitiva nadzora (Nadzorovanje in kaznovanje) k sistemu odvrčanja, kjer je razlikovanje med pasivnim in aktivnim zabrisano. Nič več imperativa podložnosti modelu ali pogledu. "VI ste model!" "VI ste večina!" Takšno je pobočje hiperrealistične družbenosti, v kateri se realno pomeša z modelom, kot v statistični operaciji, ali z medijem, ..." (Baudrillard 1999, 42).

Televizija torej ni več ekran v katerega gledamo, temveč ravno obratno, mi smo ekran katerega gleda televizija. Televizija ni več izvor absolutnega pogleda. Gledalci postanemo model. To pomeni, da se črta iluzija – realno zabriše oz. meja med iluzijo in realnim ni nikoli niti obstajala.

Lep primer ravnokar povedanega je film, ki nosi naslov Trumanov show. Obstaja svet v katerem živi

"Truman Burbank (Jim Carrey), 29-letni zavarovalniški agent z idiličnega, razgledniškega, utopičnega otočka Seahaven, ki nenadoma ugotovi, da je že od rojstva zvezdnik TV soap opere, ki teče 24 ur na dan... da so vsi prebivalci otočka, vključno z njegovo ženo (Laura Linney), njegovim najboljšim prijateljem (Noah Emmerich) in njegovo materjo (Holland Taylor), le igralci... da je po otočku razmeščenih na tisoče skritih kamer, ki posnamejo vsak njegov gib... in da je sam otoček le orjaški studio, ..." (Štefančič 1998, 62).

789

Film se konča tako, da Truman Burbank prebije nevidno kupolo s katero je otok, na katerem živi, obdan. Glavni igralec tako preskoči iz enega sveta v drugega. Zanimivo pa je še nekaj. Kaj storijo gledalci, ko se ta soap opera konča? Obnašajo se kot pravi gledalci oz. ujetniki virtualnih svetov. Enostavno zamenjajo televizijski kanal in iščejo novo soap opero. Torej, Truman živi normalno življenje v *realnem* življenju, ampak kot vidimo iz filma, živi tudi v *iluzoričnem* svetu, to je svetu, kjer igra glavno vlogo neke določene nadaljevanke. Vidimo da realnosti in iluzije ne moremo ločiti. Kaj sedaj to pomeni za nas gledalce?

Priložnost imamo videti dva svetova, ki nista več dva, saj svet realnega in svet iluzije sovpadeta. Potisnjeni smo v situacijo, v kateri imamo priložnost opazovati, gledati implozijo, ki se dogaja z nami, ko sedimo udobno v svojem naslonjaču. "V tem je politični problem parodije, hipersimulacije ali ofenzivne simulacije" (Baudrillard 1999, 31). Ni več realnosti in ni več iluzije! Zaradi sovpadanja teh dveh svetov se znajdemo v svetu simulacije, hiperrealnosti.

To pomeni, da iluzija in realno implodirata v hiperrealno; ne obstaja več dualizem v katerem imamo na eni strani svet, točko tako kot na drugem koncu, kjer je drugi konec nasprotna točka oz. svet prve; seveda, velja tudi obratno. V hiperrealnem svetu ti točki (ta svetova) sovpadeta, ni ju več mogoče ločiti in zato tudi ne moremo govoriti o nasprotju; v svetu hiperrealnosti ni nasprotij, obstajajo samo še znaki, ki so lahko ali pa tudi ne v medsebojnem odnosu. Ne smemo pa misliti, da je hiperrealno opredeljeno kot nerealno, kajti zopet velja enostavna formula tako za nerealno kot tudi za realno. Za oba je značilen dualizem oz. sta sama dualizem,

realno nerealnemu in nerealno realnemu. Hiperrealno pa je tisto, "kar je realnejše od realnega, je učinek stvari, postavljenih v umetno stopnjevanost, v ekstatično potenco" (Strehovec 1999, 374).

Če smo rekli, da je svet hiperrealnosti učinek stvari, potem lahko tudi rečemo, da je učinek znaka, saj so znaki tisti, ki tvorijo simulaker. Učinek znaka/stvari/koda pokaže, da znak ne stoji sam za sebe, temveč stopa v odnose z drugimi znaki; in tako se ustvarja določena mreža v kateri se lahko gibljemo. Znak stopa z drugimi znaki v odnos samo na en možen način zato, ker je svet simulakra zaprti svet, svet, ki je statičen in digitaliziran. Če je digitaliziran, pa to pomeni, da ga lahko zapišemo samo z 0 in 1. Zapis je torej točno določen. In kaj bi se zgodilo, če bi se odnos med znaki spremenil? Nič takega, nastane nov zapis odnosa med 0 in 1, torej imamo opravka z novim digitaliziranim svetom oz. novim simulakrom.

"Hiperrealno je tisto, kar je vedno že reproducirano, sodi pod obnebjne potencirane umetnosti in simulacije simulacije; ..." (Strehovec 1999, 374). Torej si lahko izmišljamo, ustvarjamo in izdelamo kakršen svet si želimo, ne samo svet, ustvarjamo lahko na tisoče in tisoče svetov. In tudi če tega ne želimo, ne moremo narediti ničesar, da jih ne bi, saj jih namesto nas ustvarja in predeluje kapital. Ti svetovi niso nič drugega kot fantazme, kar pomeni, da nam kapital omogoča realizacijo katere koli fantazme. Stvari, ki smo si jih vedno želeli in jih nismo bili zmožni realizirati, jih sedaj v svetu simulacij brez kakršnih koli težav zlahka realiziramo. Še več, nam sploh ni treba nič narediti, kajti kapital dela "za nas" in nam ponuja stvari ter svetove, ki si jih želimo. Toda tu je skrita logika kapitala. Kapital zakriva, prikriva in potlači razcep, ki je značilnost subjekta oz. "razcep je sam subjekt". Torej, kapital zanikuje subjekt. Kako? Tako, da ustvarja nove in nove svetove in nam potrošnikom ponuja stvari za katere niti ne vemo, da jih potrebujemo. Drugače rečeno, kapital ustvarja potrebe, okoli katerih se v iluziji, kot da ima opraviti z avtentičnim izrazom notranjosti sebstva (Jaza), vrti sodobni potrošnik ali kot bi rekel Marx ustvarja subjekt(e) za predmet(e).

Samo pogledjmo reklame, ki se vsak dan vrtijo na televiziji. Ti svetovi oz. simulakri so mreže, ki so končne v svoji neskončnosti oz. neskončni logiki. Simulakri so kot kloniranje, za katero je značilno ponavljanje istega; $1+1+1+1+...$ Mrežo sestavlja ista znaka, 0 in 1. To delovanje je prazno, nima vsebine, je samo forma/stroj, ki deluje zato, da deluje; ta stroj je kapital – *perpetuum mobile* v čisti obliki!

Vendar zakaj kapital zanikuje subjekt? Zato, ker subjekta kor razcepa ni moč zdigitalizirati in zreducirati ter prevesti na 0 ali 1, saj subjekt ni niti 0 niti 1, ampak nekaj vmes. Torej je samo s pozicije subjekta možno kapitalizem kritizirati in rušiti. Toda v nekem smislu je tudi kritika ne-smiselna, kajti, če kritiziramo, že analiziramo s pozicije, ki ni pozicija subjekta; torej sploh ne nastopamo proti kapitalu, in zakaj ne? "Ne gre za to, da je kapitalizem sposoben v hipu najbolj radikalno deziluzijo in najbolj neusmiljeno kritiko na svoj račun spremeniti v izdelek ter ga prodati na trgu...Metapozicija, s katere bi lahko kritizirali kapitalizem, je že v samem kapitalizmu. Kapitalizem je metakapitalizem" (Rutar 1999, 65).

Vse kar naredimo je v korist kapitalu in njegovemu sistemu – kapitalizmu. Kot vidimo je kloniranje pisano na kožo kapitalu, ki za potrošnike ustvarja simulakre. Pri kloniranju ne potrebujemo ne matere in ne očeta. A kaj potem ostane?

Matrica, pravi Baudrillard, torej kodi, geni, DNK in zato tu tudi ni prostora za subjekt, saj v simulakru ni zavesti o subjektu oz. v simulakru ga niti ne potrebujemo. Zavest subjekta pa obstaja, samo če obstaja zagata, ki se glasi takole; subjekt je bitje, ki ne more biti ali hamletovsko, to be or not to be oz. vem da sem, pa vendar me moti da sem. To izpričuje, da človek ne obvladuje samega sebe, subjekt se torej sprašuje kako biti oz. celo kako ne biti, sprašuje se o svoji smrti.

V hiperrealnih svetovih pa smrti ni, zato tudi nismo več družba smrti, ampak simulacij, simulakrov in hiperrealnih svetov; smrti ne poznamo več; smo družba ostanka! Kako to razumeti. To pomeni, da je družba absorbirala vse kar je in prav zato se ničesar več ne da povedati; ljudje smo samo en znak več v neskončni verigi znakov, smo nepotrebni in hitro nadomestljivi. Vendar to ni konec ali apokalipsa o kateri vsi sanjajo in jo napovedujejo ter jo ob koncu tisočletja tudi pričakujejo. Ko družba absorbira vse kar je, je prenasršena. "Ko je neki sistem vse absorbiral, ko smo vse seštel, ko ne ostane ničesar več, se cela vsota spremeni v ostanek in postane ostanek" (Baudrillard 1999, 166). Družbeni stroj se zato sedaj požene na osnovi tega ostanka, ta stroj se nikoli ne ustavi, kajti ostanek vedno ostane. Ostanek tako postane obscen, "ker je obrnljiv in se zamenja v samem sebi. Obscen je in vzbuja smeh, kot edino vzbuja smeh, globok smeh, nerazločevanje med moškim in ženskim spolom, nerazločevanje med življenjem in smrtjo" (Baudrillard 1999, 168).

Simulacija kot vidimo postavlja vprašanje med tem kaj je realno in imaginarno, med tem kaj je resnično in neresnično. "Simulirati je hliniti, da imamo to česar nimamo" (Baudrillard 1999, 11).

Toda simulirati ne pomeni hliniti. Kako? Na primer, če hlinimo poškodbo noge, pomeni, da lahko vsak čas vstanemo in hodimo, saj se ni nič zgodilo kar bi nam onemogočilo hojo (če smo gledalec ali navijač nogometa, lahko vidimo, da igralci pogosto hlinijo poškodbe, z namenom, da bi pridobili čas ali ustavili močan nasprotnikov tempo ali izsiliti nasprotniku kazen, itd.). Simulirati pa pomeni tudi postavljati pod vprašaj tistega, ki simulira oz. se spraševati kaj je realno in kaj je imaginarno ali resnično in lažno. Pri simuliranju se postavlja vprašanje ali je simulant bolan ali ne, če pa proizvaja *resnične* simptome. Simulacija oz. simuliranje problem postavlja pred tistim vprašanjem s katerim se ukvarja tisti, ki hlini. Lahko rečemo, da pomeni simulirati hliniti, pomeni pa tudi nehliniti.

Pri simulaciji imamo, kot vidimo, neko dvojnost, ki pa se ne izključuje. Izključuje se ne, ker se v drugem primeru (simulacija ni hliniti) vprašanje postavlja na drugo raven, raven, ki je ne moremo primerjati z vprašanjem ali je poškodbo resnična ali ne. Skratka, pri simulaciji se sploh ne postavlja vprašanje ali je kaj resnično ali ne, saj simulacija implodira iluzijo in realno. Odgovor, da simulirati je hliniti lahko iščemo v tem, da svet simulacij(e) lahko obstaja brez subjekta oz. simulacija hlini svet brez subjekta.

Torej televizija simulira, kar pa ne pomeni, da predstavlja posnetek ali podoba, saj posnetek je podoba, simulaker pa je podoba brez podobnosti oz. posnetek, ki

ni več posnetek, je tisto kar postavlja posnetek kot nekaj več kot posnetek, ali drugače, simulaker vključuje tudi tisto pozicijo, točko s katere gleda gledalec, kar pomeni, da se gledalec že nahaja znotraj simulakra. Tako gledalec televizije ni več samo gledalec, ampak postane del igre, del gled(al)išča katerega predstavlja televizija. Gledalec postane igralec. "Simulakri so tvorbe, ki vključujejo gledišče opazovalca, da bi lahko utvara res nastala na mestu, koder se nahaja opazovalec..." (Deleuze 1998, 242).

To se ravno dogaja s Trumanom v Trumanovem showu. Truman je gledalec in opazovalec sveta v katerem živi, hkrati pa še (glavni) igralec v televizijski nadaljevanji oz. na ekranu. In zato je simulacija tudi nevarna. Zakaj? Baudrillard pravi, da ravno zato, ker dopušča domnevo, da bi bila tako zakon kot tudi red lahko le simulacija. Predstavljam si rop, ki ga simuliramo. Ali mislite, da nam bo oblast verjela, da rop *samo* simuliramo? Seveda ne, "če je simulacija kaznivega dejanja dokazana, bo ali lažje kaznovana (ker nima "posledic") ali kaznovana kot žaljenje javnih služb (na primer, če smo "zastonj" sprožili operacijo policije) - a nikoli kot simulacija, ker ravno kot taka nobena ekvivalenca z realnim ni mogoča in torej tudi ne represira. Oblast ne more jemati simulacije za izziv" (Baudrillard 1999, 32).

Televizija ne samo da simulira, ona sama je simulant oz. je učinek delovanja simulakra. Simulaker je televizija vključena v svojo tvorbo, zato televizija je simulacija, saj simulira in je sama simulirana; simulira samo sebe! Ta zagata pred katero je soočen vsak gledalec (zavestno ali ne) je podobna vprašanju Od kod govorite?, Od kod to veste? Odgovor na ta in podobna vprašanja Baudrillard odgovarja: "Od vas vendar (po vaši zaslugi) govorim", kar lahko razumemo kot: vi govorite, vi veste, vi ste oblast" (Baudrillard 1999, 44).

"Televizija je podoba, ki ne sanja več, ne imaginira, pa tudi z realnim nima ničesar več skupnega. Je orbitalno kroženje" (Baudrillard 1996, 198). Orbitalno pomeni, da cirkulira, kroži, se vrti. Kaj se vrti? Televizija? Da; televizijo si moramo predstavljati kot informacijo ali pa kot "prstanasto molekulo" (Baudrillard 1996, 198). Družba je od *razvoja* in produciranja že zdavnaj prenasršena, kar pomeni, da si linearnega poteka dogodkov oz. *razvoja* sploh ne moremo več predstavljati (misliti). Vse se vrti, se ponavlja in do(do)polnjuje, ni videti konca, ker smo že na koncu. In kako se to kaže. Vzemite v roke časnik Delo. Na prvi strani je prikazano koliko dni še manjka do leta 2000. Odšteva se, kot pri vzletu rakete ali satelita, ki ga pošljejo v orbito. Torej živimo v orbitalni dobi. Pri kroženju se od neke točke ne oddaljujemo, ampak približujemo. Tako je tudi s televizijo ali informacijo. Nič ne pomaga, če televizijskega ekrana nimamo pri sebi doma, saj nas kroženje informacije vedno najde, če ne drugače pa preko časnikov, radija ali drugih posameznikov, skupin s katerimi stopamo v interakcijo, oz. od kar je Zemlja okrogla, se sami vrtimo okoli sebe. Nič več nam ni treba potovati po svetu, da bi ga videli oz. celo več, odkrivamo lahko nove(jše) svetove.

In ali se ne dogaja ravno to s sedanjo ekonomijo (denarjem)?

Nimamo več dveh nasprotujočih si strani, ampak imamo krog. Na krožnici imamo periferijo, ki ustvarja realno vrednost, medtem ko imamo v središču kroga borze, ki razpolagajo z virtualnim denarjem, vrednostjo, katerega ni mogoče kontrolirati,

nadzorovati. Lep primer tega je ameriški javni dolg, pri katerem je jasno, da ga Amerika nikoli ne bo odplačala, saj samega kapitala na finančnem trgu ni mogoče kontrolirati. Gre za "čisto spekulacijo, totalno gibanje, ki na videz nima nobene druge upravičenosti več kot to, da nenehno izziva zakon vrednosti ... (torej je) trg onkraj dobrega in zlega" (Baudrillard 1996, 193). Torej se ne more zgoditi tudi nobena *realna* katastrofa, dogajajo se lahko samo še virtualne.

Meja oz. krožnica je periferija, to so države *tretjega* sveta, ki se utopično trudijo priti v središče, do borz oz. virtualnega denarja. Istočasno pa prenašajo pritok zastarelih tehnologij na svoje področje. Kljub temu, da kapitalizem zagovarja slogan vsi drugačni vsi enakopravni moramo vedeti, da to velja v svetu enakih, torej če je naš BDP enakovreden *tretjemu* svetu, smo enakopravni v *tretjem* svetu, ne pa v *drugem* ali *prvem*. To je skrita logika kapitalizma, nekdo je zmeraj izkoriščen.

Že razvrščanje svetov je problematično početje. V središču kroga pa se nahajajo t.i. najrazvitejše države. Države, ki ustvarjajo dobiček s premetavanjem in premeščanjem kapitala na borzah, torej s spekulacijami, saj delajo z virtualnimi številkami. Države na periferiji že strukturno, kot vidimo, ne morejo priti v središče, v nasprotnem primeru bi se struktura porušila. Zato države v središču spodbujajo in obljublajo nemogoče tistim na periferiji, samo zato, da zakrijejo pogled na strukturo in na pozicijo, ki jo imajo in jo hočejo imeti še naprej.

Mogoče zato lahko odgovorimo na vprašanje, kaj se bo zgodilo leta 2000 z računalniki, ker ti ne bodo prepoznali letnice 2000. Zgodila se bo virtualna katastrofa, podobno kot se je leta 1987 na Wall Streetu. "Najzanimivejše pri zlomu Wall Streeta leta 1987 je bila negotovost v pričakovanju katastrofe. Je to že ali pa še bo prava katastrofa? Odgovor: nobene realne katastrofe ne bo, saj živimo v znamenju *virtualne* katastrofe" (Baudrillard 1996, 196). Resnična katastrofa bi se zgodila, če bi bilo mogoče milijarde pretekajočih se dolarjev preobraziti v realno ekonomijo, na primer, če bi ameriški javni dolg postal realen.

Toda to se ne bo zgodilo, kajti če je v enem virtualnem svetu kaj narobe ali pa da pride do napake, vedno lahko ustvarimo novega, kjer se napaka ne more ponoviti, saj so znaki digitalizirani oz. v odnosu do drugih znakov na drugačen način kot v prejšnjem svetu. Še več, na podlagi napake lahko celo ustvarimo nov virtualen svet, kar pomeni, da že z samo napako ustvarjamo dobičke.

Torej, res je, v današnjem svetu lahko že iz česar koli ustvarjamo dobiček. Tako živimo v svetu prenasičenosti, fatalnosti. Proizvajajo se stvari, ki sploh nimajo več nobenega namena čemu služiti, producirajo ali kopičijo se zato, ker se lahko! "Producira in odpošilja se tako veliko sporočil in signalov, da sploh ni več časa, da bi jih brali" (Baudrillard 1996, 199). Torej, kapitalizem nas je pripeljal do situacije, ko se svet drobi na vedno manjše in manjše delce (temu Baudrillard pravi fraktalno drobljenje), po drugi strani pa je svet prenasičen; prenasičen od virtualnih, kibernetičnih svetov, informacij, ki vsakemu posamezniku omogočajo ustvarjalnost, avtentičnost, transseksualnost (postanemo lahko kar hočemo),... Ali obstaja iz tega kakšna rešitev? Baudrillard pravi, da obstaja.

Nasproti virtualnim in fraktalnim svetovom postavlja radikalno iluzijo sveta. To ni samo ena od iluzij, saj se imenuje radikalna, kar pomeni, da jo kapitalizem ne more prebaviti. Radikalnost ne razumemo v smislu marginalizacije ali česa podob-

nega, kajti vemo, da je kapitalizem tudi že zasedel ta prostor. Radikalna iluzija sveta pomeni ohranjanje odprtosti sveta, virtualni svetovi pa odprti, že po definiciji, ne morejo biti. In zakaj ne?

Omenili smo že, da so svetovi hiperrealnosti saturirani, zaprti in digitalizirani; no, svet radikalne iluzije to ni in ne more biti, saj *temelji* na subjektu oz. na razcepu, molku in tesnobi. V simuliranih svetovih ni časa za molk, ta je enostavno odveč, saj je vse že preračunano in izmerjeno; ni molka ni tesnobe in ni iskanja identitete "v arhivih, spominih, v kakem projektu ali prihodnosti" (Baudrillard 1996, 195). V svetu radikalne iluzije pa je vse to nujno, saj se subjekt ukvarja z vprašanjem kako biti oz. ne-bit. Zato svet radikalne iluzije ne more biti digitaliziran, saj ga ne moremo zapisati z odnosom 0 in/ali 1. Sveta radikalne iluzije sploh ne moremo zapisati, lahko ga samo odkrivamo in s tem spreminjamo, spreminjanja pa se ponavadi niti ne zavedamo. Ta(k) svet temelji na naključju, vprašanju; simulakri pa so že vnaprej določeni in ne poznajo naključja. Naključje v hiperrealnosti ni mogoče. V hiperrealnosti "potrebujemo instanten spomin, neposredno navezavo na kar koli že, neke vrste identiteto publicitete, ki jo lahko v trenutku verificiramo" (Baudrillard 1996, 195).

Na internetu kot primeru virtualnih svetov je identiteta v trenutku potrjena, še več, nihče te niti ne sprašuje zakaj si, na primer, danes dinozaver, niti se ne sprašuješ sam. Če je svet iluzija, jo potem jemljimo zares. Iluziji tako pripisimo status realnosti. To pomeni prenehati biti naiven. Ali drugače, tisto kar nam ponuja kapitalizem postavimo pod vprašaj oz. sam kapitalizem postavimo pod vprašaj in se obnašajmo tako, da nas kapitalizem ne prenese ali ne prebavi. Postavimo se mu kot kleč. Kako? Kot subjekt. Edino kot taki smo sposobni emancipacije. Emancipacijo je potrebno razumeti kot stremljenje za odprtostjo prostora oz. sveta. Odprtost prostora pa omogoča samo svet subjekta. Zato je univerzalnost tega sveta odprtost, razcep. V trenutku, ko poskušamo to univerzalnost zapolniti, jo lahko zapolnimo samo s partikularnostjo in od tu naprej pride do boja ideologij in hegemonij.

Na koncu smo prišli do tega, da ni pomembno ali vzamemo za primer virtualnih svetov internet ali televizijo, kajti razlika med internetom in televizijo ne obstaja. Edina razlika o kateri lahko govorimo je v tem, da je pri internetu lažje misliti menjavanje identitete kot pa pri televiziji. Vendar ta *razlika* ni strukturna. Kar spomnimo se gledalcev v filmu Trumanov show. Ko se nadaljevanka konča, gledalci enostavno zamenjajo program in iščejo nov film, nadaljevanko ali nanizanko. Iz tega lahko sklepamo, da je za t.i. kapitalistično strukturo bistveno, da gledalci obsedijo na svojih naslonjačih, medtem ko merilec elektrike za televizijo teče še naprej. Torej, danes ni več pomembno kaj gledamo, ampak samo gledanje! Če gledamo smo IN, kajti dokler ne vstanemo iz naslonjača nas sistem drži v prav taki kupoli kot Trumana v Trumanovem showu. To pa predvsem pomeni, da sistem iz nas trži, tj. ponuja na trgu. In kje je tu iskati rešitev? Rešitev je, da se dvignemo iz naslonjača ter začnemo razmišljati zakaj nas, hudiča, od sedenja tako bolijo riti!

LITERATURA

- Baudrillard, Jean. 1999. Simulaker in simulacija, Popoln zločin. Ljubljana: KODA.
- Baudrillard, Jean. 1996. Transparentnost zla. Nova revija, 165, 166. Ljubljana: Delo-Tiskarna, 185-215.
- Deleuze, Gilles. 1998. Logika smisla. Ljubljana: Temeljna dela.
- Rutar, Dušan. 1999. Freudovi duhovi 3. Ljubljana: Jutro.
- Strehovec, Janez. 1999. Teorija posebnih učinkov. Simulaker in simulacija, Popoln zločin, Ljubljana: KODA, 353-389.
- Štefančič, Marcell jr. 1998. Show. Mladina - 23. november, številka 47, Ljubljana, 62.

KONSTRUKCIJA SLOVENSKE NACIJE SKOZI MEDIJSKO NARACIJO

Povzetek: *Prispevek je posvečen problematiki definiranja in razumevanja nacionalne identitete skozi medijsko kulturo oziroma skozi tekste, ki jih ta kultura producira. To je besedilo o odnosu med nacija-identiteto-mediji in o tem, kako mediji konstruirajo oziroma razlagajo nacionalno identiteto. Prvi del prispevka se ukvarja s konstrukcijo identitete in prav konstruktivistična paradigma je postavljena kot osnova za interpretacijo problematike upravljanja z nacionalno identiteto skozi medijski diskurz. V luči te paradigme so jeziki, artikulirani v številnih diskurzih, pomembni dejavniki izgrajevanja vsake identitete, tudi nacionalne. Drugi del prispevka obravnava odnos med nacija in etničnostjo ter naslanjajoč se na konstruktivistični pristop poskuša s pomočjo tekstualne analize izbranih medijskih tekstov prikazati, kako lahko mediji 'vplivajo' na konstruiranje 'slovenske identitete' oziroma kako jo predpisujejo posameznikom.*

Ključni pojmi: *etničnost, nacija, identitetno upravljanje, 'slovenska identiteta', medijski diskurz, medijska naracija*

Uvod

Prispevek poskuša osvetliti kompleksno in kontradiktorno naravo nacionalne identitete in vlogo množičnih medijev pri njenem kreiranju. Konstruktivistični pristop je podlaga za identitetno konstrukcijo. Zato moramo identiteto vedno obravnavati kot identifikacijo, kot proces in ne kot statičnost, saj je identiteta produkt interakcije oziroma različnih diskurzov. Poskušam pokazati, kako medijski diskurz v povezavi z drugimi elitnimi diskurzi, med katere Van Dijk uvršča še političnega, korporativnega, izobraževalnega in znanstvenega (1993), konstruira 'nacionalni konsenz'. Medijski diskurz je tako del državotvorja in je kot pomemben 'oblikovalec realnosti' tudi pomemben konstruktor nacionalnih identitet. Množični mediji kot "sredstva identitetne eksistence" (Eder) s pomočjo tekstov pri posameznikih aktivirajo občutenje oziroma pripadnost točno določeni nacionalni skupnosti ali suvereni državi, pri čemer se opiram na nacionalne in etnične študije, ki so postale "glavna industrija ne le v antropologiji, pač pa v vseh družbenih

* Maruša Pušnik, univerzitetna diplomirana novinarka.

znanostih" (Verdery 1996, 33). Pri razlagi skonstruiranosti nacionalne identitete izhajam iz Andersonovega razumevanja "nacije kot zamišljene skupnosti (*imagined community*)" (1998, 47-53). Temeljno paradigmatško izhodišče izpeljujem iz Barthovega razumevanja "etničnosti" oziroma iz njegovega poudarka na subjektivni ravni pri proučevanju problematike etničnih skupin (Barth 1997). Prav z Barthovo novo organizacijo perspektive proučevanja etničnih skupin k njihovim mejam poskušam pokazati, da sta etničnost kot tudi nacionalnost spremenljivi, procesualni, kontinuirani kategoriji, ne pa statični, dani in pripisani kot ju prikazuje državitvorni politični in medijski diskurz. Homogenost nacionalne kulture in vsaka nacionalna identiteta sta v kontekstu takih teoretičnih izhodišč prav tako konstrukta omenjenih državitvornih diskurzov. Skupnosti - nacije, etnije so potemtakem "kulturne tvorbe posebne vrste" (Anderson), "diskurzivni konstrukti" (Hall), "oblike družbene organizacije kulturnih razlik" (Barth), ne pa naravni organizmi, kot jih prikazuje medijski in politični diskurz.

Identitetna konstrukcija: svet v diskurzu

Ni pretirano reči, da je konstruktivistična paradigma zaznamovala tako etnične študije, sociologijo, psihologijo kot tudi medijske študije. Burrova pravi, da je bistvo konstruktivističnega pristopa v tem, da ne izhaja iz predpostavke o dani naravi sveta ljudi, da ni nobenega bistva znotraj stvari ali ljudi samih, ki jih dela to, kar so (Burr 1995). Potemtakem je tudi vsaka identiteta rezultat interakcije, ne pa nekaj naravnega in statičnega. Naše biografije so konstrukti interakcije, biografske sheme pa imajo sekvencialno, narativno strukturo, ker organiziramo izkušnje in občutenja v obliki zgodb in tako življenja postanejo osebne naracije (Luckmann 1983, 87; Luthar 1998, 107). Govoriti o konceptu identitete pomeni govoriti o istosti in hkrati o drugačnosti. Tudi Anita Jacobson-Widding poudarja, da je problem pri definiranju pojma identitete ta, da sam izraz vsebuje dva nasprotujoča si pomena; eden je istost/enakost (*sameness*), drugi pa drugačnost/različnost (*distinctiveness*) (1983, 13). Prav nasprotje med enakostjo in drugačnostjo naj bi bilo bistvo vsake identitete, tako kolektivne kot osebne. Po Kellnerju je Drugi (*Other*) tako vedno sestavina posameznika (1992, 142). Vse to se vzpostavlja v interakciji, zato je identiteta proces in ima 'odprt konec'. Stuart Hall vidi identiteto kot konstrukt, identifikacijo kot konstrukcijo, proces, ki ni nikoli končan (1997, 2). O identiteti je zato bolje govoriti kot o identifikaciji, saj se vsaka identiteta nenehno vedno znova vzpostavlja in ni fiksna kategorija.

Človek si z jezikom prilagaja svet okoli sebe in tudi sebe, naše lastne biografije oz. identitete so konstrukcije, ki jih sami kreiramo s pomočjo jezika in si tako z njegovo pomočjo prisvajamo realnost.¹ Skozi pogovor se gradi naše znanje o svetu in

¹ Navedem lahko primer: fant gre na zmenek s svojo punco in ji pove (jezik postane orodje za prisvajanje realnosti in konstruira novo "realnost") vse o sebi, svoji družini, prijateljih. Tako konstruira svojo lastno realnost, punca pa jo sprejema (kakšen je njegov oče, kje dela mama, kam je hodil v šolo, koliko punc je že imel...) takšno, kot je. Tudi ko jo spoznava sama, jo vedno skozi prizmo vsega, kar ji je bilo povedano, in skozi sito svojih lastnih izkušenj. Nikoli ne doseže prave realnosti, takšne kot je sama po sebi.

tudi identitete se vseskozi izgrajujejo skozi uporabo jezika, ki pa je strukturiran v številne diskurze. Po Burrovi se "/.../ diskurz nanaša na zbirko pomenov, metafor, reprezentacij, podob, zgodb, stavkov, ki skupaj tvorijo posebno verzijo dogodka. Na poseben način osvetlijo dogodek /.../ Vsak diskurz fokusira različne aspekte in ima različne implikacije na to, kako se bomo vedli. Vsak diskurz postavlja svojo 'naravo', ki je različna od 'narave' vsakega drugega diskurza. 'Vsak pa tudi podaja resnico in objektivna dejstva'" (1995, 49, 51). Tudi identitete se konstruirajo znotraj in ne zunaj diskurza, zato jih moramo razumeti kot proizvedene v specifičnih historičnih in institucionalnih okvirih (Hall 1997, 4). Pomembno je, da diskurze prepoznavamo na eni strani kot tiste, ki nas postavljajo kot socialne subjekte znotraj točno določenega diskurza (npr. moškosti; čefurstva; yuppiejstva; skinheadovstva; prepovedi lova, ker je ubijanje živali nemoralno; zagovarjanja domobranstva itd.), ki ga zagovarjamo, in na drugi strani kot tiste, ki nas konstruirajo kot take, da smo lahko prebrani oz. nas drugi vidijo v skladu z zgoraj opisanimi diskurzi. Van Dijk pripominja, da v sodobni družbi pri konstrukciji nacionalne identitete najvidnejšo vlogo odigrajo diskurzi petih elit: "Zanimajo nas tiste skupine ljudi, ki določajo *mainstream* mišljenje, to pa so novinarji, politiki, pisci šolskih knjig in učitelji, znanstveniki ter menedžerji vodilnih podjetij" (Van Dijk 1993, 8). Elite naj bi vzpostavljale konsenz v družbi, kar pomeni, da vzdržujejo razlike med 'nami' in 'njimi'.

K razumevanju nacionalnosti in etničnosti

Despres meni, da lahko etnične študije razdelimo v dve obdobji, v obdobje pred Barthom (*before Barth*) - BB in obdobje po Barthu (*after Barth*) - AB (Despres v Poutignat, Streiff-Fenart 1997, 173), ker je Barth v *Uvodu v študijo Ethnic groups and boundaries* najbolj natančno definiral in utemeljil potrebo po spremembi organizacije perspektive proučevanja etničnih skupin. Novost Barthovega pojmovanja etničnih skupin² je v tem, da etnične skupine obravnava kot kategorije samopripisa in pripisa s strani drugih, kar implicira drugo podmeno, da etničnost lahko nastaja samo v interakciji. Nadalje Barth postavlja kot konstitutivni element etničnih skupin prav njihove simbolne meje (1997, 215, 220). Predmet proučevanja so tako meje med etničnimi skupinami oziroma razlike v kulturi, in ne več sama snov oziroma vsebina kulture. Barth meni, da so pomembne le tiste kulturne razlike, ki jih akterji sami prepoznajo za pomembne. Etnične skupine in etnične identitete potemtakem niso fiksne in statične kategorije, pač pa so spremenljive, fleksibilne, njihova oblika je amebasta. Pri tem gre tudi za individualni in subjektivni izbor, saj teoretiki 'nove etnične (antropološke) evidence'³

² Barth najprej, leta 1969, govori o etničnih skupinah (prim. 1997, 213), leta 1994 pa že o etničnosti (prim. 1996, 11). Abner Cohen je začel uporabljati termin etničnost namesto etnična skupina (prim. Cole, Wolf 1974, 283). Pojem etničnost poudarja procesualnost, medtem ko pojem etnična skupina te procesualnosti ne implicira.

³ Med najbolj odmevne zagovornike novega pristopa k proučevanju etničnih skupin lahko uvrstimo Leacha, Moermana in Bartha.

vse večjo pozornost posvečajo subjektivnemu zaznavanju in samodefiniranju.⁴ Gre za občutenje etničnosti.

Tudi Benedict Anderson zagovarja tezo, da je nacionalnost v smislu občutenja pripadnosti nacionalni entiteti produkt homogenizacijskega procesa, ki ga izvaja država. Izhodiščna teza je, da so nacije 'zamišljene skupnosti' (*imagined communities*),⁵ produkt oziroma rezultat interakcije med ljudmi na širši ravni, kar je bilo omogočeno šele z razvojem tiska. Zato je "/.../" nacionalnost ali – kot bi se reklo v luči večpomenskosti te besede – občutenje nacionalnosti (*nation-ness*) prav tako kot nacionalizem kulturni artefakt posebne vrste" in ti tvorbi nase vezeta močne občutke pripadnosti (1990, 15-16). Pomembna dejavnika takega zamišljanja sta bila po Andersonu prav roman in časopis⁶ (1998, 34-35). S tiskom naj bi se začelo strukturiranje časa, merjenega z uro in koledarjem, kar je omogočilo graditev zamišljene skupnosti – nacije. Bralci so tisti, ki so se ozavestili, da sočasno z njimi biva ogromno ljudi in da sestavljajo nacijo. Z branjem naj bi se torej vsak posamezni bralec zavedel, da se obreda branja časopisa hkrati z njim udeležuje ogromno ljudi, ki jih sicer ne pozna in ostajajo anonimni. Kot pravi Gellner, je bistvo modernih nacij anonimnost članstva, članstvo je posamezno, "/.../" skupinskega članstva tako rekoč ni" (1991, 249). Podobno bi lahko rekli za medije, ki naslavljajo anonimne posameznike in konstruirajo moderno nacionalno državo. Za take anonimne ostali 'sočlani' še naprej ostajajo anonimni, le v njihovi zavesti živi predstava o nevidni vezi pred TV ekrani, časopisi itd., ki jih povezuje v skupnost.

Po Stuartu Hallu je nacionalna identiteta diskurzivni zasnutek (1997, 4). Nacionalne kulture konstruirajo identitete, v katerih so predstavljeni pomeni nacije, s katerimi se lahko identificiramo. Vključeni so tudi v zgodovino, ki nacijo razlaga, tako da sedanost povezujejo s preteklostjo. Rečemo lahko, da je nacija naracija, zgodba (*story*), ki si jo ljudje razlagajo o samem sebi in tako nadevajo pomene družbenemu svetu. Po konstruktivistični paradigmi je nacionalna identiteta tako vedno narativna identiteta, saj vsaka oseba svojo identiteto pripoveduje. Če sintagmo kolektivno delovanje na podlagi kolektivnega spomina jemljemo kot 'najpreprostejšo' definicijo moderne nacije, lahko predpostavimo, da se člani neke nacije obnašajo v duhu kolektivnega spomina, ki ga utrjuje državna ideologija. Pri vzdrževanju kolektivnega spomina igra pomembno vlogo medijski diskurz, saj ponuja in vzdržuje prototipične osebe, dogodke, mite, krepí ceremonije in rituale, v katerih posamezniki sodelujejo kar na svojih domovih. Recipientom omogoča, da se s tem identificirajo. V tem oziru si lahko pomagamo s Hobsbawmovim kon-

⁴ Čeprav Barth poudarja, da ni zadosti, da se jaz vidim kot npr. Eskimka, kot tako me morajo prepoznati tudi drugi. Poudarek v proučevanju daje samopripisu: kaj posamezniki sami mislijo, da so, in ne, kaj 'mi' rečemo, da so.

⁵ Anderson ni mislil, da so to namišljene, izmišljene skupnosti, odtod tudi prevod 'zamišljene', saj si jih ljudje zamišljajo, ne pa namišljajo ali izmišljajo. To je zamišljen konstrukt, ki živi v predstavah ljudi in ki ni plod njihove fantazije, saj se opira na nekaj v realnosti.

⁶ Danes časopis kot fikcija, ki omogoča zamišljanje, lahko nadomestijo drugi množični mediji, tudi npr. televizija. Če je časopis, ki ga Anderson imenuje "enodnevní bestseller" (1990, 40), z datumom na vrhu strani, omogočil množično porabo v nekem časovnem obdobju, ponavadi je bil to še isti dan, saj je časopis že naslednji dan zastarel, je televizija tista, ki jo gledalci konzumirajo ob točno določenih urah in tako strukturira nacionalni čas.

ceptom iznajdenih tradicij (*invented traditions*), ki implicirajo nenehno ponavljanje praks, da bi se v zavest ljudi vtisnile vrednote in norme obnašanja; ponavljanje namreč omogoča kontinuiteto s preteklostjo. Zaloga preteklih materialov tako služi kot okvir za izbor običajev, tradicionalnih praks, ki se jih lahko modificira, ritualizira in institucionalizira za nove namene in prilagodi novim razmeram (1993b, 13).

Medijska konstrukcija 'nacionalne realnosti'

Mediji so danes osrednje mesto produciranja in reproduciranja različnih diskurzov. Širijo 'zdravorazumske' poglede, kar pomeni, da določene poglede naturalizirajo, jih naredijo za naravne. Da bi lažje razumeli, kako mediji vplivajo na konstrukcijo 'zamišljene skupnosti', kako povežejo posameznike v takšno skupnost oz. kako krepijo občutenje nacionalnosti (*nation-ness*), je nujno predstaviti odnos med mediji in občinstvom. Zdi se, da do danes ni nobena izmed tradicij raziskovanja odnosa med mediji in občinstvom potrdila 'vsemogočnega vpliva' medijev. Danes so prevladujoče tradicije, ki ugotavljajo, da množični mediji vendarle vplivajo na občinstvo. Gre za kompleksen proces, ki ni "/.../" neposreden in ne vpliva nediferencirano na občinstvo, temveč je vpliv posredovan s kontekstualnimi, socialnimi in osebnostnimi dejavniki" (Luthar 1995, 35). Gre za to, da mediji vplivajo dolgoročno, ta vpliv pa je nujno povezan z vsakdanjim življenjem posameznika, z njegovo socializacijo in z njegovimi emocionalnimi ter kognitivnimi lastnostmi. Medijska potrošnja je namreč prej aktiven kot pasiven proces, pri čemer mediji ne vplivajo na oblikovanje mnenj s tem, kar eksplicitno izjavijo, ampak s tistim, kar gledalcem posredujejo posredno s svojo poetiko. Pri tem je bistveno, da na gledalca ne vpliva izjava napovedovalca v TV Dnevniku ali neposreden pogovor med igralci v filmu, pač pa pomeni oz. ideje, ki jih televizijski diskurzi ponujajo (npr. kaj pomeni biti star v družbi, kdo so 'Neslovenci', kaj je sploh biti Slovenec, kako lahko rave glasba pokvari 'našo' mladino itd.). V tem smislu lahko interpretiramo tudi Andersonovo "nacijo kot zamišljeno skupnost", saj občinstva tvorijo nekakšno zamišljeno skupnost: naslovniki medijev se nikoli ne bodo spoznali, se srečali, a vsi vedo, da tudi drugi gledajo TV, berejo časopise, poslušajo radio in tako "/.../" v mislih vsakega od njih živi slika njihove skupnosti" (1990, 17). Ob branju časopisa ali pred televizijskimi ekrani, kjer se anonimni posamezniki čutijo povezani z drugimi, se tako oblikuje zamišljena skupnost. Mediji s svojimi reprezentacijami nenehno utrjujejo podobo Slovencev in potrjujejo naša izkustva, ki smo si jih pridobili že prej (npr. šola, družina, prijatelji, literatura...).

Analiza medijskega diskurza – 'slovenska identiteta'

Kot vsaka identiteta je tudi t.i. 'slovenska identiteta' pripoved, naracija. 'Slovenska identiteta' sama na sebi ne obstaja. Kreiranje reprezentacij slovenstva je v interesu državne ideologije, ki razvije posebno nacionalistično retoriko. Značilnost take retorike so pozitivne samopredstave in negativne reprezentacije 'drugih'. Mediji

kot "sredstva identitetne eksistence" so potemtakem lahko tudi 'sredstva nacionalne identitetne eksistence'. Z analizo medijskega diskurza bom skušala prikazati, na kakšen način (s katerimi sredstvi) množični mediji vsakodnevno oblikujejo nacionalne identitete, oz. kako oblikujejo 'slovensko identiteto'. Burrova pravi, da pri analizi diskurza analiziramo tekst, npr. medijskega, da bi odkrili, kako diskurz deluje znotraj teksta oziroma skozi lingvistične in retorične pripomočke, ki so uporabljeni pri konstrukciji realnosti (1995, 184). Prav to je glavni namen prispevka: pokazati, kako medijski teksti konstruirajo realnost, npr. 'nacionalno realnost'. Analitski postopek je tak, da tekst sprva dekonstruiramo, ga razstavimo. To izvedemo tako, da odkrivamo protislovja v samem tekstu in metafore, ki nosijo določene pomene ali podobe, nato skušamo ugotoviti, kateri načini razmišljanja o nekem dogodku so postavljeni v ospredje in kateri so izpuščeni, in preučiti posledice diskurza (1995, 164-171). Van Dijk pa se v razpravi o analizi medijskega diskurza osredotoči predvsem na analizo novinarskega diskurza oziroma na analizo referencialnih medijskih tekstov in pri analizi opazuje pet kategorij v tekstih: naslove, teme/topike, strukturo besedila (*news schemata*), citate in vire, pomene in ideologije ter stil in retoriko (1991, 50-221).

David Cannadine je nazorno prikazal, kako so množični mediji v povezavi z "invencijo tradicij" pomagali vzpostaviti britansko nacijo in 'samozavestno' britansko identiteto. Skozi iznajdbo in predelavo ceremoniala britanske monarhije naj bi se britanstvo okrepilo: "Ceremonial je danes v primerjavi z začetkom 19. stoletja izvrstno izpeljan, z ogromno pompa, blišča in odmevnosti, tako da vsi mislijo, da je to že od vekomaj" (1993, 102). Podobno lahko opazimo tudi v primeru medijskega kreiranja 'slovenske identitete'. Medijski diskurz je po letu 1991 inventiral in reinventiral tradicijo slovenstva. Konstruiral in predelal je ogromno starih tradicij in jim dal nove 'moderne' preobleke za nove potrebe. 26. decembra 1990, ko so se Slovenci na plebiscitu izrekli za osamosvojitve, so mediji začeli na veliko pripovedovati zgodbo o tem, 'kako so Slovenci postali Slovenci'. Tako so na sam predvečer osamosvojitve, 24. junija, potekale proslave po vsej Sloveniji. Ljudje so se zbirali in skoraj v vsaki vasi so posadili lipo, ki naj bi bila simbol slovenstva že od vekomaj, prepevali slovenske narodne pesmi in recitali Prešerna. Mediji pa so z veliko pompa prenašali 'slovensko vzdušje' in povezali ljudi v zamišljeno skupnost, novo nacionalno državo. Hkrati so opozarjali na nevarnost, ki je na 'nas' prežala z 'juga'. Z neodvisnostjo Slovenije so se aktivirale nekatere stare tradicije (lipa, Prešeren, Karantanija, Cankar, slovenske ljudske pesmi itd.) in porajale nove (proslave ob osamosvojitvi 25. junija; 25. junij in 26. december sta postala državna praznika; dobili smo zastavo s slovenskim grbom; iznašli diplomatske protokole itd.). Mediji so poročali, da je Karantanija pomembna za 'nas' - Slovence, še posebej pa so poudarjali pridobitve novejšje slovenske zgodovine, 'našo' vojno, v kateri smo dobili vojne veterane in 'žrtve za Slovenijo'. Zelo pomemben element pridrževanja članov v zamišljeni slovenski naciji so demokratične volitve, ki dajo posamezniku vsaj navidez moč, da lahko sodeluje v nacionalnih zadevah. Volitve so danes osrednji medijski dogodek, ki se ponavlja. Medijski diskurz je volitve pripeljal v številne dnevne sobe. Volitve so tako postale ceremonial, ki se jih vsi, bodisi neposredno z udeležbo na volitvah bodisi le iz dnevnih sob, vsake toliko časa udeležujemo.

Mediji že mesece vnaprej napovedujejo volitve, nagovarjajo recipiente, da naj volijo in pripomorejo k temu, da se bodo razmere v 'naši' državi po volitvah izboljšale. Že prej anketirajo ljudi in napovedujejo izide, v svojih studijih pa soočajo kandidate in omogočajo recipientom, da se z njimi seznanijo. Ob volitvah so mediji nenehno 'priklopljeni nanje', pri čemer so izpostavljeni simboli slovenstva (zastave, grbi na vseh voliščih itd.). Že po navadi si mediji postavijo tiskovna središča v Cankarjevem domu, kjer imajo sedež politične elite, ki preštevajo glasove iz vseh slovenskih volišč. Posameznikom je omogočeno, da iz foteljev 'v živo' oziroma neposredno spremljajo dogajanje 'iz centra same nacije - Cankarjevega doma'. Mediji na tak način nacionalne simbole pretvorijo v nekaj vsakdanjega in porušijo bariere med zasebno in javno sfero.

Pomemben element konstruiranja nacionalne identitete je tudi šport. Hobsbawm pravi, da je nacionalna identifikacija po letu 1918 našla nova sredstva izražanja, ključna pa sta šport in množični mediji. Iznajdeni športni obredi (npr. Olimpijske igre, Tour de France, Svetovno prvenstvo itd.) so pripomogli posameznikom, da so se zavedli svojega članstva v nacionalni državi. Šport je premostitelj prepada med javnim in zasebnim svetom, saj gre pri športu za "/.../ niz gladiatorskih borb posameznikov in skupin, ki simbolizirajo državne nacije" (1993a, 155). Šport je postal pomembna arena za sproščanje nacionalnih občutkov, predvsem zato, ker so se lahko tudi tisti, ki jih politika ne zanima, identificirali z nacijo, ki jo predstavljajo mišičasti športniki in športnice, kakršni bi tudi sami radi postali: "Zamišljena skupnost, ki šteje milijone, se zdi bolj otipljiva in realna skozi skupino enajstih nogometašev z imenom in priimkom. /.../ Posameznik, pa če samo navija, tako postane tudi sam simbol svoje nacije" (1993a, 156). Množični mediji prenašajo športnike in njihove 'borbe za domovino' v dnevne sobe ljudi. Mediji v skladu z državno ideologijo športa ne prikazujejo le kot igre posameznikov in skupin, pač pa kot tekme med nacijami.⁷ Ali kot je to slikovito opisal George Orwell: "Šport je postal izraz nacionalne borbe, športniki pa predstavniki svojih nacij" (Orwell v Hobsbawm 1993a, 156). Tako so npr. Björna Borga vedno prikazovali kot Šveda, ker je Švedska takrat ogromno investirala v razvoj tenisa, in ne kot posameznika, ki je sam zaslužen za svoje uspehe. Medijski diskurz prikazuje še posebej smučanje kot 'slovensko tradicijo', 'slovensko identiteto' kot smučarsko identiteto. 'Smučanje je prototip slovenstva, saj so bili prvi smučarji Slovenci, in sicer na Blokah v 16. stoletju, smučanje (smukanje kranjskih kmetov) je opisoval celo že Janez Vajkard Valvasor v knjigi Slava vojvodine Kranjske leta 1689', ponavljajo mediji ob marsikaterem prenosu smučarskih tekem. Smučanje je postalo 'tipična slovenska lastnost' in zato so vrhunski smučarji pomembni označevalci slovenstva. Tako je bil, na primer, lanskoletni veleslalom v Kranjski gori osrednji medijski dogodek v ponovoletnem času. TV SLO je bila organizator prenosa in vse ostale svetovne televizije so prejemale njeno sliko. Dvajset minut pred začetkom tekme se je TV SLO vključila v neposredni prenos in predvajala

⁷ To lahko ponazorimo s primeri naslovov v dnevnem časopisu *Delo* od 6. do 16. maja 1999: Slovenija proti Avstriji; Slovenke premagale Hrvatice; Slovenska ruleta se je srečno končala; Slovenci s Hrvatci; Avstrijci grozijo z maščevanjem; Poljska ali Slovenija?; Ugnali Avstrijce; Poraz Slovenk; Češka na dobri poti; Bledi Slovenci.

promocijski film Slovenije (podobe Bleda in jezera, Triglava, Julijskih Alp, Lipice, Obale, Planice, Kranjske gore in Vitranca...), ki ga je prikazovalo trideset TV postaj po svetu. Novinar Bergant je komentiral lepote Slovenije in vseskozi poudarjal, da smo lahko ponosni "na našo lepo domovino", ki nas predstavlja v svetu s prireditvami vrhunskih tekmovanj. Nenehno je opozarjal gledalce, da so tudi oni Slovenci, kot npr. Jure Košir, Mitja Kunc, Rene Mlekuž itd. Nagnjenost k smučanju tako postane tipična lastnost slovenstva in mediji to podobo vzdržujejo. V zavesti gledalcev se preko medijskih tekstov zgradi slika 'športne (smučarske) nacije' in zavedajo se, da so tudi oni njeni člani. Nenazadnje to kažejo tudi rezultati raziskav javnega mnenja iz leta 1993, da "/.../ je Slovenija v lastnih očeh predvsem 'samostojen športni narod'" (Ogris, Lay, Toš 1994, 58).

Medijski teksti vzdržujejo ravnovesje med kategorijama Slovenci in Neslovenci. Na temelju nekaterih zamišljenih karakteristik, kot npr. skupna zgodovina, skupen jezik, skupen etnični izvor, mediji kreirajo kategorijo Slovencev kot 'naravno in starodavno' ter izobčajo vse tiste, ki teh kriterijev ne izpolnjujejo. V epizodi osamosvojitve Slovenije je medijski diskurz najprej zamejil Slovence od 'južnih sosedov'.⁸ Poudarjene so bile predvsem tiste 'kulturne razlike', ki so vidno ločevale Slovence od 'južnih sosedov' (npr. Prešernova Zdravljica kot slovenska himna, del zgodovine Slovencev, ki 'njim' ni lastna, 'slovenska lipa'). Do mobilizacije posameznikov v zamišljeno skupnost, ko ti berejo časopis ali gledajo poročila ali poslušajo radio itd., pride lahko zaradi medijskega kreiranja te relacije in napetosti med 'nami' in 'njimi'.⁹

Najbolj očiten primer konstruiranja slovenstva nasproti 'drugosti', v tem primeru balkanstvu, sem zasledila v prispevku Slovenskih novic (2.4.1997) pod naslovom "Pozor, hud Srb!" Že sam naslov konstruira relacijo med 'nami' (*pozor*; moramo se paziti) in 'njimi' (*hud Srb*), kar stopnjuje klicaj, ki še bolj pritegne bralčev pogled. Čez naslov je bil v obliki pečata natisnjen nadnaslov "Grožnje", kar implicitno nakazuje, da ne gre le za spor med dvema sosedoma (med Koscem in Janjičem zaradi meje med hišama), pač pa za grožnje, ki 'nad Slovenijo prežijo z Balkana': "Pri nas lahko vsak dela, kar hoče, in čeprav bi bilo to zelo moteče za sosedo in okoličane /.../ Tako srbsko-bosanski Slovenac Špiro Janjič že skoraj pol

⁸ Tako je tudi v Sloveniji še pred osamosvojitvijo prevladoval diskurz, ki Slovencev ni toliko razlikoval od 'južnih sosedov', npr. Hrvatov. Mediji niso postavljali ostrih mej med 'nami' in 'njimi', med Slovenci pa so promovirali, naj letujejo na 'prelepi hrvaški obali'. Čeprav ne moremo reči, da tudi danes ni eksplicitnega oglaševanja, naj Slovenci letujejo na Hrvaškem, vendar medijski diskurz danes postavlja trdne meje med 'nami' in 'njimi', ki jih prikazuje različne od 'nas'. Vzpostavljajo se implicitni, potuhnjeni in subtilni pomeni, ki nosijo sporočila, naj Slovenci raje ne počitnikujejo pri Hrvatih, saj nam npr. ne plačujejo za energijo iz jedrske elektrarne, hočejo naše ozemlje, nam vzeti del Obale. Seveda nič od tega ni eksplicitno izraženo, ponujeni so le implicitni pomeni, ki pa so po Van Dijku vplivnejši od eksplicitno izraženih pomenov.

⁹ To lahko prikažemo z izbranimi naslovi iz Dela (1.4.-16.5.1999), ki bralcu že takoj na začetku sugerirajo 'drugost - neslovenskost' (bodisi gre za relacijo med Slovenci in 'drugimi' bodisi prispevek govori le o 'drugih'), da se lahko na osnovi tega povezuje z anonimnimi člani v skupnost - Slovenijo (npr. Avstrija, država ubijalcev; Poljaka z britvicami; Hrvaška v težavah tone vse globlje; Kosovskih Albancev zaenkrat v Slovenijo še ni; AZS ne podpira Srbov; V Zagrebu šest kolajn za Slovence; Še največ je bilo Albancev; Za Kitajce je naš jezik težak; Albanci prihajajo; Ugnali Avstrijce; Bo ZRJ še v internetu?).

desetletja v maniri svojega nekdanjega okolja in v svojem materinem jeziku poskuša strahovati svoje brežiške sosede /.../" (Raztresen 2.4.1997). Iz teksta lahko razberemo, kaj pomeni biti Slovenec in kaj pomeni biti nekdo 'drug'. 'Druge' prikazuje kot tiste, katerih kultura je popolnoma drugačna od slovenske in eksotična v primerjavi z 'našo'. Pripadniki tujih kultur, pa naj se še tako trudijo, ne morejo postati 'pravi Slovenci'. To je prikazano že z besedo "Slovenec", celo "srbsko-bosanski". Četudi si pridobijo status Slovenca, so preveč eksotični in različni od 'nas', da bi lahko postali 'mi': "/.../ kajti Slovenec Janjič med obravnavo ni spregovoril niti besedice v slovenskem jeziku /.../ hudi Srb, ki zna po slovensko povedati le 'ja sam Slovenec' /.../" Tekst implicira na balkansko kulturo, kar omogoča bralcem, da se lahko identificirajo z 'našo' kulturo: "/.../ je sosedom ustno in glasno zagrozil z izgonom vseh, ki ga zatirajo, kar da bo uresničil skupaj s somišljeniki, to grožnjo je bogato začinil s folkloro cirilskih kletvic, kar je vseskozi njegova pogosta dejavnost." Bralci se lahko identificirajo z 'dobro slovensko stranjo', ki jo predstavlja sosed Kosec, "ki je bil v intervencijski četi za osvoboditev Slovenije," in se tako zamejijo od 'slabega Balkana'. Vse navade in običaje Janjića tekst konstruira kot 'južnjaške navade' in tako kot 'balkansko kulturo', ki jo novinar natančno opiše in konstruira s strani 'nas', češ da si Janjič ob koncih tedna "da duška in okoli svoje hiše fortissimo razlaga svoja načela, ko pa se od tega utruji, si kot v kakšni diskoteki navije radio", da so del folklorne tudi kletvice, saj je policajem "pripravljen nataktniti majku slovenačku, čemur doda še marsikateri pridevnik", pa tudi to, da svoje smeti meče kar na sosedovo travo. Na podlagi takih opisov si bralec lahko predoči podobo o tem, kdo ni del slovenske kulture. Nenazadnje skuša prispevek na impliciten način prikazati večvrednost slovenske kulture s fotografijo; slikana je s perspektive, kjer je v ospredju Koščeva hiša ('simbol slovenstva'), ki je večja, z lepo urejeno okolico, v ozadju pa manjša Janjićeva hiša ('simbol balkanstva'), ki deluje hladno in pusto. Ob slikah je zgovoren napis: "Sosednji hiši, večja Koščeva in manjša Janjićeva, med katerima je že nekaj let pogosto mogoče poslušati folkloro iz balkanskih krajev."

Medijski diskurz lahko poveže posameznike v skupnost tudi na podlagi 'drugosti', ki jo predstavljajo begunci. Doupona, Verschueren in Žagar ugotavljajo, da je ob valu beguncev iz Bosne v Slovenijo v letih 1992 in 1993 prišlo do nekega 'tihega dogovora' med politiki, mediji in javnostjo. Slovenija je zaprla meje za begunce, češ da jih ima že preveč: "Zdi se, da je v okoliščinah, ki so bile razumljene kakor 'nevarnost od zunaj', med novinarji prišlo do močnega procesa identifikacije z nacijo in nacionalnim interesom. Slovenski tisk se je zato resno ukvarjal z vprašanji 'Ali je v Sloveniji preveč beguncev?' in 'Ali naj zapremo meje?'" (Doupona, Verschueren, Žagar 1998, 17). Hkrati so mediji krepili podobo 'drugčnosti' beguncev: "Nehvaležnost bosanskih beguncev je postala sestavni del splošne podobe, ki se je odlično ujemala z občim vzorcem slabega vedenja in navad" (1998, 33). Zdi se, da se podobno dogaja ob prihodu beguncev s Kosova, čeprav je za razliko od poprejšnje begunske politike, tokrat država že vnaprej omejila, "maksimalno število, kolikor jih lahko sploh sprejmemo; to je 1600 beguncev" (Odmevi na TV SLO1, 8.4.1999; 24 ur na POP TV, 8.4.1999; Delo, 9.4.1999). 'Begunsko problematiko' je medijski diskurz začel konstruirati že pred samim prihodom begun-

cev, kar npr. ponazarja naslov v Delu – Sloveniji (še) ne grozi begunski val (1.4.1999). V prispevku, ki je povzemal rezultate s seje državnega zbora o zakonu za azil, je novinarka vprašala ministra za notranje zadeve, kaj bodo naredili z begunci, koliko jih bomo v Sloveniji sprejeli. Eksplicitnega odgovora ni dobila, je pa v prispevek vključila izjavo Zmaga Jelinčiča, ki vnaprej implicira 'problematičnega begunca': *"Problem je! Na mesec pride v Slovenijo do 1500 Šiptarjev, ki se naselijo pri sorodnikih, nato pa se prosto sprehajajo po Sloveniji in iščejo ostale sorodnike"* (Odmevi na TV SLO1, 24.3.1999). Čeprav je podoba beguncev relativno močna v zavesti javnosti, pa večina 'nas', kot ugotavljajo že Doupona in drugi za begunce iz Bosne, ni imela osebnih stikov z begunci (1998, 12). Zato smo veliko bolj dovzetni za implicitno konstruirane pomene, ki jih prinašajo mediji. Tako je npr. državni sekretar v studiu TV SLO povedal: *"Ker smo imeli slabše izkušnje z bosanskimi begunci, bomo sedaj bolj poskrbeli za vzgojo, izobraževanje otrok, za njihovo delo in sodelovanje z njihovimi skupinami"* (TV Dnevnik na TV SLO1, 8.4.1999). Novinarka prispevka o beguncih v TV Dnevniku na TV SLO1 je dan pred odločanjem posebne komisije, koliko beguncev bo Slovenija sprejela, izjavila, *"koliko jih bomo še lahko sprejeli, bo jutri odločala posebna koordinacijska skupina. Vendar ti naj bi upoštevali dejstvo, da je v Sloveniji že 3500 beguncev in ji je že to v veliko breme"* (6.4.1999). Nenazadnje so mediji poudarjali, da se je Slovenija s tem, ko je sprejela 1600 beguncev, *"pridružila poslušni politiki Evrope do tragedije na Balkanu"* (24 ur na POP TV, 15.4.1999), a kljub temu so dodajali: *"Lahko se upravičeno sprašujemo, kaj bo, ko bo v Slovenijo prispelo še ostalih približno 1500 beguncev!"* (TV Dnevnik na TV SLO1, 30.4.1999).

Cilj državitvorja je navezati svoje člane na točno določen teritorij, da so ljudje, kot pravi Anderson, zanj pripravljeni tudi umirati (1990, 128). Medijski diskurz v zavesti recipientov ustvarja podobo 'naše domovine', ko skuša v posameznikih zbuditi posebna čustva, ki naj bi jih posamezniki gojili do 'domačega ozemlja' oziroma do nekih znanih krajev, območij = toposov. Ana Kučan poudarja pomen prostora oz. krajine za nacionalno identiteto, ko govori o *"nacionalni semiotiki prostorske percepcije"* (1996, 9). Prostor ni neposredno sporočilen, ampak mu je pomen šele pripisan. Naše skupno mnenje o prostoru, s katerim se identificiramo, je tako prej predmet državitvorja in ne izhaja iz konkretnega. Medijski diskurz manipulira s prostorsko identiteto, saj jo pojmuje kot stanje in fizično danost, ko govori o 'svetih krajih nacije', ali z besedami Kučanove: *"Predvsem medijsko slikopisje, kamor spada tudi propaganda, je tisto, ki z največ moči oblikuje ideologijo v govoricah podob"* (1996, 165). Znan je primer oglasa, ki je v osemdesetih letih promoviral Slovenijo kot *"Moja dežela in njena lepota /.../ lepote dežele in narod njen /.../ mi smo njeni ljudje"*. Lahko bi rekli podoba, ki simbolizira 'slovensko grudo' (posnetki konjev v Lipici, s soncem obsijanega Triglava, Bleda in otoka sredi Blejskega jezera, Portoroža in sečoveljskih solin, neskončnih prekmurskih ravnin, Ljubljane z gradom v ozadju, Logarske doline). Medijski diskurz je s tem oglasom mobiliziral ljudi, saj so na njegovi osnovi lahko 'občutili slovensko nacionalnost'. Vsi našteti kraji sovpadajo z rezultati kvantitativne in semiološke analize propagandnega materiala od leta 1945 do leta 1995, ki jo je izvedla Kučanova. Ugotavlja namreč, da so posamezne krajinske sestavine poudarjene in

omogočajo prepoznavanje določenega prostora kot 'slovenskega', sem sodi predvsem gorska krajina (najpogosteje Triglav), vzorec njiv in travnikov s kozolci, cerkvice na vzpetinah, Bled, Bohinj, Piran, Logarska dolina (1996, 126). To so podobe, ki jih medijski diskurz nenehno predstavlja in jih tako krepi oz. pogloblja kot referenčne simbolne topose, pomembne za konstrukcijo nacionalne identitete. Še očitneje se to kaže v novinarskem diskurzu, kjer so 'odnosi med nacionalnimi državami' prikazani kot 'odnosi med nacionalnimi ozemlji'. Jasen primer navezovanja posameznikov na zemljo in identificiranja na njeni osnovi je meja med Slovenijo in Hrvaško, ki prerašča v spor. Mediji poročajo, kako se slovenske politične elite na diplomatskih srečanjih borijo za vsak meter ozemlja, kjer meja še ni določena. Podobno je ugotavljal novinar Vala 202, ko je 15.5.1999 poročal o slovensko-hrvaškem mejnem incidentu - Trdinov vrh. Poročal je o prelepi pokrajini najvišjega vrha Gorjancev, kjer stojita dve cerkvici, slovenska Sv. Gere in hrvaška Sv. Ilije: "*Na vrhu smo tudi slišali čudovit odmev slovenskih zvonov.*" Vseskozi je implicitno poudarjal, da je to 'že dolgo slovensko ozemlje'. Nadalje je ugotavljal, da je v bližini Trdinovega vrha kraj Krvavi kamen, "*kjer so Turki leta 1485 sekali glave našim upornim slovenskim kmetom.*" Zdi se, da medijski diskurz skuša prikazati ozemlje kot nekaj, kar je 'naše' že od vekomaj.

Zaključek

Državna retorika posameznikom ponuja identitete, ki jih črpa iz kulturnega rezervoarja 'slovenske zgodovine', posamezniki pa jih skozi množične medije, literaturo, šolski sistem itd. sprejemajo. Medijski diskurz se potemtakem kaže kot pomemben akter pri konstrukciji nacionalne identitete, medijski teksti pa krepijo podobo, kdo je član določene zamišljene skupnosti in kdo ni njen član. 'Biti Slovenec' je le učinek hegemoničnih diskurzov v določeni družbi. 'Slovenska identiteta' kot neka zgodovinska, nespremenljiva in statična kategorija se v mejnih situacijah izkaže kot omejujoča. S pomočjo konceptualizacij Bartha, Andersona in Halla sem prikazala, da 'slovensko identiteto' lahko razumemo kot proces, kot zgodovinsko spremenljivo. Skozi tekstualno analizo nekaterih izbranih medijskih tekstov se nam pokaže, da se identiteta prepozna skozi kategorijo 'drugih', tako medijski teksti pomagajo vzpostavljati identiteto Slovencev prav skozi nenehno poudarjanje Neslovencev, ki so v slovenskem državotvornem diskurzu postali tisti pomembni 'drugi', brez katerih niti 'nas - Slovencev' ne bi bilo. Pri tem sem si pomagala z Barthom, ki pravi, da akterji aktivirajo le določene kulturne poteze (npr. določene označevalce slovenstva - Prešerna, Cankarja, Plečnika, Jureta Koširja, Brigito Bukovec; številne simbole, npr. lipa, Prešernova Zdravljica kot slovenska himna, Triglav; zgodovino, ki se jo mitizira in stereotipizira, npr. 'Karantanci so naši predniki', 'vojna za Slovenijo' iz leta 1991 itd.). Seveda je od situacije odvisno, katere kulturne poteze bodo aktivirane, kje se 'ustali' meja med 'nami' in 'njimi'. Z Andersonovo teorijo lahko nazorno prikažemo, kako množični mediji mobilizirajo ljudi in jih povezujejo v zamišljeno skupnost. Vsak večer ob pol osmih ali četrtr čez sedem, ko so na TV SLO1 in na POP TV poročila, zjutraj pri pre-

biranju časopisov ali poslušanju Jutranje kronike na radiu itd. nacionalni mediji povezujejo anonimne naslovnike med seboj v zamišljeno skupnost. Pri tem gre za močan emocionalni naboj, saj se vsak posameznik zaveda še drugih anonimnežev in se z njimi povezuje v zamišljeno skupnost. Mediji mu sporočajo, da je s skupnostjo vse v redu in tako krepijo njegovo identiteto. Homogena slovenska kultura in 'slovenska identiteta' sta le ideološka konstrukta.

LITERATURA

- Anderson, Benedict. 1990 (1983). *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*. Zagreb: Školska knjiga.
- Anderson, Benedict. 1998 (1983). *Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Barth, Fredrik. 1996 (1994). *Enduring and emerging issues in the analysis of ethnicity*. V: Govers, Cora (ur.), Vermeulen, Hans (ur.). Ss. 11-32. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Barth, Fredrik. 1997 (1969). *Etničke grupe i njihove granice*. V: Poutignat, Phillipe, Streiff-Fenart, Jocelyne. *Teorije o etnicitetu*. Dodatak, Fredrik Barth: *Etničke grupe i njihove granice*. Ss. 213-259. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Burr, Vivien. 1995. *An Introduction to Social Constructionism*. London: Routledge.
- Cannadine, David. 1993. *The context, performance and meaning of ritual: The British monarchy and the 'invention of tradition'*. V: Hobsbawm, Eric J. (ur.), Ranger, Terence (ur.). *The invention of tradition*. Ss. 101-164. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cole, John W. Wolf, Eric R. 1974. *The hidden frontier. Ecology and ethnicity in an Alpine valley*. New York: Academic Press.
- Doupona-Horvat, Marjeta. Verschueren, Jef. Žagar, Igor Ž. 1998. *Pragmatika legitimizacije: retorika begunske politike v Sloveniji*. Ljubljana: Open Society Institute.
- Gellner, Ernest. 1991. *Nacionalizem*. V: Rizman, Rudi (ur.). *Študije o etnonacionalizmu*. Ss. 239-265. Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.
- Govers, Cora (ur.), Vermeulen, Hans (ur.). 1996 (1994). *The Anthropology of Ethnicity. Beyond 'Ethnic Groups and Boundaries'*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Hall, Stuart (ur.), Du Gay, Paul (ur.). 1997 (1996). *Questions of Cultural Identity*. London: SAGE.
- Hall, Stuart. 1997 (1996). *Introduction. Who needs 'Identity'?* V: Hall, Stuart (ur.), Du Gay, Paul (ur.). *Questions of Cultural Identity*. Ss. 1-17. London: SAGE.
- Hobsbawm, Eric J. 1993a. *Nacije i nacionalizam: program, mit, stvarnost*. Zagreb: Novi Liber.
- Hobsbawm, Eric J. (ur.), Ranger, Terence (ur.). 1993b (1983). *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, Eric. 1993b. *Introduction: Inventing Tradition*. V: Hobsbawm, Eric J. (ur.), Ranger, Terence (ur.). *The invention of tradition*. Ss. 1-14. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jacobson-Widding, Anita (ur.). 1983. *Identity: Personal and Socio-Cultural. A symposium*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Jacobson-Widding, Anita. 1983. *Introduction*. V: Jacobson-Widding, Anita (ur.). *Identity: Personal and Socio-Cultural. A symposium*. Ss. 13-32. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Kellner, Douglas. 1992. *Popular culture and the construction of postmodern identities*. V: Lash, Scott (ur.), Friedman, Jonathan (ur.). *Modernity & Identity*. Ss. 141-177. Oxford: Blackwell.

- Knežević-Hočevar, Duška. 1998. *Mejnosti v Zgornjekolpški dolini: Upravljanje z identitetami skozi sorodstveno mrežo*. Ljubljana: Fakulteta za podiplomski humanistični študij (doktorska disertacija – neobjavljena izdaja).
- Kučan, Ana. 1998. *Krajina kot nacionalni simbol*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Lash, Scott (ur.), Friedman, Jonathan (ur.). 1992. *Modernity & Identity*. Oxford: Blackwell.
- Luckmann, Thomas. 1983. *Remarks on personal identity: Inner, social and historical time*. V: Jacobson-Widding, Anita (ur.). *Identity: Personal and Socio-Cultural. A symposium*. Ss. 67-91. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Luthar, Breda. 1995. *Ponudba identitet na TV*. V: Košir, Manca (ur.). *Otrok in mediji*. Ss. 27-36. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije.
- Luthar, Breda. 1998. *Poetika in politika tabloidne kulture*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Ogriš, Günther. Lay, Michael. Toš, Niko. 1994. *Novi nacionalizem na vzhodu in zahodu, Slovenija in Avstrija*. V: Toš, Niko (ur.). *Slovenski izziv II: rezultati raziskav javnega mnenja 1992-1993*. Ss. 53-71. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede – Inštitut za družbene vede.
- Poutignat, Phillipe. Streiff-Fenart, Jocelyne. 1997. *Teorije o etnicitetu*. Dodatak, Fredrik Barth: *Etničke grupe i njihove granice*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Rizman, Rudi (ur.). 1991. *Študije o etnonacionalizmu*. Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.
- Toš, Niko (ur.). 1994. *Slovenski izziv II: rezultati raziskav javnega mnenja 1992-1993*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede – Inštitut za družbene vede.
- Van Dijk, Teun A. 1991. *Racism and the Press*. London: Routledge.
- Van Dijk, Teun A. 1993. *Elite Discourse and Racism*. Newbury Park: SAGE Publications.
- Verdery, Katherine. 1996 (1994). *Ethnicity, nationalism and state-making. Ethnic groups and boundaries: past and future*. V: Govers, Cora (ur.), Vermeulen, Hans (ur.). *The Anthropology of Ethnicity. Beyond 'Ethnic Groups and Boundaries'*. Ss. 33-58. Amsterdam: Het Spinhuis.

Vito FLAKER*

IZVIRNI
ZNANSTVENI
ČLANEKDRUŽBENE OKOLIŠČINE UŽIVANJA DROG¹

Povzetek. Ponavadi tipologije, ki sledijo razvoju kariere uživalca oz. intenziteti uživanja, zanemarjajo družbeno konstrukcijo uživanja oz. ustvarjanje okvirov, v katerih lahko uživanje drog razumemo. Če analiziramo različne tipe uživanja vidimo, da je uživanje drog v naši civilizaciji lahko rekreativno, ko temelji na neutilitarni, ekspresivni uporabi, kjer je v ospredju estetski užitek sublimnega tipa, po drugi strani pa je lahko utilitarno, ko gre za medicinsko oz. terapevtsko obravnavo. V obeh primerih je droga blago, ki nima svoje produktivne in reproduktivne funkcije. Droge pa ne obstajajo kot blago v tradicionalnih družbah, kjer je uporaba vtkana v družbeno tkivo, mamilo pa se proizvaja za lastno uporabo z lastnimi sredstvi. Nekonformistično uživanje je četrti tip, ki se razlikuje od tradicionalnega po svoji ekspresivnosti, ki beži definiranju droge kot blaga. Štirje tipi tvorijo matriko z dvema dimenzijama: prva je, ali je droga blago ali pa vernakularna dobrina; druga pa, ali je uživanje heteronomno in instrumentalno ali pa avtonomno in ekspresivno.

Ključni pojmi: droge, tipologije uživanja drog, socialna konstrukcija uživanja drog.

Od tipologij k matrici drog

Ponavadi tipologije uživanja drog izhajajo iz intenzitete uživanja ali bolje rečeno, iz intenzitete vključenosti v družbene procese povezane z uživanjem drog. Te tipologije praviloma spremljajo različne stopnje kariere uživalca in so v analitičnem smislu pripravne bodisi za spremljanje prehodov iz enega načina uživanja na drugi oziroma za spremljanje razvoja vloge uživalca, bodisi za razlikovanje med različnimi skupinami uživalcev glede na njihove prakse uživanja. Senghers (1989) npr. loči med uživanjem, kjer je v ospredju farmakološki vidik uživanja, psihološki in nazadnje *socialni vidik junkyzacija*, kjer stopi v ospredje socialna vloga junkyja oz. socialni vidiki: posledice kriminalizacije, črnega trga itn. Sami smo na podlagi tujih tipologij in svojih raziskovanj sestavili tipologijo, ki upošteva niz različne intenzitete uživanja in vstopanja v različno močne vloge uživalca:

* Dr. Vito Flaker, docent na Visoki šoli za socialno delo.

¹ Članek temelji na besedilu, ki je bilo integralen del raziskave Droge in nasilje, ki jo je avtor s sodelavci zaključil na Mirovnem inštitutu leta 1993.

neuživalci, priložnostni uživalci, redni uživalci, odvisni, zasvojeni, junkyji (Flaker 1993, 14-20). Vse te tipologije temeljijo na liku junkyja, ki tudi sicer determinira diskurz o drogah. Temu se je deloma izognil Dekleva (1999, 72), ko je razvil bolj prefinjeno tipologijo predvsem rekreativnih (praviloma nezasvojenih) uživalcev plesnih drog, ki zajema fazo eksperimentiranja, podaljšanega eksperimentiranja, stabilno, v življenje integrirano uporabo, stabilno uporabo, ko droga preveva življenje, aktivnost na sceni, zapuščanje scene, zapustitev scene ter "pametno" uporabo izven scene.

Prednost teh tipologij je hkrati tudi njena pomanjkljivost. Te tipologije nam namreč omogočajo spremljanje posameznih karier na področju obravnave, hkrati pa tudi omogočajo načrtovanje socialnih in javno zdravstvenih intervencij glede na tip uživanja in z njim povezanega zdravstvenega ali socialnega tveganja, ne povedo pa nam dovolj o socialnem okviru uživanja, kako različno uživalci uokvirijo svoje početje in kakšna je družbena konstrukcija samega dejanja. V tem smislu je zanimiva Kuševičeva klasifikacija, ki poleg niza različne intenzitete uživanja in vstopa v vlogo uživalca (eksperimentatorji, rekreativni občasni uživalci, funkcionalni, disfunkcionalni zasvojenici) našteje še tipe, ki v ta niz po dimenziji intenzivnosti ne sodijo: *družbeno tradicionalni uživalci, terapevtski in nekonformistični uživalci* (Kušević 1987, 197-203). Te kategorije so očitno kategorije različnega registra, ki kaže na drugačne družbene okoliščine uživanja kot niz intenzitete, stopnjevanja uživanja in prehoda v vloge uživalca. Ti tipi uživanja kažejo na družbene okoliščine, ki so drugačne od tistih, ki prevladujejo v naši civilizaciji in kulturi, kjer uživanje hkrati razumemo kot rekreacijo in ga prepovedujemo, kjer je droga blago, ki prinaša dobičke na črnem trgu ali pa tudi legalne farmacevtski industriji.

Rekreativno uživanje

Pojem rekreativnega uživanja ponavadi uporabljamo za uživanje, ki je lahkotno, dejavnost, ki jo opravljamo v prostem času. To uživanje bi lahko definirali kot tisto, ki je namenjeno predvsem užitku izkušnje same in kjer so koristni učinki drugotnega pomena. V tem smislu uživanje mamil sodi v tiste človeške dejavnosti, ki jih ponavadi opisujemo z besedo zabava, razvedrilo in igra. V klasifikaciji iger, ki jo je nekoč naredil R. Caillois (1977), bi uživanje drog sodilo prav gotovo v kategorijo iger, ki jih je poimenoval *vertigo*, se pravi v tiste igre, kjer so pomembni prav nevsakdanji telesni občutki in drugačne zaznave (npr. spuščanje po toboganu, vrtiljak ipd.). Lahko bi kdo trdil, da uživanje mamil zaradi dimenzije igranja vlog sodi lahko tudi v zvrst iger *mimes* (igre vlog oz. oponašanja) ali pa zaradi konfliktov s policijo v *agon* (tekmovalne igre) ali celo zaradi izzivanja usode (npr. glede predoziranja) v *aleo* (igre naključja in verjetnosti), vendar pa je v vseh treh primerih to tam, kjer se igra neha, kjer postanejo posledice uživanja drog resnične in usodne. Seveda se rekreativna uporaba mamila skozi kariero od eksperimentiranja do bio-psiho-socialne potrebe temeljito preoblikuje, tako da se lahko utemeljeno vprašamo, ali je to še vedno rekreacija. Na ravni vsakdanjega govora bi težko

odgovorili pritrdilno. Na analitični ravni pa je naš odgovor vsaj začasno pozitiven. Res je sicer, da postanejo okoliščine uživanja dosti manj igrive in zabavne in da je lajšanje abstinenčnih težav z novo dozo vrsta samomedikacije, da je podrejeno določeni subkulturi ter v nasprotju z dominantnimi družbenimi vrednotami, vendar bi samo izhodišče dejanja uživanja droge še vedno težko podredili drugim družbenim okoliščinam.

Ko Klein (1995, 62-63) analizira užitek cigaret, izhaja iz Kantovega razlikovanja med čistim estetskim užitkom lepega, ki izhaja iz mirne kontemplacije končnosti opazovanega predmeta in šokom brezmejnosti, ki ga doživimo pri brezmejnosti sublimnega užitka. Sublimna, vzvišena lepota nas navda s strahospoštovanjem, izkušnjo bloka, nezmožnosti predstaviti si neskončnost, ki jo lahko dojamemo samo z razumom. Šele razumevanje neskončnosti nas navda z zadovoljstvom; prevladovanje bolečine spoznanja omejenosti naše domišljije. Klein citira Kanta:

Občutek sublimnega je užitek, ki ga doživimo le posredno, proizvede ga občutek, da so naše življenjske sile za trenutek blokirane, ki mu sledi še močnejša sprostitve le-teh; in se torej tudi kot čustvo ne kaže kot igra temveč kot resno delo domišljije.

Tobak, kot tudi druge droge, nima prijetnega okusa, "užitek" ki je povezan z uživanjem tobaka je negativen, ni zares užitek. Prva izkušnja s tobakom (podobno tudi npr. s heroinom) ni prijetna, predvsem pa jo dojemamo kot nekaj resnega, neigrivega. Klein pravi, da je strupenost in zasvojljivost, kljub zavedanju škodljivih posledic, ravno osnova "mračne osnove" estetike uživanja tobaka.

Eden izmed užívalcev heroína je dinamiko užitka heroína opisal podobno:

Vsak narkoman, ko si gre kupit drogo, občuti strah in pričakovanje, da dobiš hors oz. da se zadaneš. Ko ga imaš v rokah, občutiš neznansko moč. Do trenutka, ko si heroin vbrizgaš. Potem ni več, sledi blaženost, pomirjenost.

O primatu užitka v mešanici brezupa, straha in bolečine nam govorijo podatki, da zasvojeni užívalci velikokrat, četudi so na metadonu, užijejo heroin. Podobno nam govorijo podatki o "dozorevanju" junkyjev, o spontanem opuščanju uživanja heroína pri določeni starosti (okoli 35), ko uživanje ne prinaša več nobenega užitka (Stephens 1991, 98-101). O tem priča tudi izjava nekega užívalca, ki je po več letih zasvojenosti na metadonskem vzdrževanju:

Opazil sem, da se da živet brez heroína. Greš lahko na kakšen koncert, ne da se zadaneš, se imaš lahko dobro, ne da kaj vzameš, od ilegalnih ali legalnih drog.

Navsezadnje tudi početju zasvojenih alpinistov, kvartopircev ali hackerjev, četudi so izidi lahko usodni, ne bo nihče pripisoval kakšne drugačne narave kot

rekreativne. Gre namreč za povsem nekoristne neutilitarne dejavnosti, ki služijo le ustvarjanju občutkov, doživetij.

Terapevtsko uživanje

Nasproti rekreativnemu uživanju se ponavadi postavlja *medicinsko ali terapevtsko uživanje mamil*. Družbene okoliščine so tukaj povsem drugačne. Uporaba mamil je tukaj definirana predvsem utilitarno, se veže na vlogo bolnika in tudi deloma zdravnika in sledi kavzalnemu mehanicističnemu modelu, ki prevladuje zdravstveni logiki. Slednjega bi lahko v močno poenostavljeni obliki povzeli takole:

Shema: Družbena definicija medicinskega uživanja mamil

Čeprav je prisotnost lika zdravnika pogosta, pa ni nujna, kar dokazuje velik krog uživalcev različnih substanc, ki so na spisku zdravil, pa jih za odpravljanje svojih težav od nespečnosti do slabega počutja ljudje uporabljajo brez zdravniškega blagoslova. Za diskusijo o uživanju ilegalnih drog pa je ta lik zelo pomemben, kajti definira jemanje opiatov kot utilitarno-zdravstveno in ne kot rekreativno². S tem ustvarja radikalno drugačne okoliščine uživanja: metadonsko vzdrževanje izdvoji občutja, ki jih iščejo rekreativni uživalci in ki so znana v kulturi uživanja, ne poudari užitka, ampak ga včasih celo izniči, poleg tega zmanjša dramatičnost abstinencijske stiske. Podobno medicinski okvir uživanja morfija naredi odtegnitveno krizo povsem nepomembno, poročajo (Kušević 1989, 210) na primer, da velikokrat ljudje, ki jim je predpisan morfij zaradi medicinskih razlogov, ko jim zdravniki prekine terapijo, prenehajo povsem brez krize, je ne občutijo ali pa ne zaznajo oziroma spoznajo.

² Tudi poskusi legalizacije oziroma bolje rečeno dekriminizacije kanabisa v nekaterih državah ZDA, uvajajo zdravnika kot nosilca družbeno priznanega uživanja kanabisa. Državna zakonodaja namreč omogoča uživanje kanabisa na (ustni) nasvet zdravnika. Res je, da kanabis deluje blagodejno pri velikem številu tegob (prehlad, migrena, stres, rak) in je celo pri nekaterih boleznih skoraj nepogrešljiv, vendar pri teh zakonih ne gre toliko za medikalizacijo uživanja kot za ustvarjanje špranje v represivni politiki do kanabisa.

Če bi hoteli razdeliti opojne substance na tiste, ki jih uporabljajo predvsem rekreativno (halucinogeni, kanabis, kokain in heroin) in tiste, ki jih uporabljajo pretežno v terapevtske namene, vključujoč samomedikacijo (barbiturati, sedativi ipd.), bi videli, da ta delitev ne bi bila povsem upravičena. Terapevtska zdravila uporabljajo v raznih kombinacijah tudi rekreativno, predvsem pa smo v zgodovini bili priča medicinski uporabi substanc, ki so zaradi kriminalizacije postale skoraj izključna domena rekreativnega uživanja. Heroin in kokain sta bila v prejšnjem stoletju izumljena predvsem kot zdravili. Tudi sedaj smo priča, da uživalci rekreativnih mamil uporabijo drogo za izboljšanje svojega stanja, npr. kanabis pri prehladu, heroin proti bolečinam ipd., se pravi v skladu z modelom terapevtskega uživanja. Tudi vzdrževanje na metadonu sledi tej logiki. Iz mamila postane zdravilo.

Mehanicistična logika zdravila kot panaceje za vse težave ni razširjena samo v medicini, ampak tudi v logiki vsakdanjega življenja in gotovo prispeva plodno gojišče za razvoj kakršnekoli zasvojenosti od mamil, tudi tiste, ki nastaja v rekreativno definiranih situacijah uživanja, saj vzpostavlja substanco kot absolutna težav. Lindesmithova definicija zasvojenosti³ od opiatov kaže na nek način na to, da je zasvojenost sinteza obeh tipov uživanja, saj je ena komponenta zasvojenosti prav uživanje mamila, da bi se odstranile abstinenčne težave, kar je v skladu z zgoraj omenjeno logiko (samo)medikacije. O spletu obeh tipov uživanja govori tudi naslednja prigoda, ki jo je zabeležil eden od sodelavcev raziskave:

Janez je abstiniral že dalj časa. Zavestno in uspešno je odklanjal vse izzive, da bi znova poskusil drogo. Nekega večera se je znašel v situaciji, ko se je "po neumnosti" znašel v pretepu, sam proti skupini pretepačev. Seveda je potegnil kratko. Ves razbolen si je poiskal heroin, da bi si olajšal neznesne bolečine, ki so mu jih povzročili udarci njegovih nasprotnikov. Gledano nazaj si je razlagal, da je nezavedoma provociral svoje nasprotnike, verjetno zato, da bi lahko užil heroin.

Obstajajo teorije, ki pojasnjujejo nagnjenost nekaterih k uživanju in zasvojenosti z opiaty v vrojenim primanjkljajem endorfinov in imajo redno uživanje za povsem logično samomedikacijo takih ljudi. Podobno se govori o samomedikaciji ljudi, ki bi sicer doživljali močne duševne stiske in bi jih morali zdraviti s psihofarmaki, pa z uživanjem opiatov "skrijejo svoje simptome".

Uživanje drog, pogojeno s sociokulturno tradicijo

To je uživanje, ki je vtakano v vsakdanje življenje neke tradicionalne skupnosti. Mamilo je del ritualov določene skupnosti. Opij se na primer v Indiji in nekaterih sosednjih državah kadi ob določenih priložnostih, enkrat na mesec, in večina uživalcev ne postane z njim zasvojenih. Priložnosti so lahko povsem družabne kot

³ Po Lindesmithu postane nekdo zasvojen, ko doživi abstinenčne težave, jih kot take konceptualno prepozna in se tako nauči hlepeti po drogi ter s ponavljanjem te izkušnje pridobi stališča in vedenje zasvojenca (Lindesmith 1969, 181).

pri kajenju hašiša na Bližnjem vzhodu, lahko so verske kot npr. uporaba pejotla v Mehiki ali povezane z klimatskimi razmerami in neugodnimi delovnimi pogoji kot žvečenje koke v Andih. Večina takega uživanja je povsem izven logike rekreativne ali medicinske uporabe, čeprav se te droge uporabljajo tudi v zdravilstvu in ob družabnih srečanjih. Razlika je predvsem v tem, da je uživanje tradicionalno in *vernakularno*. Opij, hašiš, koka so rastline, ki so doma pridelane in uporabljene niso blago. Včasih so droge ravno nasprotno od blaga: plemenska skrivnost. V primeru gob psilocibink je pleme Mazatekov njihovo skrivnost čuvalo štiristo let in je zahodna civilizacija zanje izvedela šele pred kratkim.

Skratka, tradicionalno so razna opojna sredstva in zelišča bila na svojstven način vtkana v družbeno življenje, njihovo uživanje je bilo večinoma predpisano z rituali, včasih strogimi, povezanimi z religijo, včasih bolj relaksiranimi, povezanimi z družabnim ali delovnim življenjem skupnosti. Tudi v zahodni predindustrijski družbi so posvečene zeliščarice znale uporabljati psihotropne snovi (nore gobe, volčje češnje idr.) in tip pitja, ki je najbolj pogost v mediteranski kulturi, je zmeren, povezan z delom in družabnimi dogodki, na simbolični ravni tudi z liturgijo, pozna manj zlorab in tudi deviantnega pijanstva.

Če so vse civilizacije v zgodovini poznale mamila (izjema so verjetno le Eskimi, Gossop 1993, 1), pa lahko rečemo, da so droge novodobna stvar. Novodobna v smislu fenomena industrijske družbe. Način proizvodnje, distribucije in regulacije, kot tudi mesto, ki ga imajo v vsakdanjiku, so bistveno različni v primerjavi s tradicionalnimi družbami. To ne velja samo za ilegalne, ampak tudi za legalne droge. Zelo dober in ilustrativen primer so razglašene opijske vojne. Bistvo opijskih vojn je bilo v tem, da si je Britanski imperij širil trg na Kitajsko in ravno z opijem načeljal avtarktičnost kitajskega prostora. Opij, ki je bil vtkan v tradicionalno indijsko družbo, je na Kitajskem postal blago, ki je rušilo ureditev. Opij kot blago je bil preko opijskih vojn sredstvo vzpostavljanja globalnega ekonomskega prostora.

V sodobni (industrijski) družbi so droge predvsem blago. Če pogledamo na evropsko sceno, je od samobitnih mamil obstala samo industrijska artikulacija vina in piva, vse ostale substance, zvarci itn., so utonili v pozabo ali pa so zreducirani na raven zeliščarstva. Mamila, ki so v prometu, so izdelki nove dobe, ki so jih proizvedli v kemijskih laboratorijih v zadnjih dveh stoletjih ali uvozili iz drugih, novih krajev (npr. tobak iz Amerike). Tudi žganje je v tehnološkem in zgodovinskem smislu produkt nove dobe.

Status drog kot blaga implicira že v načelu odvisnost užívalca – potrošnika. Ta je odvisen od verige proizvodnje in distribucije, kot to velja za vse vrste blaga. Razlika med drugim blagom in drogo-blagom je v tem, da droge nimajo izrazite utilitarne neposredne uporabne vrednosti v družbeni produkciji⁴ ali reprodukciji⁵.

⁴ Izjema so razne vrste dopinga.

⁵ Ena izmed distinkcij med legalnimi in ilegalnimi drogami je morda ravno v tem, da tobak in alkohol, kot tudi farmacevtsko izdelana pomirjevala, na nek način vzdržujejo delovno silo v delovnem obdobju in je ne "kvarijo" oziroma se škodljive posledice kažejo šele proti koncu delovnega življenjskega obdobja in kolikor morda stanejo državo zaradi zdravstvenih posledic, toliko tudi prihranijo s skrajševanjem življenjske dobe in manjšo pokojninsko obremenitvijo. Ilegalne droge pa delujejo hitreje in so mladinski fenomen, se pravi ogrožajo delovno silo v začetku.

Droge imajo predvsem estetsko uporabno vrednost za ustvarjanje užitka ali odpravljjanje bolečine. Ravno na presečišču užitka in bolečine ter protislovja med primanjkljajem reproduktivne uporabne vrednosti ter presežkom užitka pri konzumiranju drog, naredi droge kot zanimivo točko za državo in druge oblike oblasti. V tem smislu se droga približuje idealu blaga, ki se ga samo troši in je na nek način antipod zlatu kot osnovi za denar oz. denarju kot splošnemu ekvivalentu vrednosti. Morda je to tudi vzrok za dejstvo, da so vse opojne substance pod takim ali drugačnim nadzorom države, bodisi prepovedane bodisi regulirane z medicinsko oblastjo bodisi kot monopol države. V vseh primerih gre za vzvod umetnega višanja cene ustvarjanja dobička in za subjugacijo oziroma podrejanje užívalcev eni izmed vej oblasti.

Nekonformistično uživanje

S tem, ko so substance omamljanja postale blago, so se izmuznile tradicionalnim okvirom uživanja. Nova prijemališča, sedaj rekreativnega in medicinskega uživanja, so postala industrija in trg (legalni in črni) ter medicinski institucionalni kompleks. V vsakdanjem življenju pa so postali žepki kulture uživanja različne subkulture. Te so tiste, ki s svojo imažerijo, vzorci uživanja, vrednotami in normami uravnavajo vsakdanje uživanje večine rekreativnih drog, toliko bolj prepovedanih. Tako bi lahko govorili o neki novi samobitnosti oz. vernakularnosti mamil, ki jo imajo znotraj določene subkulture. Seveda pa ni moč govoriti o vernakularnosti, ki velja za uživanje v tradicionalnih skupnostih, saj je navsezadnje subkultura vedno v tesnem razmerju z dominantno kulturo. Takega trenutka v Mariboru se spominja eden izmed udeležencev takole:

815

V Mariboru smo imeli eno čisto tripaško sceno, sicer je polovica folka tudi fiksala občasno. Nekateri pa so bili tudi junkyji, rajši bi rekel čisto po procentu, na primer, da je bilo 10% takih, da so bili junkyji, drugo je bil folk - 30-40%, ki so se občasno zraven še fiksali oziroma so bili še občasno junkyji, se pravi, da so bili tudi zafiksani. Večina folka pa je bila takšna, da je zakajala, pa ki je jemala tripe...

Imeli smo bend, dva benda, pojavljali so se ljudje, ki so recimo zdaj renomirani glasbeniki v džezu ali v klasični glasbi, ki paš Razen tega smo imeli bend "Red Star". To je bil en bend, ki je nekje imel že ime po njih tripih, ki so se takrat pojavili in so bili zelo dobri, bile so šesterokrake temno rdeče zvezdice, zelo luškane in zelo močne in nekje se je scena odvijala okoli tega benda, maksimalno zadeta.

Bil je ves ta folk, ki se je vrtel okrog tega benda, bili so recimo pesniki, filozofi, dekadenti, živeli smo na tak način. Denarja smo imeli dovolj in zelo ekstravagantno smo se oblačili, vse možne žamete, brokate in vse možne barve: rumene, zlate, vijoličaste, rdeče in podobno; nastalo je neko jedro

enih sedem do deset do petnajst ljudi, ki so neke en imidž dajali celi skupini. V bistvu se je ta stvar razvijala tako, da je bilo okrog še recimo kakšnih petdeset ali sto ljudi, ki so obstajali okoli tega, okoli te ožje skupine, so pa morali biti zaradi same scene. Recimo, da Maribor ni veliko mesto. Ijudje si ne upajo nosit dolgih las, oziroma, se identificirati kot uživalci drog, oziroma, se izpostavljati na takšen način, da se pač tako oblačijo. To v 70. letih je bila odločitev, da se boš ti oblačil oziroma obnašal kot rocker, ki ima neke vzore v psihedelčni glasbi. V enih takih scenah, ko so prisotne droge, se je mnogo ljudi, ki so bili tudi aktivni, moralo skrivati v enih takih okvirih, čisto normalni, to se pravi, da so sicer počeli stvari, ampak da so bili nevidni.

Tukaj smo priča tistemu, kar Kušević poimenuje *nekonformistično uživanje mamil*. Po sedemdesetih letih sicer mamil niso nikoli več imela tistega političnega naboja kot v hipijevskem gibanju, ko je Jerry Rubin v svoji programski knjigi *Do it!* zapisal, da je prvi *joint*, ki ga pokadiš v krogu vrstnikov, obred prestopa iz *straight* družbe v krog revolucionarne kontra kulture. Vseeno pa liki kulture tistih let vztrajajo usidrani v mladinski kulturi (Janis Joplin, Jimmy Hendrix, Jim Morrison itn.) in je uporništvo še vedno del ozadja uživanja nedovoljenih mamil. Moja teza je celo, da se je mladinsko vprašanje (vsaj za odrasle) metonimiziralo v problem droge (Flaker 1992). In ob večji generacijski tolerantnosti in razkroju splošnega mladinskega gibanja, postajajo droge ena izmed redkih točk, kjer je upor sploh možen, kjer je možno izraziti nestrinjanje z obstoječim vsakdanjikom. Droge so namreč javno in močno obsojene kot sovražnik ljudstva in uživanje predvsem npr. heroina še vedno šokira in škandalizira odrasle⁶. Droge ostajajo točka prekinitve in nestrinjanja s svetom odraslih.

Kot vsak poskus pobega, se tudi tega lovi v postvarjene like medijske produkcije ali rutine vsakdanjega življenja, kjer v obeh kraljuje lik junkyja. Uživanje droge je v zelo redkih primerih politično dejanje, se pa zgodi v okviru antiprohibicijskega gibanja kot npr., ko Marco Pannella kadi *joint* v rimskem parlamentu ali pa pri nas konec osemdesetih Slavc Gorjup na Trgu Svobode v Mariboru. Vprašanje drog ostaja politično vprašanje. Na *ravni pravic* zadira v temeljno pravico do osebne svobode in do samodeterminacije. Samo uživanje drog namreč ni dejanje, ki bi omejevalo svobodo drugega, je zločin brez žrtve in ni etičnega argumenta za prepoved uživanja, ki bi temeljil na deklariranih vrednotah meščanske ureditve⁷. Na *ravni produkcije subjektivnosti* po eni strani postavlja pred nas vprašanje užitka in njegove stvarnosti, po drugi pa konstrukcije drugosti in socialnosti. Paradoksalno gre pri drogiranju za precej bolj realen užitek v primerjavi s simuliranimi užitki, ki nam jih ponuja postmoderna medijska produkcija in industrija užitka na svojih plakatih, ki pa jih ne moremo nikoli ustvariti, saj gre za realno kemično učinko-

⁶ Mirjana Ule (1992,42) pravi: "Usodi zgodovinske vloge in vpliva mladinskih gibanj je enaka tudi usoda mladinske narkomanije. ...v devetdesetih pa je izrazita oblika regresije in nemočnega protesta mladih." Čeprav je težko tej trditvi ne pritrčiti, se trudim tukaj pokazati, da ni čisto tako, da obstaja nek reziduim uporništva, ki se lahko preoblikuje v produktivno silo ravno na naslednjih vprašanjih.

⁷ Za razpravo o tem glej Husak 1992.

vanje neke substance na naš živčni sistem*. Poleg tega pa estetika uživanja droge uhaja kodu umetniške estetike ustvarjalca, stvaritve in občinstva. Na ravni *zdravstvene in socialne politike* pa skupaj z AIDS-om pred nas postavlja imperativ po povsem novih odgovorih na stisko. Ravno ukvarjanje z vprašanji drog uvaja v socialno in zdravstveno politiko nove prijeme. Na ravni strategije uvaja strategijo zmanjševanja škode in razkraja stare, redukcionistične obravnavne obrazce. Izkazalo se je namreč, da so stari modeli, tako juridični kot medicinski, nezadostni, da ni enega načina, kako ljudem, ki so zasvojeni, pomagati, kako ravnati z ljudmi, ki uživajo droge, da je poti veliko ter da se pravzaprav na križišču pravnih, socialnih, farmakoloških, etičnih, socialnih, kulturnih, institucionalnih, pedagoških itn. silnic ne da ravnati pa predpisanih receptih, reševati življenjske probleme parcialno, temveč je treba vedno ravnati ustvarjalno, glede na družbeni kontekst posameznika in skupnosti v kateri živi. Eno od paradigmatško pomembnih spoznanj je tudi to, da je vedno vprašanje obravnavanja stisk povezanih z uživanjem drog tudi vprašanje krepitve moči posameznika, skupnosti, družbenega sloja ali razreda.

Socialna matrika uživanja

Tradicionalno in nekonformistično uživanje sta si podobna v tem, da je uživanje vključeno v neko kulturo, ki določeni skupnosti pomaga preživeti, da je uživanje del nekih ritualov, preživetvenih strategij. Če so mamila v tradicionalnih družbah pogosto res vernakularna dobrina, pridelana in zaužita znotraj neke skupnosti ter zanjo, gre pri nekonformističnem uživanju za podoben proces. Tehnično gledano je večina drog zaužitih na nekonformističen način blago, a ob tem, da je tudi veliko produkcije za svojo lastno uporabo ter da je ekonomija nabavljanja pogosto minimalno tržna (namreč največkrat v uživalskih krogih ni dobičkov⁹), je bistvena podobnost, da so droge v nekaterih subkulturah način življenja, sredstvo upora ali vsaj socialnega disidentstva in leži nekje v osnovi določene subkulture. Nasprotno pa je tako v terapevtsko medicinskem tipu uživanja kot v rekreativnem droga predvsem blago (literarna sinteza teh dveh tipov je Huxleyeva soma). Po drugi strani pa je podobnost med terapevtskim in tradicionalnim uživanjem v instrumentalnosti in pa heteronomnosti uživanja. Uživalec uživa mamilo po navodilih nekega zunanjega agensa, z nekim ciljem, ki ni zgolj izkušnja omame. Pri tradicionalnem uživanju mamil so to rituali, pri terapevtskem pa medicinska doktrina. Za drugo dvojico pa je značilna ekspresivnost in avtonomnost uživanja, uživanje ni kodificirano z zunanjimi navodili in nima drugih ciljev kot samo izkušnja oz. je pri nekonformističnem sama izkušnja tista, ki vzpostavlja razliko do dominantne kulture. Na podlagi teh podobnosti lahko sestavimo matrico, ki jo tvorita dve dimenziji: heteronomnost/avtonomnost oz. instrumentalnost/ekspresivnost uživanja ter droga kot blago in vernakularna dobrina.

* Za diskusijo simulirane izkušnje glej Cesareo G. 1989.

⁹ Za pojem minimalne ekonomije pri distribuciji drog glej Dekleva 1999, 82-86.

Matrica socialnih okoliščin uživanja drog

Mamilo kot	Heteronomno instrumentalno	Avtonomno Ekspresivno
Vernakularna dobrina	Tradicionalno	Nekonformistično
Blago	Terapevtsko	Rekreativno

Pri tej matrici gre seveda za idealne abstrakcije. Ne delamo si utvar, da taki čisti idealni tipi tudi v resnici obstajajo. Večina dejanj uživanja mamil se lahko uvrsti nekje v koordinatnem sistemu, ki ga ustvarimo s temi dimenzijami socialnih okoliščin in definiranja uživanja mamil in vsako uživanje je v nekem odnosu do teh dimenzij. Še več, najbolj poznan način uživanja, ki ga pooseblja lik junkyja, uličnega uživalca, je prejkone sinteza vseh teh okoliščin. Je rekreativno, saj je vsaj izhodiščni cilj uživanja izkušnja zadrogiranosti, biti *high*; je terapevtsko, saj si zasvojeni uživalec s heroinom zdravi abstinenčno krizo, je vtakano v (sub)kulturo uživancev, z določenimi rituali, normami, žargonom itn.; je tudi nekonformistično saj pomeni vsaj določen izstop in disidentstvo od centralnih vrednot zahodne civilizacije. Ulična kultura uživanja heroina torej sintetizira vse okoliščine, praktična posledica tega pa je, da jo lahko tudi razumemo kot sestavljeno iz teh različnih dimenzij. Smiselno je torej analizirati vsako posamično uživanje drog na podlagi te matrice, izluščiti način definiranja uživanja oz. se spraševati po smiselnosti redifiniranja. Hkrati pa matrica opozarja, da poleg uživanja, ki ga determinira lik junkyja, obstajajo tudi drugi načini uživanja, ki jih progresija različnih tipov ne zajema.

Seveda ta matrica ne zajema vseh družbenih okoliščin uživanja drog. Predvsem ji uhajajo tiste, ki so prijemališča oblasti. Droge so za oblast in diskurz o drogah, kot je dejal Guattari (1992), prehodni objekt. Oblast s prepovedjo in Vojno drog, hkrati pa z zdravstveno vejo oblasti s hkratno skrbjo in zdravljenjem zasvojenosti ter ustvarjanjem zasvojenosti od medicinskih preparatov, naddeterminira te dimenzije. Pripetja jih v panoptizem represivnih aparatov države in iz njih trži večji budžet, povečuje cene, na njih utemeljuje vedno nove, z deklariranimi vrednotami pravne države nezdržljive mehanizme nadzora (npr. telefonsko prisluškovanje, nadzor mobilne telefonije ipd.). Po drugi strani pa jih tudi pripetja v mehanizme terapevtske države, z njimi večja odvisnost državljanov, medikalizira družbene probleme in ustvarja in krepi triado Morala - Zdravje - Znanost.

LITERATURA

- Cesareo, G. 1989. Droga e immaginario. V: Butti, G. in Cogliati Dezza, M. (ur.), *L'esperienza simulata*. Trst: Edizioni "e" (9-27).
- Dekleva, B. 1999. *Ekstazi in plesne droge*. Ljubljana: Društvo za razvijanje preventivnega in prostovoljnega dela in Pedagoška fakulteta.
- Flaker, V. 1992. Normalna droga - Epilog k vojni proti drogi. *Droge na tehnicni*, Časopis za kritiko znanosti, let. 20, 146-7: 193-200.
- Flaker, V. s sodelavci. 1993. *Droge in nasilje*. (raziskovalno poročilo), Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Guattari, F. 1989. Questa soggettività. V: Butti, G. in Cogliati Dezza, M. (ur.), *L'esperienza simulata*. Trst: Edizioni "e" (37-40).
- Husak, D.N. 1992. *Drugs and Rights*. Cambridge University Press.
- Kajoa, R. 1977. *Igre i ljudi*. Beograd: Nolit.
- Klein, R. 1995. *Cigarettes Are Sublime*. London: Picador.
- Kušević, Vladimir. 1987. *Zloupotreba droga*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Sengers, W. 1989. Putting out fire with water instead of gasoline: the necessity of a clear distinction between use, addiction and junkyzation. *Newsletter of The European Movement for the Normalization of Drug Policy*. March 1989, 6: 13-16.
- Stephens, R.C. 1991. *The Street Addict Role: A Theory of Heroin Addiction*. Albany: State University of New York Press.
- Ule, M. 1992. Overdoza - to je tapravo. *Droge na tehnicni*, Časopis za kritiko znanosti, let. 20, 146-7, 193-200.

DROGA KOT POLITIČNO RAZMERJE

Droga je nosilec političnega razmerja. Skoznjo poteka politični boj, ki jo konstituira. Dela jo za prepovedano ali dovoljeno, tistega, ki jo poseduje pa vzpostavlja kot posebej privzdignjenega člana skupnosti ali za kriminalca in celo sovražnika. Droga angažira politično voljo za boj proti njej, kar pomeni boj proti ljudem, ki so z njo povezani, ali za njeno afirmacijo.

Droga ni po naravi problematična - ni problematična zaradi njenih lastnosti, sestavin in značilnosti. Problematična je zato, ker se je prek nje urejalo in se ureja politična razmerja med ljudmi. Droga kot skupek političnih razmerij vsebuje politični konsenz določene države ali skupine držav. Na njej se lomijo kopja političnih bojev, ki imajo opraviti s temeljnimi konstitutivnimi orientirji samopercepcije določene nacije kot so percepcija smrti, zdravja, norosti, tujega, produktivnega človeka, družbene koristi, individualne svobode, zasvojenosti, kriminala ipd. Zato so droge vezane tudi na percepcijo realnega in naravnega: kaj je za določeno politično skupnost realno in naravno lahko razberemo iz njenega odnosa do drog.

Razprava o drogah je torej razprava o političnih razmerjih, o politični filozofiji, o mejah svobode ter o razumevanju in delovanju demokracije. To je tudi razprava o vrsti razvojne politike sodobne civilizacije, o pravicah človeka in državljana in o sprejemanju različnih življenjskih stilov. Georg Shultz, državni sekretar v času prve Reaganove administracije, je izjavil: "In tudi država, družba mora drogam reči NE, ker sicer reče NE demokraciji" (cit. po Mrevlje 1992, 58). Shultz se je po odhodu iz administracije skupaj z nobelovcem Friedmanom zavzel za dekriminalizacijo drog (Chambliss 1994, 113).

V času reaganizma je eminentni predstavnik Bele hiše zatrdil, da marihuana povzroča homoseksualnost. Uživalce drog so ozmerjali, da razširjajo komunizem. Kdor se je zavzemal za legalizacijo ali bolj strpen odnos do uživanja drog je bil označen za človeka, ki širi komunistične ideje. Te izjave nazorno kažejo, da so droge politično blago, razprava o njih pa pokazatelj (ne)pripravljenosti za spremembe obstoječega.

S politiko do drog se krepi določene vrednote, določene institucije, določene vzorce obnašanja in s tem določeno politično kulturo. Vprašanje, ki se zastavlja, je, kakšna politika do drog krepi demokracijo (svobodo, toleranco, razvoj človeka), kakšna pa jo ogroža?

Sodobne države zahodnega sveta in vse tiste, ki se za to imajo, so povečini utemeljene na liberalni politični filozofiji in na retoriki demokracije. Od tu izhaja tudi njihov enoten uradni odnos do drog. Politika do drog je postavljena v okvir boja za ohranjanje in tudi konzerviranje obstoječih monopolov moči vladajočih političnih vzorcev obnašanja. Ta oznaka najbolj velja za ZDA, ki si je izborila vlogo varuha liberalne demokracije in zaščitnika svobodnega sveta.

* Dr. Igor Lukšič, izredni profesor na FDV.

Njena glavna dejavnost je sejanje strahu, da se tako lahko vzpostavlja kot zaščitnik in varnostnik pred sovražniki. Meja individualne svobode je razumljena kot svoboda Robinsona na samotnem otoku, posameznik pa kot atom in brez zavestno zgolj meseno bitje, ki deluje s predvidljivo natančnostjo po zakonih mehanike. Ko tako abstrahirajo od političnih razmerij, lahko mirno vidijo rešitev zgolj v individualni volji. Posameznik mora reči drogam samo NE in celoten problem drog je za njihovo dušo rešen¹. Tiste države, ki so si zastavile za cilj ujeti in prehiteti zahodno demokracijo v nekaj desetletjih, kot sta to npr. Singapur in Malezija, so uvedle najbolj nehumano politiko do drog, utemeljeno na smrtni kazni in totalnem prestraševanju. Problem jemanja prepovedanih drog je s takšno politiko umaknjen z ulic in iz javne diskusije, ni pa ukinjen. Tudi slavni argentinski diktator Pinochet je v kratkem obdobju po prihodu na oblast občutno zmanjšal trgovino s prepovedanimi drogami. Ti primeri kažejo, da država, ki se odloči očistiti družbo, nima na poti nobene ovire. Namesto humanizma mora prevzeti filozofijo, da cilj opravičuje sredstva, obesiti na zastavo geslo učinkovitosti kot edini kriterij in za ceno človeških življenj lahko uspe v vsem. Vendar je ta uspeh možen samo ob utrjevanju avtoritarnih in totalitarnih elementov političnega sistema: z okrepljeno vojsko, policijo, sodstvom, s toleranco samoobrambnih akcij od droge ogroženih državljanov, okrepljeno tajno službo, ustrahovanjem ljudi in močno propagando. Za to, da se ukinja eno zlo, se vzpostavlja drugo, ki je še hujše in bolj zločesto od prvega.

ZDA so razglasile vojno proti drogam, ki predstavlja za spoznanje zmernejšo različico totalni vojni, ki edina rojeva totalne uspehe. Vojna proti drogam je postopno spremenila politični sistem ZDA. Uživalci prepovedanih drog so postali drugorazredni državljani, droga je postala sredstvo za diskreditacijo in javno obračunavanje tudi v politiki. Predsedniški kandidati morajo jasno izraziti svoj odnos do prepovedanih drog. Prisiljeni so zanikati vsaj inhaliranje, če že kajenja ne morejo, kar smo lahko opazovali na primeru Clinton. V ZDA so si pripeli politiko do drog na samo zastavo. Predstavlja eno ključnih identifikacijskih točk svobodnega sveta in ameriških sanj. Tako tudi Clintonovi administraciji ni uspelo preusmeriti vojne proti drogam, kljub poskusu v letu 1993. V času vojne proti drogam se je številčno in pozicijsko okrepila vojska, policija, sodstvo, povečali so se izdatki proračuna (na federalni ravni so npr. izdatki od leta 1981 do 1987 narasli za tri krat), okrepile so se organizirane kriminalne bande, ki se ukvarjajo s preprodajo drog, povezale so se s politiko in ji v marsičem tudi diktirajo ukrepe. To pa je privedlo do večje korupcije v državnih organih in demoraliziralo državne uslužbenke, saj je takšna politika popolnoma zgrešila namen. Nadelmann (1988) opozarja na to, da nekateri avtorji govorijo že o narkokraciji, ki upravlja družbo.

Vojna proti drogam v ZDA ni zmanjšala uporabe drog, ni zmanjšala kriminala povezanega z drogo, ni zmanjšala trgovine z drogami, je pa povečala prestrašenost

¹ Nancy Reagan je vodila obširno kampanjo v korist vojne proti drogam v ZDA z naslovom *Just say No! Ta recept je v resnici primeren le za samotnega brodolomca na samotnem otoku.*

ljudi, napolnila zapore², okrepila represivne državne organe, povečala nestrpnost do uživalcev in povzročila številne smrtne žrtve, socialne probleme, zavožena življenja in nenazadnje, prepolovila kriterije humanosti in svobode. Prisilila je jemalce drog, da se zatekajo k vedno močnejšim drogam, ki se jih da lažje skriti in tihotapiti. Uspehi pri omejevanju dobav marihuane se kažejo v preusmeritvi na uporabo kokaina in heroina. Uničenje mehiških nasadov je okrepilo domačo proizvodnjo v ZDA, zmanjšanje domače proizvodnje je okrepilo proizvodnjo v Kolumbiji itd. Vsak uspeh je kronan z neuspehom.

Kljub temu je Reagan ob koncu svojega mandata izjavil, da je vojna proti drogam uspela. Uspela je, ker je sovražnik še vedno tu, še bolj jasno izrisan, še bolj nevaren, še bolj grozljiv, še bolj konstitutiven za obstoječo dominacijo neoliberalizma in konservativizma v svetu. Vojna proti drogam je uspela, ker je udejanila ideale neoliberalizma in konservativizma: močno represivno državo, zmanjšano svobodo ljudi, učinkovito je zatrla alternative in utrdila svoboda bogatenja na račun trpljenja večine.

Zaporniška država, ta konservativna predstava demokracije, ogroža demokracijo. Nixon, Reagan in Bush so junaki vojne proti drogam in junaki ogrožanja demokracije. Seveda ti zagovorniki nehumane politike do drog niso slučajno prijatelji naftne, farmacevtske in celulozne industrije in na njih utemeljenega koncepta razvoja, ki je sprt z ekologijo in varčno rabo energije.

Prohibicija je v jedru boj proti razvoju človeka in človeštva, ki ima neizmerljive posledice za politični sistem in demokracijo: krepi se policijska država, ki ji je vse jasno, ne dovoljuje inovacij, odkrivanja in razvoja zavesti.

Zgodba o prohibiciji se začne s prepovedjo uporabe alkohola v dvajsetih letih v ZDA. Šlo je za discipliniranje delovne sile ob uvajanju tekočega traku. Edini veliki uspeh prepovedi alkohola je bil veliki gangster Al Capone in druge tajne organizacije, ki so bile v službi obstoječega reda. Drugi malo manjši uspeh pa se je izkazoval v glomaznem represivnem aparatu z izkušenimi policaji. Po odpravi prohibicije eni in drugi sprožijo akcijo za prepoved danes prepovedanih drog.

V sleherni prepovedovanje drog je vgrajen rasizem. Prepoved opija je bila v ZDA uperjena zoper Kitajce, ki so opij prinesli kot svojo kulturno dediščino. Opij jim je omogočal, da so zdržali več kot belci, se izkazali kot boljši delavci in si s tem nakopali goreče sovraštvo belcev. Prepoved kokaina so spodbudili predsodki do črncev. Kokain so v propagandi povezali s črnci in kriminalom. Črnci so bili pripoznani kot neobvladljive divje zverine, ko so pod vplivom kokaina. Migracije Mehičanov so se lotili s prepovedjo marihuane in to šele po veliki krizi leta 1929, ko je primanjkovalo delovnih mest. Droge so bile prepovedane zato, da je režim z jasnim indikatorjem lahko nadzoroval populacijo nebelcev. V imenu boja proti drogam je uvajal represijo nad nebelci in s tem nad drugimi kulturami in hkrati afirmiral vrednote puritanske religiozne etike.

² ZDA so postale država, ki najbolj zapira. V letih 1980 in 1992, za časa vladanja dveh republikancev in divje vojne proti drogam, se je število zaprtih povečalo za dvakrat. Leta 1992 so zaprli 1.066.400 ljudi zaradi zlorabe drog, od tega dve tretjini zaradi samo zaradi posedovanja, in samo tretjino zaradi prodaje ali proizvodnje. (Chambliss 1994, 114)

Drugi del zgodbe o prepovedi drog je zakuhal velekapital vezan na naftno industrijo, celulozo in farmacijo, ki ga je ogrožala razvijajoča se industrija, utemeljena na industrijski konoplji. Mogočna kemična industrija povezana z bankirjem in časopisnim mogotcem, ki je izumil rumeni tisk, Andrewom Mellonom, je ob vehementni zagnanosti Harrya Anslingerja leta 1937 spravila v življenje zakon Marijuana Tax Low. Zakon je uničil produkcijo industrijske konoplje in razvojno alternativo, ki jo je obetala ta kultura. Poudariti velja, da je bil zakon sprejet kljub protestom Ameriškega zdravniškega združenja. Zdravniki so namreč marihuano uporabljali za zdravljenje cele vrste bolezni. Uporabnost kanabisa so ZDA priznale tudi v času druge svetovne vojne, ko so oblasti obšle zakon in tajno gojile industrijsko konopljo za vojno rabo.

Na Slovenskem je odnos do prepovedanih drog izrazito posnemovalen. Slovenska zgodba je kontaminirana z isto logiko kot smo jo prikazali na primeru ZDA: prva diskusija o prepovedanih drogah je reagirala na vdor čudne kulture hipijevstva in nevarnosti, ki so se dogodile koncem šestdesetih in v začetku sedemdesetih let. Konferenca o drogah (1974) se je zgodila v procesu stabilizacije in konsolidacije režima po sprejetju ustave. To je obdobje, ko so bili realni politični sovražniki pospravljeni. Droga je postala prikladen objekt za vzdrževanje kondicije pravovernosti. Osnovni politični argument konservativcev za kriminalizacijo drog je bil vedno strah pred nezmožnostjo ohranjanja obstoječega reda, preverjene in usidrane tradicije: "Mi res ni vseeno, ali bo del te družbe, v kateri živimo, družba bolnikov, pasivnih in parazitskih ljudi, nesposobnih, da v najpomembnejših trenutkih stoje na tleh realnosti, pripravljeni braniti pridobitve naše revolucije" (Žerjav 1975, 150). "Če so ogroženi interesi družbe, le-ti prevladujejo nad interesom posameznika in vsaka etika, ki bi dajala prednost posamezniku in s tem družbi škodovala, je psevdouetika" (Žerjav 1975, 151). Ali: "Res bi bilo licemerstvo, ljudem ponuditi še nove kemične snovi, s katerimi bi blažili svoje težave in stiske ter iskali "srečo"..." (Mrevlje 1992, 58). Konservativci so bili vedno v nasprotju s Kardeljem, ki je trdil, da sreče ne more dati človeku ne država, ne partija in da si srečo lahko ustvari vsakdo sam, prepričani so, da lahko da srečo človeku le močna represivna država in visoka kazen za odklone od prave poti.

Drugi vrh razprave o prepovedanih drogah smo doživeli po osamosvojitvi sredi leta 1992 (Lukšič 1992, 74-76), ko komunizem ni bil več glavni sovražnik, ko JLA zapusti slovensko ozemlje, in je bilo treba najti novo nevarnost, ki je ogrozila slovensko bit. Zaradi vojne na Balkanu zadeva ni eskalirala v superpomembno temo v naslednjih letih in tudi danes nima teh ideoloških dimenzij. Je pa za rezervo pripravljena, npr. za konec vojne na Balkanu. Kljub temu se je na akcije pripelo kar nekaj marketinških ust in dejavnosti, ki so bile do tedaj le prostočasne, sedaj pa so povzdignjene v višjo funkcijo boja proti drogam. V devetdesetih letih so se akterji politike do drog namnožili. Poleg vladnih in medicinskih aparatov, so se oblikovale tudi nevladne organizacije, ki zastopajo politiko do drog s človeškim obrazom. Njihov cilj je zmanjševanje škode, ki jo posameznikom povzroča uradna politika do drog, in afirmacija glasu uživalcev drog v javni razpravi o politiki do drog.

Danes dosegamo tretji vrh. V razpravah v Državnem zboru v letu 1999 o zakonu o prepovedanih drogah ni bilo velikega zanimanja. Konservativni del se je zavzel za večjo represijo, večina pa je podprla usmeritev v interdisciplinarni pristop, povečanje vloge nevladnih organizacij in se zavzela za nov nacionalni program politike do drog.

Na tej točki je morda priložnost, da se bolj odločno uveljavi politika, ki bo odvzela naravi samoumevnost in jo naredila za politično razmerje. S tem ko oza-vesti neko stvar, čutni predmet, in ga razume kot razmerje med ljudmi, ga bo postavila v moč ljudi. V tem kontekstu se na politiki do drog meri moč alternativnega koncepta humanega razvoja, z usodnimi konsekvencami za ekologijo (na cannabisu utemeljena industrija: papir, pogonska energija, olja, tekstil itd.), načine zdravljenja (šamanizem) in demokracijo (institucije, vrednote, ideali). Pri politiki do drog obstaja možnost razbremeniti medicinski aparat nalog, ki so mu bile optane kot politične naloge popravljanja družbe in stabiliziranja političnih razmerij, in jih prepustiti civilnodružbenim združenjem, ki so za ta del nalog vsak tako usposobljena kot Platonovi filozofi za vladanje državi.

Osrednje vprašanje moderne politične filozofije je vprašanje svobode. Ali je svoboda možnost samorazvoja ali obramba meje, je odprtost k novemu in tujemu, neznanemu, svoboda izkušnje ali beg pred tem v trdnjavo že znanega? Pritrjevanje enemu vodi v krepitev kulture uživanja drog, pritrjevanje drugemu pa v kriminalizacijo drog in torturo enega dela družbe nad drugim v imenu boja proti zlu.

Veliko velikih izumov, celo ranga Nobelove nagrade, npr. odkritje mikroprocesorja, se je primerilo na izletu z razširitvijo zaznavanja.

Strokovnjaki so ugotovili, poroča Brinc leta 1975 (683-684), da mamil mladim ni mogoče prepovedati, zato pa je treba mlade "naučiti živeti z mamili, ne da bi postali od njih odvisni". To ne pomeni živeti mimo drog, temveč živeti s temi rastlinami moči in njihovim izkustvenim potencialom. Naučiti se jih je treba uporabljati za "razširjanje zavesti", o čemer je govoril že prof. Milčinski (1986, 12). Ker je to izkustvo potlačeno, pozabljeno, izrinjeno (Milčinski ugotavlja, da je pri uporabi drog človeka sprva vodil čudovit instinkt), je naloga države, da ga obudi in omogoči njegovo socializacijo. Za to je treba ustanoviti združenje uživalcev drog, ki bo omogočilo slehernemu odraslemu državljanu izkustvo z drogo, spoznavanje drog, hkrati pa odvisnikom priskrbelo kvalitetno drogo, pa četudi je to zaenkrat samo metadon.

Odvisnost je vedno odvisnost od ljudi, ne od stvari. Posameznika ne zasužnji droga kot naravno dejstvo, temveč tisti, ki mu jemlje možnost, da bi se z njo socializiral v razumni potencialni ali dejanski rabi. Na neposredni ravni vzpostavitev odvisnosti nastopi, ker ponudnik, dealer, sili jemalca v odvisnost. Odvisnik je v odvisnost prisiljen s strani drugih ljudi, ljudi, ki so že odvisni in ki morajo za nakup droge prodajati drogo naprej in ji največkrat tudi zmanjševati kvaliteto z mešanjem primesi. Komur je droga ponujena v tej socialni obliki, ko se cel grozd ljudi na življenje in smrt trudi, da bo nanovačil nove odvisnike za vzdrževanje svoje falange, ima malo možnosti reči drogi ne. Ne gre za drogo, temveč za njih, ki ga potrebujejo kot trajnega odkupnika. Od njih postane odvisnik odvisen.

Torej ni problem droga, problem je socialna organizacija, ki večino (potencialnih) odvisnikov socializira v drogo. In to socialno organizacijo je treba razkrojiti, ji odvzeti moč. Njena moč pa se konstituira izključno na prepovedi drog. Celoten grozd posrednikov med proizvajalcem in uživalcem, ta država v državi, živi od prepovedi, in ko jo enkrat zacementira na ravni pravne forme, reproducira argumente za svoj ilegalni status. Narkokracija ima tako največjega zaveznika v obstoječi politiki do drog in v strahu večine prebivalstva, da so droge nekaj groznega, hudičevega.

Poznavalci in analitiki politike do drog ugotavljajo, da mafija in druge podobne organizacije podpirajo, branijo in celo financirajo politiko represije nad prodajo drog, to je politiko prepovedi. Pri trgovanju s prepovedanimi drogami se kopičijo ogromna sredstva, ki so na razpolago za ilegalno zatiranje političnih sil z emancipatoričnimi cilji, za obvladovanje sindikatov ipd. Milčinski (1986) npr. poroča, da je CIA spodbujala gojenje drog v zlatem trikotniku in z izkupičkom od prodaje drog vzdrževala protisocialistična gibanja usmerjena proti režimu na Kitajskem.

Zakon nalaga kazen za posedovanje drog: hkrati pa onemogoča posamezniku, da bi izvedel, kako izgleda prepovedana droga. Kako naj starši povedo otrokom, kako izgleda prepovedana droga, če je ne poznajo, ne oni ne otroci? Kako naj se kopiči in zori izkustvo ravnanja z drogami, če je diskusija o njih prepovedana, če nihče ne ve o čem se sploh pogovarjamo? Zgolj žuganje, pretnje in prepovedi so se izkazale za prekratke. Namreč, nihče ne ve, kaj se prepoveduje, ko pa to izve, o tem ne sme govoriti, da ve in od kod ve. O tem lahko govori samo ilegalno z ilegalnimi prijatelji, s tistimi, ki so že ujeti v večni krog zla.

Zato je treba na novo opredeliti na drogo vezana razmerja, premestiti prvo srečanje z drogo v drugačen socialni kontekst kot je v veljavi sedaj in odpraviti sprenevedanje obstoječega boja proti drogam, ki vodi v povečevanje zasvojenosti in kriminala. Za začetek pa bi bilo treba poimenovanje drog ali mamil nadomestiti z rastlinami moči. Te rastline niso zločeste, ne omamljajo, temveč dajejo človeku moč, ki jo lahko obrne proti sebi ali pa sebi v prid.

LITERATURA

- Brinc, Franci. 1975. Kaj vemo o drogah. Teorija in praksa, št. 6-7.
- Chamblis, William J. 1994. Don't Confuse me With Facts: Clinton 'Just Says No'. New left review, št. 204.
- Collins, Larry. 1998. Holland's Half-Baked Drug Experiment. Foreign Affairs, May/Junij.
- Elias, Robert. 1991. Drug Wars as Victimisation & Social Control. New Political Science, št.20.
- Ganguli, H.C. 1985. Mediation Subculture and Drug Use. Human Relations, vol. 38, št.10.
- Kaplan, John. 1988. Taking Drugs Seriously. Public Interest, št. 92.
- Kastelic, Andrej (ur.). 1992. Zloraba drog. Rokus, Ljubljana.
- Milčinski, Lev, Martina Tomori, Franc Hočevcar. 1986. Droge v svetu in pri nas. Delavska enotnost, Ljubljana.
- Mrevlje, Gorazd. 1992. Preprečevanje zlorabe drog. V: Kastelic (ur.), 1992.
- Nadelmann, Ethan A. 1985. International Drug Trafficking and U.S. Foreign Policy. Washington Quarterly, vol. 4.

- Nadelmann, Ethan A. 1988. The case for Legalization. *Public Interest*, št. 92.
- Nadelmann, Ethan. A. 1998. Commonsense Drug Policy. *Foreign Affairs*, Januar/februar.
- Shultes, Richard Evans in Hofman, Albert. 1992. *Plants of the Gods*. Healing arts press, Rochester, Vermont.
- Stafford, Peter (ur.). 1992. *Psychedelics Encyclopedia*. Ronin Publishing, Berkeley.
- Stanzani Ghedini, Sergio Augusto. 1990. Il Partito radicale e l'iniziativa contro il traffico clandestino delle droghe. V: Taradash (ur.), 1990.
- Taradash, Marco (ur.). 1990. I costi del proibizionismo sulle droghe. Material from the international colloquium on antiprohibitionism, Brussels, September 28 - October 1, 1988. CORA. Second edition. Published by Stampa alternativa/Nouvi equilibri.
- Taradash, Marco. 1990. Prefazione II, I. V: Taradash (ur.), 1990.
- Vilfan, Jože (ur.). 1975. *Kaj vemo o drogah*. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Žerjav, Ciril. 1975. *Sklepne misli*. V: Vilfan (ur.), 1975.

ZDRAVORAZUMSKA POLITIKA DO DROG

Najprej, zmanjšanje škode

Leta 1988 je ameriški kongres sprejel resolucijo, ki razglša, da bo "Amerika do leta 1995 prosta drog". Politika do drog je namreč v ZDA že desetletja vedno znova neuspešna, ker je bila v nasprotju z realnostjo in pragmatičnostjo naklonjena takšni retoriki in takšnemu moralizmu. Politiki priznavajo mladostno neprevidnost, hkrati pa zahtevajo železno zakonodajo s področja drog. Uradniki zadolženi za nadzor drog, dajejo izjave, ki nimajo zveze ne z dejstvi ne z znanostjo. Tako policisti kot generali, politiki in varuhi javne morale dajejo izjave o carjih drog - ki pa ne zajemajo niti enega podatka o javnem zdravstvu. Za ocenjevanje politike do drog je imenovana vrsta neodvisnih komisij, toda njihova priporočila oblasti ignorirajo, češ da so politično tvegana. In tako so politike na področju drog oblikovane, izvajane in utrjevane brez sodelovanja milijonov Američanov, ki jih te politike najbolj zadevajo: uporabnikov drog. Zloraba drog je resen problem za posameznike in za družbo v celoti, "vojna proti drogam" pa je stanje le še poslabšala.

Borci proti drogam se pogosto sklicujejo na osemdeseta, ko je bojda vojna proti drogam dajala očitne rezultate. Uporaba prepovedanih drog pri najstnikih je dosegla vrh okrog leta 1980 nato pa je padla za 50% v naslednjih dvanajstih letih. Leta 1996, v času predsedniške kampanje, je republikanski kandidat Bob Dole uporabil podatke o naraščanju uporabe drog med najstniki za afirmacijo politike do drog v času Reagana in Busha. Clintonov odgovor je bil mlačen, ker je sprejel predstavo, da je uporaba drog pri najstnikih merilo uspešnost ali neuspešnosti politike do drog. V vsakem primeru bi moral pristaviti, da je stopnja uporabe še vedno polovična glede na leto 1980.

Leta 1980 še nihče ni niti slišal za poceni kadično obliko kokaina, ki se mu reče "crack" ali za z drogami povezano infekcijo z virusom HIV ali AIDS. Do devetdesetih je v ameriških mestih oboje doseglo epidemične razsežnosti tudi s pomočjo prohibicionistične ekonomije in morale, ki jima je bilo malo mar za človeške žrtve vojne proti drogam. Leta 1980 je znašal zvezni proračun za nadzor drog približno milijardo dolarjev, državni in lokalni proračun pa sta bila približno dva do trikrat večja. Do leta 1997 se je zvezni proračun napihnil na 16 milijard dolarjev, od tega gre dve tretjini za agencije za izvajanje zakonov, državni in lokalni proračuni pa so vsaj v tolikšnem obsegu. Leta 1980 je bilo vsak dan 50.000 novih ljudi za zapahi, ker so prekršili zakon o drogah. Do leta 1997 je število teh ljudi naraslo za osemkrat, na 400.000 na dan. To so pač rezultati politike do drog, ki je pretirano računala na kazensko pravne rešitve, ki se je ideološko zavezala zgolj izpostavljanju abstinence, hkrati pa se je utemeljevala na analizah stroškov in koristi.

*Ethan A. Nadelmann, direktor Lindesmith Centra za preučevanje politike do drog v New Yorku.

Predstavljajte si namesto tega politiko do drog, ki bi začela s spoznanjem, da bodo droge ostale med nami in da nimamo nobene druge možnosti, kot da se naučimo živeti z njimi, tako, da bodo povzročale čim manjšo škodo. Predstavljajte si politiko, ki si ne bi zastavila za cilj zmanjševanje uporabe prepovedanih drog kar tako, temveč zmanjševanja kriminala in bede, ki jo povzročata zloraba drog in prepovedovalna politika. In predstavljajte si politiko do drog, ki ne bo utemeljena na strahu, predsodkih in preziru, kot to velja za obstoječo ameriško politiko do drog, temveč na zdravi pameti, znanosti, skrbi za javno zdravje in človekovih pravicah. Takšna politika je v ZDA možna, še posebej, če so Američani pripravljeni, da se učijo na izkušnjah drugih dežel, kjer so se takšne politike pač pojavile.

Stališča v tujini

Američani niso nenaklonjeni iskanju zgledov na področju nacionalnih problemov povezanih z drogami. Na žalost pa iščejo rešitev v napačnih deželah, v Aziji in Latinski Ameriki, od koder izvira večina heroina in kokaina na svetu. Več desetletni napor ZDA, da bi obdržale produkcijo drog izven meja lastne države in preprečile njihov uvoz, so propadli. Posel s prepovedanimi drogami je večji kot je bil kdaj koli doslej. Opijski mak, vir morfina in heroina, ter *cannabis sativa*, iz katerega delajo marihuano in hašiš, rasteta že po celem svetu. Koka, katere liste uporabljajo za pridelavo kokaina, je kultivirana že daleč stran od domačega okolja v Andih. Programi nadomeščanja posevkov, ki jih uporabljajo v tretjem svetu za preusmeritev kmetov na legalne posevke, ne morejo tekmovati s profiti, ki jih dviguje prav prepoved drog. Kampanje za zatiranje prepovedanega posevka priložnostno zmanjšajo proizvodnjo v eni deželi, vendar novi ponudniki takoj zapolnijo vrzel. Utrjevanje mednarodnega prava utegne razgraditi organizacije in poti za promet z drogami, vendar zaradi tega ni pričakovati večjega vpliva na trg drog v ZDA.

Tudi če bi bili tuji ponudniki lahko odrezani, bi to ne zmanjšalo problema zlorabe drog v ZDA. Večina problemov, ki so v ZDA povezani z drogami, izhaja iz domače proizvodnje alkohola in tobaka. Veliko, če ne celo največ marihuane, amfetamina, halucinogenov in prepovedano spremenjenih farmacevtskih drog, ki se jih uživa v ZDA, je proizvedenih doma. Isto velja za lepilo, bencin in druge raztopine, ki jih uporabljajo tisti premladi ali prerevni otroci, ki ne morejo posegati po drugih psihoaktivnih snoveh. Brez dvoma bi takšne droge in novi proizvodi hitro nadomestili uvoženi heroin in kokain, če bi se priliv iz tujine zmanjšal.

Medtem ko je, po vzoru Latinske Amerike in Azije, stremljenje po zmanjševanju ponudbe kot rešitve za ameriški problem drog jalovo početje, pa veliko več obetajo pristopi k zmanjševanju škode, ki jih prakticirajo po Evropi, Avstraliji in celo v nekaterih kotičkih Severne Amerike. Ti pristopi začenjajo s spoznanjem, da je redukcija ponudbe kratkega daha, da je kazensko pravni odgovor zelo drag in kontraproduktiven in da je omejeno prizadevanje za "družbo proste drog" nevarno donkihотовsko. Napori za zmanjševanje povpraševanja so za zmanjšanje zlorabe drog med otroci in odraslimi seveda pomembni, prav tako kot napori za

zmanjšanje škode, zlasti za tiste, ki so nesposobni ali nepripravljeni na takojšnje prenehanje uporabe drog in za tiste, ki so ji blizu.

Večina zagovornikov politike zmanjševanja škode ni za legalizacijo. Jasno jim je, da prepoved ni uspela zmanjšati zlorabe drog, da je odgovorna za velik delež kriminala, korupcije, bolezni in smrti, ki so povezane z drogami, in da njeni stroški vsako leto še naraščajo. Hkrati pa vidijo v legalizaciji politično brezumno potezo, ki utegne povečati uporabo drog. Ostaja izziv, da se prepoved drog naravna tako, da se zmanjšajo negativne posledice tako jemanja drog kot prepovednih politik.

Dežele, ki so preklopile na strategijo zmanjševanja škode za pomoč pri lajšanju gorja, se od ZDA ne razlikujejo veliko. Droge, kriminal in rasni problemi ter drugi družbeni problemi so neverjetno povezani. V Ameriki sodne oblasti še vedno obtožujejo in zapirajo velike trgovce z drogami in male razpečevalce drog, ki kalijo javni red. Starši skrbijo, da se njihovi otroci ne bodo srečali z drogami. Politiki ohranjajo retoriko vojne proti drogam. Toda v nasprotju s politiko do drog v ZDA, imajo cilji javnega zdravja prednost in s tem oblasti s področja javnega zdravstva pomemben vpliv. Zdravniki imajo veliko več svobode pri obravnavi zasvojenosti in s tem povezanih problemov. Policija gleda na prodajo in uporabo drog podobno kot na prostitucijo - neljuba dejavnost, ki se je ne da odpraviti, lahko pa je učinkovito urejevana. Moralisti se v teh deželah ne ukvarjajo z drogo kot inherentnim zlom, temveč zahtevajo pragmatično in humano obravnavo uporabe drog in zasvojenosti. Več politikov govori v prid alternativam kaznovalne prepovedniške politike.

Inovacije politike zmanjševanja škode vključujejo tudi napore za zaježitev širjenja HIV z uporabo sterilnih brizg, ki so vedno dostopne, in s pobiranjem rabljenih brizg; dovoljenje zdravnikom, da predpisujejo metadon za oralno uporabo za tretma odvisnih od heroina in celo heroina in drugih drog za odvisnike, ki bi jih sicer kupovali na črnem trgu; ustanavljanje "varnih injekcijskih sob", tako da se odvisniki ne zbirajo na javnih mestih ali nevarnih "šuting galerijah"; najmanjše enot za analizo drog na velikih plesnih rave zabavah, da preverijo kakovost in vsebnost MDMA, poznanega kot Ecstasy, in drugih drog, ki jih prireditelji prodajajo in uporabljajo tam; dekriminalizacija (toda ne legalizacija) posedovanja in prodaje kanabisa na drobno in v nekaterih primerih tudi posedovanja malih količin trdih drog; integriranje politike in načel zmanjševanja škode v strategije, ki krepijo male skupnosti in njihovo pomembnost za samopomoč. Nekateri od teh ukrepov so v nekaterih predelih ZDA že na preizkušnji, vendar v zanemarljivem obsegu v primerjavi z naraščajočim številom v drugih deželah.

Ustavljanje HIV s sterilnimi brizgami

Razširjenost HIV, virusa, ki povzroča AIDS, med ljudmi, ki si vbrizgavajo droge ilegalno, je spodbudilo vlade v Evropi in v Avstraliji, da so začele eksperimentirati s politiko zmanjševanja škode. V zgodnjih osemdesetih letih so uslužbenci javnega zdravstva spoznali, da okuženi uživalci širijo HIV s skupno uporabo igel. Glede na to, da so imeli izkušnje z epidemijo hepatitisa, ki se je prenašal na enak način,

so Nizozemci prvi seznanili uživalce drog s tveganji skupne uporabe igel ter začeli dobavljati sterilne brizge in zbirati umazane s pomočjo lekarn, programov izmenjave igel, metadonskih programov in javnega zdravstva. Vlade po Evropi in v Avstraliji so kmalu sledile temu primeru. Nekaj držav, kjer je bil potreben recept za nabavo brizge, je opustilo to zahtevo. Lokalne oblasti v Nemčiji, Švici in drugih evropskih državah so odobrile naprave za izmenjavo igel, ki so tako dostopne 24 ur na dan. V nekaterih evropskih mestih lahko odvisniki zamenjujejo rabljene brizge za čiste na lokalni policijski postaji brez strahu, da jih bodo obtožili ali nadlegovali. Zaporji uvajajo podobno politiko, da bi pomagali pri omejevanju razširjanja HIV med zaporniki, pri čemer jim je povsem jasno, da ilegalnega iniciranja drog ni mogoče preprečiti niti za zapahi.

Te pobude niso bile sprejete brez nasprotovanj. Konservativni politiki zatrjujejo, da programi izmenjave igel podpirajo prepovedano in nemoralno obnašanje in da bi se vlade morale osredotočiti na kaznovanje uživalcev drog ali na kaznovanje jemanja drog. Toda ob koncu osemdesetih let se je oblikoval konsenz v večinskem delu Zahodne Evrope, Oceanije in Kanade, da je zloraba drog resen problem, vendar je AIDS mnogo hujši. Večji moralni imperativ je postalo, da se zavre razširjanje usodne bolezni, za katero ni bilo zdravila. V igri je bil tudi fiskalni imperativ. Program zamenjave igel zahteva v primerjavi s programi zdravljenja ljudi, ki bi se namesto tega inficirali s HIV, minimalna sredstva.

Samo v ZDA ta logika ni prevladala, čeprav je bil AIDS glavni ubijalec Američanov med 25. in 44. letom starosti v devetdesetih in je sedaj na drugem mestu. Center za nadzor bolezni ocenjuje, da polovico novih infekcij s HIV v državi povzroča vbizgavanje drog. Kljub temu Bela hiša in kongres blokirata financiranje fondov za zaščito pred AIDS in pred zlorabo drog, ki bi omogočili zamenjavo igel, poleg tega pa so domala vse zvezne države ohranile zakone o drogah, ureditvi lekarništva in druge omejitve dostopa do sterilnih brizg. V osemdesetih so AIDS-aktivisti z državljansko neposlušnostjo vzpostavili več programov zamenjave brizg kot državne in lokalne oblasti. Sedaj obstaja več kot 100 takšnih programov v 28 državah, Washingtonu in v Puerto Ricu, vendar po oceni dosežejo le 10% uživalcev drog, ki si drogo vbizgavajo.

Vlade na vseh ravneh v ZDA zavračajo plačevanje zamenjave igel iz političnih razlogov, čeprav ducati znanstvenih študij, domačih in tujih, ugotavljajo, da zamenjava igel in drugi programi distribucije opreme zmanjšujejo skupno uporabo igel, prinašajo težko dosegljive uporabnike drog v stik z zdravstvenim sistemom in ne povečujejo ilegalne uporabe drog. Leta 1991 je Nacionalna komisija za AIDS, ki jo je imenoval predsednik Bush, imenovala umanjkanje zveznega financiranja takšnih programov "osupljivo in tragično". Leta 1993 je revija Centra za nadzor bolezni na osnovi raziskav zamenjave igel priporočila zvezno financiranje, vendar so visoki uradniki v Clintonovi upravi zatrli ugodno oceno poročila v okviru Departement of Health and Human Services. Julija 1996 je svetovadni organ za HIV/AIDS predsednika Clintona kritiziral upravo zaradi napake, ker je upoštevala priporočilo Nacionalne akademije znanosti za zvezno financiranje podpore programom zamenjave igel. Neodvisna razprava, ki jo je organiziral National Institute of Health, je februarja 1997 pripeljala do enake odločitve. Poleti leta 1997 so

American Medical Association, American Bar Association in celo politizirana konferenca županov ZDA odobrili koncept zamenjave igel. V tem primeru je odobritev sledila svetovni banki.

Poudariti velja, da ameriški neuspeh v tem smislu, po blagih ocenah, pomeni infekcijo 10.000 ljudi s HIV. Naraščanje znanstvenih dokazov in kruta realnost epidemije AIDS je prepričala javnost, če že ne politikov, da zamenjava igel rešuje življenja; javnomnenjske raziskave neprestano kažejo, da večina Američanov podpira zamenjavo igel, pri čemer prednjačijo prav tisti z največ izkušnjami. Predsodki in politična strahopetnost sta slab izgovor za to, da se prepušča vedno več ljudi trpljenju in smrti zaradi AIDS, posebno, ko je učinkovita zaščita poceni, varna in enostavna.

Metadon in druge alternative

Združene države so začele z uporabo sintetičnega opiata metadona kot nadomestka za terapijo heroinskih odvisnikov v šestdesetih in sedemdesetih letih, sedaj pa so pri uporabi metadona daleč zadaj za Evropo in Avstralijo. Metadonska terapija je najboljši dostopni način za zmanjševanje uporabe prepovedanega heroina in kriminala, bolezni in smrti odvisnikov. V zgodnjih devetdesetih je medicinski inštitut pri akademiji znanosti v ZDA ugotovil, da je bila od vseh oblik terapij v zvezi z drogami "metadonska podpora najbolj resno preučena možnost in je obrodila najbolj nesporno pozitivne rezultate ... Uporaba vseh prepovedanih drog, še posebej heroina, upada. Kriminal se zmanjšuje, vedno manj je HIV pozitivnih in funkcioniranje posameznikov se je izboljšalo. Seveda je šel inštitut še dlje in je razglasil: "Obstoječa politika ... preveč poudarja zaščito družbe pred metadonom in ne dovolj zaščito družbe pred epidemijo odvisnosti, nasilja in nalezljivih bolezni, ki jih metadon lahko pomaga zmanjšati."

Metadon je v razmerju do uličnega heroina isto, kar so nikotinske kožne krpice in žvečilni gumiji v razmerju do cigaret - z dodatkom legalnosti. Če se ga jemlje oralno, metadon bistveno bolje vpliva na počutje in spoznavno moč v primerjavi z intravenoznim heroinom. Lahko se ga jemlje desetletja z malo, če sploh kakšnimi negativnimi posledicami za zdravje. Poleg tega pa sta, v nasprotju z uličnim heroinom, zagotovljeni njegova čistost in koncentracija. Tako kot drugi opijati, tudi metadon lahko povzroči fizično odvisnost, če se ga jemlje redno, vendar je "odvisnost" bolj podobna "odvisnosti" diabetika od insulina kot pa heroinski odvisnosti od produkta, kupljenega na ulici. Metadonski pacienti lahko in tudi dejansko varno vozijo, opravljajo dobre službe in lahko skrbijo za svoje otroke. Če uživajo ustrezne odmerke, jih ni mogoče razlikovati od ljudi, ki niso nikoli uživali heroina ali metadona.

Običajni predsodki in nerazumevanje so jasno omejevali razširjanja metadonske terapije v ZDA. Danes prejema metadon 115.000 Američanov, kar je v resnici le mali porast glede na število pred dvajsetimi leti. Na deset heroinskih odvisnikov prideta le eden ali dva, ki sta na metadonski terapiji. Metadon je najbolj nadzorovano zdravilo v farmakopeji, podvržen posebnim zveznim in državnim re-

strikcijam. Zdravniki ga ne morejo predpisati zasvojenecem mimo povsem določenih programov. Pravila določajo ne le varnost, dokumentacijo in zahteve do osebja, temveč tudi maksimalne odmerke, kriterije za izdajanje, čas bivanja v programu in vrsto drugih podrobnosti, od katerih nobena nima veliko opraviti s kvaliteto tretmaja. Celo več, pravila ne preprečujejo nezadostnega tretmaja: številne klinike zagotavljajo nezadostne odmerke, prezgodaj detoksificirajo kliente, izključujejo kliente zaradi ofenzivnega obnašanja in jih vključujejo v druge dejavnosti, ki bi jih na vseh drugih področjih medicine označili kot neetične. Poskusi, da bi odprli nove klinike, so blokirani, ker prebivalci ne želijo, da bi v njihovi sosesčini živeli odvisniki.

V večjem delu Evrope in v Avstraliji je bil metadon v začetku še bolj problematičen kot v ZDA. Nekatere države, vključno z Nemčijo, Francijo in Grčijo, so metadon v osemdesetih in v devetdesetih celo prepovedale. Toda kjer je bil metadon sprejet, imajo zdravniki svobodo pri odločanju kako in kdaj ga predpisujejo, da bi dosegli čim večjo stopnjo učinkovitosti. Obstajajo programi metadonskih tretmajev za odvisnike, ki so namenjeni rehabilitaciji, in programi za tiste, ki želijo samo zmanjšati uporabo heroina. Splošni zdravniki lahko predpišejo zdravilo, pacienti pa lahko izpolnijo recepte v lokalnih lekarnah. Na tisoče splošnih zdravnikov v Evropi, Avstraliji, Novi Zelandiji in Kanadi (tudi v Ontariu in Britanski Kolumbiji) sodeluje pri metadonskih tretmajih. V Belgiji, Nemčiji in Avstraliji je to poglavitni način distribucije. Integriranje metadona v uradno medicino omogoča, da je tretma bolj dostopen, izboljšuje njegovo kvaliteto in bolj učinkovito razporeja pomožne storitve. Prav tako pomaga zmanjševati stigmatizacijo metadonskih programov in odpor skupnosti do njih.

Številni dejavniki preprečujejo ameriškim zdravnikom, da bi eksperimentirali z bolj fleksibilnimi programi tretmajev evropskih kolegov. Drug Enforcement Administration trdi, da bi sprostitev pravil še okrepila prepovedano trgovanje. Toda črni trg, na katerem so dejansko vsi kupci heroinski odvisniki, ki se ne morejo ali nočejo vključiti v metadonske programe, je prvenstveno proizvod tega, da je metadon legalno nedostopen. Nekateri običajni dobavitelji niso pripravljeni odstopiti svojega skoraj monopola na metadonske tretmaje in se upirajo temu, da bi prevzeli odvisnike, ki se ne morejo ali nočejo odreči heroinu. Vsi napor, da bi naredili v ZDA metadon bolj dostopen, se nadaljujejo, kljub nasprotovanju številnih Američanov, ki se otepajo metadonskega tretmaja kot nadomestila ene odvisnogene droge z drugo in se ogibajo slehernega tretmaja, ki ne prispeva k čisti rešitvi "drog prostega" pacienta.

Metadon za oralno uporabo deluje najboljšo na sto od tisoč heroinskih odvisnikov, v nekaterih primerih pa so boljši drugi nadomestki opijatov. V Angliji zdravniki predpisujejo metadon za vbrizgavanje za približno deset odstotkov okrevajočih pacientov, ki jim morebiti ustreza zmerno "hitenje" vbrizgavanja ali ritual vbrizgavanja. Zdravniki v Avstriji, Švici in Avstraliji poizkušajo s predpisovanjem morfina za oralno uporabo, da bi ugotovili, ali morda ne deluje na nekatere uporabnike bolje od metadona za oralno uporabo. Številni programi tretmajev na Nizozemskem uvajajo poskuse z morfinom za oralno uporabo in palfiom. V Nemčiji, kjer so se metadonskim tretmajem v začetku izogibali, so na tisoče odvis-

nikom dajali codein, ki ga imajo nekateri zdravniki in pacienti še vedno raje od metadona. Enako velja za buprenorfin v Franciji.

V Angliji imajo zdravniki široka pooblastila za predpisovanje katerekoli droge, ki pomaga odvisnikom urediti življenje in se izogibati ilegalnih drog in njihovih razpečevalcev. Na začetku dvajsetih let je bilo na tisoče angleških odvisnikov na legalnih receptih heroina, morfina, amfetamina, kokaina in drugih farmacevtskih drog. Ta tradicija je zamrla v petdesetih letih in se ponovno pojavila šele z AIDS ter z naraščajočim razočaranjem nad amerikanizacijo britanskega predpisovanja v sedemdesetih in osemdesetih letih, ko je uporaba prepovedanega heroina v Britaniji narasla skoraj za desetkrat. Tudi zdravniki drugih evropskih dežel in Avstralije si prizadevajo za predpisovanje heroina.

Švicarska vlada je leta 1994 začela z nacionalnim poskusom, da bi ugotovila, ali predpisovanje heroina, morfina ali metadona za iniciranje lahko zmanjša kriminal, bolezni in drugo patologijo vezano na droge. V poskus so vključili 1000 prostovoljcev, samo heroinskih odvisnikov, ki so že imeli za sabo vsaj dva neuspešna poskusa z metadonom ali drugimi običajnimi programi tretmajev. Poskus je hitro pokazal, da imajo dejansko vsi udeleženci najraje heroin in zdravniki so jim ga tudi predpisali. Julija 1997 je vlada poročala o dotedanjih rezultatih: kriminalni prestopki in število kriminalnih prestopnikov je padlo za 60%, odstotek dohodka od ilegalnih in pollegalnih dejavnosti je padel z 69 na 10%, uporaba ilegalnega heroina in kokaina je dramatično padla (čeprav je uporaba alkohola, kanabisa in pomirjeval kot je Valium ostala nespremenjena), stabilna zaposlenost je narasla s 14 na 32%, fizično zdravje se je neverjetno izboljšalo in večina sodelujočih je zelo zmanjšala stike z drogeraško sceno. Ni bilo smrti zaradi prekomernega odmerka in ni prihajalo do prenosa predpisanih drog na črni trg. Več kot polovica tistih, ki so odpadli iz študije, je prešla na drugo obliko tretmaja, vključno s 83, ki so začeli z abstinencijskim zdravljenjem. Analiza stroškov in koristi programa je pokazala neto profit v višini 30\$ na pacienta na dan, predvsem na račun zmanjšanega kriminala in stroškov zdravljenja.

Švicarska študija je spodkopala vrsto mitov o heroinu in njegovih običajnih uporabnikih. Rezultati jasno kažejo, da v razmerah relativno neomejene dostopnosti, uporabniki heroina prostovoljno stabilizirajo ali zmanjšajo svoje odmerke, nekateri pa izberejo celo vzdržnost; da dolgo zasvojeni uporabniki lahko živijo normalno, stabilno življenje, če jim je zagotovljen dostop do njihove droge; in da običajni državljani podpirajo takšne pobude. Na referendumih v Zürichu, Baslu in Zugu se je pomembna večina odločila za to, da se nadaljuje financiranje poskusa na ravni lokalnih oblasti. Septembra 1997 ni uspel nacionalni referendum, na katerem so odločali o koncu vladnega podpiranja heroinske in drugih pobud za zmanjševanje škode, z 71% švicarskih volilcev, vključno z večinami v vseh 26 kantonih.

Nizozemci načrtujejo, da bodo v letu 1998 izvedli svojo študijo predpisovanja heroina, o podobnih poskusih pa razmišljajo tudi drugod po Evropi, zlasti v Luxemburgu in Španiji, pa tudi v Kanadi. V Nemčiji je zvezna vlada nasprotovala poskusu s predpisovanjem heroina ter drugim inovacijam politike zmanjševanja škode, vendar pa je zveza mest na vlado naslovila peticijo, v kateri zahteva izvaja-

nje prav teh ukrepov. Raziskava iz leta 1997 je ugotovila, da poveljniki policije v desetih od dvanajstih največjih mest Nemčije delujejo v prid državni implementaciji programov nadzorovanega razdeljevanja heroina. Poleti 1997 je v Avstraliji večina v ministrstvu za zdravstvo sprejela poskus predpisovanja heroina, vendar je premier John Howard zadevo ustavil. Na Danskem je raziskava javnega mnenja septembra 1996 ugotovila, da 66% volilcev podpira poskus, ki bi zagotovil, da bi registrirani odvisniki lahko uživali brezplačni heroin v za ta namen ustanovljenih centrih.

Švica je v prizadevanju, da bi zmanjšala prekomerne odmerke, nevarne prakse vbizgavanja in vbizgavanje na javnih mestih, prevzela primat v ustanavljanju "varnih injekcijskih sob", kjer si lahko uporabniki inicirajo svoje droge v varnih, zdravih razmerah. Sedaj je približno dvanajst takšnih sob v državi in prve ocene so vse pozitivne. V Nemčiji je Frankfurt zagotovil tri, poleg tega pa obstajajo še v Hamburgu in v Saarbrücknu. Mesta drugod po Evropi in v Avstraliji bodo podobne sobe odprla v kratkem.

Zmanjšana razsodnost

Kanabis v obliki marihuane in hašiša je v ZDA najbolj popularna prepovedana droga. Več kot četrtina Američanov izjavlja, da jo je poskusila. Njena popularnost je dosegla vrh v letu 1980, potem je hitro upadala do zgodnjih devetdesetih, sedaj pa je ponovno v vzponu. Čeprav ni povsem varna, še posebej, če jo uživajo otroci, če se jo globoko vdihava ali če se jo uporablja med vožnjo, je povsem jasno med najmanj nevarnimi psihoaktivnimi drogami v splošni rabi. Leta 1988 je Francis Young, uradni pooblaščenec Drug Enforcement Administration, pregledal evidenco in zaključil, da je "marihuana v svoji naravni obliki ena najbolj varnih terapevtsko aktivnih substanc, ki jih poznamo."

Ameriški politiki ignorirajo ali zaničujejo ugotovitve vladnih komisij in znanstvenih organizacij v zvezi s politiko do marihuane ravno tako kot v primeru zamenjave igel in metadonskega tretmaja. Leta 1972 je nacionalna komisija za marihuano in zlorabo drog, ki jo je ustanovil predsednik Nixon, vodil pa jo je bivši republikanski guverner Raymond Shafer, priporočila, naj se dekriminalizira posedovanje marihuane do teže ene unče (30g). Nixon je priporočilo zavrnil. Leta 1982 je razprava, ki jo je organizirala nacionalna akademija znanosti, prišla do enakega zaključka kot Shaferjeva komisija.

Med leti 1973 in 1978 so s spremembo stališč enajstih držav bili sprejeti dekriminalizacijski pravilniki, ki so prekvalificirali posedovanje marihuane v kazenski prekršek droben prekršek, ali civilno nasilje, ki se kaznuje z največ 100\$. Trendi uporabe v teh državah se ne razlikujejo od trendov v državah, kjer so ohranili ostre kazni. Leta 1988 je raziskava učinkov Moscone Act, kalifornijskega dekriminalizacijskega zakona, pokazala, da je država privarčevala pol milijarde dolarjev od sprejetja zakona prav zaradi zmanjšanja aretacij. Javno mnenje se je kljub temu začelo spreminjati v letu 1978. Nobena druga zvezna država ni dekriminalizirala marihuano, nekatere pa so jo celo ponovno kriminalizirale.

V letih 1973 do 1989 je državna in lokalna policija zaradi marihuane letno aretirala od 360.000 do 460.000 ljudi. Število aretiranih je leta 1991 padlo na 283.700, vendar se je od tedaj več kot podvojilo. Leta 1996 je bilo od 641.642 aretiranih zaradi marihuane kar 85% obtoženih zgolj posedovanja in ne prodaje droge. Clintonova administracija je, spodbujena s skrbjo zaradi naraščajoče uporabe marihuane pri adolescentih in zaradi strahu, da jo bodo označili kot premehko do problema drog, leta 1995 začela s protimarihuansko kampanjo. Vendar trditve administracije, da je odkrila nove rizike uživanja marihuane - vključno s pomembno zvezo med marihuano in nasilnim obnašanjem - ne zdržijo resne analize. Niti kongres niti Bela hiša nista pripravljena vprašanje politike do marihuane postaviti pred resnično neodvisno svetovalno komisijo, ki bi utegnila priti do politično nesprejemljivih zaključkov.

Vlade v Evropi in v Avstraliji, še posebej pa na Nizozemskem, so nasprotno ponovno pretresle politiko do kanabisa. Leta 1976 je Baanova komisija na Nizozemskem priporočila, vlada pa sprejela, politiko ločevanja trga "mehkih" in "trdih" drog. Kazni in policijski naporu uperjeni proti prometu heroína so narasli, medtem ko so se dejavnosti uperjene proti kanabisu zmanjšale. Marihuano in hašiš je sedaj mogoče kupiti v stoterih "kofišopih" po vsej deželi. Oglaševanje, odprto predstavljanje in prodaja na drobno so prepovedani. Policija takoj zapre "kofišope", če ugotovi, da prodajajo trde droge. Skoraj nihče ni bil aretiran ali kaznovan zaradi posedovanja kanabisa, poleg tega pa vlada pobira davke od prodaje na sivem trgu.

Danes je na Nizozemskem uživanje kanabisa za večino starostnih skupin podobno porabi v ZDA. Mladi Nizozemci manj poskušajo marihuano kot njihovi ameriški vrstniki. Od leta 1992 do 1994 je samo 7,2% nizozemskih mladcev starih med 12 in 15 let izjavilo, da so poskusili marihuano v primerjavi s 13,5% ameriških vrstnikov. Daleč manj nizozemskih mladcev je poskušalo kokain, s čimer potrjujejo uradne trditve o uspehu delitve trga na mehke in trde droge. Večina nizozemskih staršev je prepričanih, da je "reefer madness" (norost) proti marihuanska kampanja v ZDA bedasta.

Seveda tudi nizozemski kofišopi niso neproblematični. Številni državljani se pritožujejo nad razmnoževanjem kofišopov in nad hrupom, ki ga povzročajo horde mladih žurerjev v nizozemskih mestih. Vključevanje organiziranega kriminala v naraščajočo industrijo domačega kanabisa zbuja skrb. Prizadevanja nizozemske vlade, da bi se problema lotila z bolj odprtim in sistematičnim urejanjem dobave kofišopom, vključno s še nekaterimi drugimi pobudami na področju politike drog, so naletela na pritiske iz tujine, zlasti iz Pariza, Stokholma, Bonna in Washingtona. Leta 1995 je francoski predsednik Jacques Chirac javno svetoval Haagu glede njegove politike drog in pri tem grozil celo z nevarnostjo suspenza izvajanja Schengenskega sporazuma, ki dovoljuje svobodno gibanje ljudi prek meja držav EU. Nekateri od Chiracovih političnih zaveznikov so Nizozemsko imenovali celo narko-država. Nizozemski uradniki so odgovorili z dokazi o relativnem uspehu njihove politike in podčrtali, da večina kanabisa, ki doseže Francijo, izvira iz Maroka (ki ga Chirac ni kritiziral zaradi tesnih stikov njegove vlade s kraljem Hasanom). Haag je napovedal zmanjšanje števila kofišopov in števila odjemalcev

kanabisa, ki lahko tam kupujejo. Vendar še vedno dopuščajo kofišope in nekaj mestnih uprav jih dejansko upravlja.

Kljub napadom, se je trend k dekriminalizaciji kanabisa v Evropi okreplil. Po večini držav zahodne Evrope je bilo posedovanje in celo prodaja malih količin droge dekriminalizirana. Španija je dekriminalizirala privatno rabo kanabisa leta 1983. V Nemčiji je zvezno ustavno sodišče učinkovito potrdilo zmerno liberalizacijo politike do kanabisa v obsežno publicirani odločitvi leta 1994. Nemške dežele se do kanabisa zelo različno opredeljujejo: nekatere, kot npr. Bavarska, vztrajajo pri ostri kaznovalni politiki, večina pa se jih le nagiba k nizozemskemu pristopu. Kohlova administracija je zavračala potrditev državnih predlogov za legalizacijo in ureditev prodaje kanabisa, čeprav ji je bilo vse bolj jasno, da narašča podpora javnosti nizozemskemu in švicarskemu pristopu urejanja lokalnih problemov v zvezi z drogami.

Junija 1996 je luksemburški parlament izglasoval dekriminalizacijo kanabisa in zahteval standardizacijo zakonov o drogah v deželah Beneluxa. Belgijska vlada proučuje možnosti glede zmerne dekriminalizacije kanabisa v nasprotju s poostrenimi ukrepi proti organiziranemu kriminalu in preprodajalcem heroina. V Avstraliji je bil kanabis dekriminaliziran v Južni Avstraliji, na področju Canberre in na severnih področjih, drugi predeli države pa še tehtajo takšne ukrepe. Celo v Franciji je Chirac sledil priporočilom za dekriminalizacijo kanabisa, ki so ga dale tri ugledne nacionalne komisije. Chirac se mora sedaj strinjati z novim predsednikom vlade Lionelom Jospinom, ki se je še pred zmago Socialistične stranke na parlamentarnih volitvah leta 1997 opredelil v prid dekriminalizacije kanabisa. Javno mnenje se je jasno opredelilo. Nedavne raziskave javnega mnenja v Kanadi so pokazale, da je 51% Kanadčanov za dekriminalizacijo marihuane.

Ali bo delovalo?

Vlada ZDA se trudi blokirati tako doma kot v tujini vse rešitve, ki podpirajo politiko zmanjševanja škode, zatirajo znanstvene raziskave, ki prinašajo politično nesprejemljive zaključke in skušajo utišati kritike uradne politike do drog. Maja 1994 je State Department v zadnji minuti izsilil odpoved konference svetovne banke o prometu z drogami, na katero so bili povabljeni tudi kritiki ameriške politike do drog. Decembra 1997 je delegacija ZDA na mednarodnem srečanju OZN o Programu nadzora nad drogami zavrnila podpis kakršnekoli izjave, ki bi vsebovala besedici "zmanjševanje škode". Na začetku leta 1995 je State Department uspešno stisnil Svetovno zdravstveno organizacijo (WHO), da je umaknila poročilo, ki je izhajalo iz razprave, v katero je bilo vključenih veliko v svetu vodilnih ekspertov o kokainu, ker je vključevalo znanstveno nesporno ugotovitev, da tradicionalna uporaba kokinih listov v Andih povzroča uporabnikom zelo malo škode in da mnogi uporabniki kokaina jemljejo drogo zelo zmerno z malo škodljivih učinkov. Na stotine kongresnih zaslišanj je naslavljajo celo vrsto aspektov problema drog, pri tem pa se jih je zelo malo ukvarjalo z evropsko politiko zmanjševanja škode kot je bila opisana zgoraj. Ko so bivši državni sekretar George Shultz, takratni zdravnik

general M. Joydelyn Elders in župan Baltimora Kurt Schmoke razglasili neuspeh obstoječe politike in pozvali k novim pristopom, so jih zasmehovali, polivali z gnojnico in ignorirali, nato pa so jih po krivem razglasili za zagovornike legalizacije drog.

V Evropi pa je prav javna in strokovna razprava o politiki do drog vse bolj običajna v vladah in celo na ravni EU. Junija 1995 je Evropski parlament izdal poročilo, kjer pavi, da "bo povpraševanje po drogah v naših družbah vedno obstajaloš politike doslej niso uspele zmanjšati naraščanja ilegalne trgovine z drogami." EU je pozvala k resnemu premisleku Frankfurtske resolucije, izjave o načelih zmanjševanja škode, ki jo je podprla mednarodna koalicija 31 mest in regij. Oktobra 1996 je Emma Bonino, evropska komisarka za politiko potrošnje, zagovarjala dekriminizacijo mehkih drog in predlagala program obsežnega predpisovanja trdih drog. Grški minister za evropske zadeve, George Papandreou, jo je podprl. Februarja 1997 je monarh Liechtensteina knez Hans Adam govoril v prid nadzorovani legalizaciji drog. Celo Raymond Kendall, generalni sekretar Interpola, je po navedku is Guardian 20. avgusta 1994 dejal: "Obtožba tisočev sicer zakonu pokornih državljanov vsako leto, je hipokritična in uperjena proti pravicam posameznika, pravicam človeka in državljanaš Uporaba drog ne sme biti več kriminalno dejanje. Sem popolnoma proti legalizaciji, sem pa za dekriminizacijo za uporabnike."

Seveda lahko tudi pretiravamo pri razlikovanju med stališči v ZDA in Evropi ter Avstraliji. Mnogi evropski politiki še vedno ponavljajo Chiracovo ameriško naravnano retoriko proti drogam. Večina glavnih mest je podpisala Stockholmsko resolucijo, izjavo, ki afirmira kaznovno prohibicionistično politiko in je bila napisana kot odgovor na Frankfurtsko resolucijo. In Nizozemci se morajo tako boriti proti Francozom kot tudi drugim naporom, da bi standardizirali bolj kaznovne zakone o drogah.

In nasprotno, v ZDA narašča podpora pristopom zmanjševanja škode, zlasti v vrstah javnih zdravstvenih delavcev in bolj prikrito v vrstah urbanih politikov in policije. Nekateri od svetovno najbolj inovativnih programov zamenjave igel in drugih programov zmanjševanja škode je moč najti prav v ZDA. Zmaga Kalifornijskega predloga 215, ki je legaliziral medicinsko uporabo marihuane, in Arizonskega predloga 200, ki dovoljuje zdravnikom, da predpišejo katerokoli drogo, ki se jim zdi primerna in določijo tretma namesto zapora za tiste, ki jih aretirajo zaradi posedovanja, na referendumu kaže, da so Američani bolj sprejemljivi za reformo politike do drog, kot so pa politiki pripravljeni priznati.

Toda na splošno sta Evropa in Avstralija pred ZDA v sprejemljivosti za odprto razpravo in pragmatične poskuse z alternativnimi politikami, ki utegnejo zmanjšati škodo tako za odvisnike kot za družbo. V mnogih evropskih mestih uradi za javno zdravje delajo z roko v roki s policijo, politiki, privatnimi zdravniki in drugimi ter koordinirajo napore. Politika krepitve skupnosti jemlje razpečevalce drog in uporabnike kot elemente skupnosti, ki se jih ne sme izključiti, temveč jih je treba narediti manj problematične. Takšni napor, vključno z vdori na odprto sceno drog v Zurichu, Bernu in Frankfurtu, se priporočajo in izvajajo v tandemu s pobudami, ki se nanašajo na zdravje in bivanje. V ZDA pa se nasprotno politiki, ko

se seznanjajo z novimi pristopi, ne vprašajo "Ali bo delovalo?", temveč zgolj "Ali so dovolj ostri?". Veliko zakonodajalcev se upira podpori programov obravnave drog, ki niso dovolj kaznovalni, nasilni in utemeljeni na zapiranjih, poleg tega pa številni uradniki s področja kriminalistike še vedno vidijo zapor kot hitro in lahko rešitev problema drog.

Lekcije iz Evrope in Avstralije so očarljive. Politike nadzora drog je treba usmeriti na zmanjševanje kriminala, bolezni in smrti povezanih z drogami, ne pa na pregon priložnostnih uživalcev drog. Prva prioriteta mora biti zaustavitev razširjanja HIV med jemalci drog z zagotavljanjem sterilnih brizg in z lahko dostopnim metadonom. Ameriški politiki morajo analizirati ne pa ignorirati ali avtomatsko zavreči obetavne politične opcije kot so dekriminalizacija kanabisa, predpisovanje heroina in integracija načel zmanjševanja škode v strategije krepitve skupnosti. Osrednje oblasti morajo podpreti ali vsaj ne spodkopavati napore mestnih uradnikov in državljanov pri uvajanju pragmatičnih pristopov na področju reševanja lokalnih problemov v zvezi z drogami. Podobno kot državljani v Evropi ameriška javnost podpira takšne inovacije, kadar so ustrezno razložene in jim je dovoljeno, da se same dokažejo. Ko se pokažejo dokazi, je to, kar deluje, povsem očitno. Treba je samo še zbrati politični pogum.

Miloš NIKOLIĆ*

IZVIRNI
ZNAŠTVENI
ČLANEKŠVEDSKA DRUŽBA, SINDIKATI
IN DELAVSKA PARTICIPACIJA

V nekem prispevku v londonskem časopisu *The Economist*, dne 7. 3. 1987, je bilo zapisano naslednje: Švedska je določen gospodarski paradoks; ima največji javni sektor, večji kot v kateremkoli drugem industrijskem gospodarstvu, največje davke, najbolj razvito državo blaginje, najmanjše razlike v mezdah in močne sindikate. Po prevladujoči gospodarski modrosti bi morala trpeti napade euroskleroze, s togimi trgi delovne sile ter industrijo, obolelo za artritisom. Namesto tega ima Švedska veliko število velikih in močnih gospodarskih družb in eno od najmanjših stopenj nezaposlenosti v Evropi.

Da bi razumeli ta paradoks, moramo nujno analizirati švedsko družbo, njeno ureditev in njene rezultate.

Takšna analiza je nujna tudi zato, da bi lahko popolnoma razumeli in ustrezno pojasnili glavni predmet tega prispevka, sindikate in delavsko participacijo.

Švedski model države blaginje

Običajno je, da se družbeni sistem države blaginje (*welfare state*) na Švedskem imenuje *švedski model*.

Glede na veliko podobnost švedskega družbenega sistema z družbenimi sistemi Norveške, Danske, Finske ter Islandije, se je udomačil tudi izraz *skandinavski model*, ki se nanaša na teh pet skandinavskih (nordijskih) dežel.

Tu je potrebno omeniti, da eden najvidnejših švedskih sociologov Goran Therborn meni, da pojem modela ni ustrezen niti za švedski sistem niti za katerikoli drugi sistem, kajti ta predpostavlja predvsem to, da je ustrezní družbeni sistem izključno rezultat uresničevanja nekega projekta, kar ni točno, kajti obstoječe družbe niso kar zrasle v delavnicah nekih tvorcev modela, pač pa so nastale v konfliktnih zgodovinskih sil, pri čemer pa so bili dejansko prisotni tudi ustrezní projekti. Namesto uporabe pojma modela Therborn pri analiziranju švedskega družbenega sistema uporablja pojem *švedski obrazec* (*Swedish pattern*), ki je usmerjen k možnostim, v okviru katerih so iskane perspektive (Goran Therborn 1991a, 2-3).

Čeprav se strinjamo s Therbornom, tu vendarle uporabljamo običajni izraz modela kot *terminus technicus*, torej kot izraz, ne pa kot pojem.

Navedli bomo temeljne značilnosti švedskega modela, tako kot jih razlagajo in opisujejo sami Švedi.

Temeljni dejavniki švedskega modela, ki je podoben tudi tistim v drugih nordijskih državah, so naslednji:

* Miloš Nikolić, publicist.

1. Neodvisni, močni in centralizirani socialni partnerji

- s posebno visoko ravnijo sindikalnega organiziranja v okviru sindikalnih konfederacij, ki niso razdeljene po ideoloških kriterijih, pač pa so urejene po industrijskih panogah in strokovnih kategorijah zaposlenih, in

- z združenimi privatnimi podjetniki,

- z željo pogajati se in doseči sporazum, ki bo v korist vseh, pri čemer upoštevajo tako potrebo po dinamičnem in odprtem tržnem gospodarstvu kot nujnost doseganja družbene enakosti.

2. Država, ki so jo dolgo časa vodili socialdemokrati, ki so tesno povezani s sindikati; država, ki je

- protagonist makroekonomske politike in

- odgovorna za vzdrževanje polne zaposlenosti in za sistem redistribucije; glavne dejavnosti države pa so:

- ukrepi, usmerjeni k izboljšanju gospodarske konkurenčnosti in obnovi industrije (z uvajanjem novih proizvodnih modelov in podporo sindikatov v organiziranem udeležanju sprememb v podjetjih, kot tudi s pomočjo monetarne politike, nadzorovanjem inflacije ter politiko potrošnje);

- solidarnost glede mezd, omejevanje razlik v mezdah med gospodarskimi panogami, podjetji in profesionalnimi kategorijami in sicer a) s pomočjo centraliziranih pogajanj o mezdah, ki jih spremlja ustrezna regulacija na lokalni ravni, b) z dajanjem prednosti nizkim mezdam in c) obdavčenjem ekstraprofita visokoprofitnih podjetij;

- aktivna vloga države na trgu delovne sile, ki predpostavlja a) stalni sistem izobraževanja, ki zagotavlja mobilnost zaposlenih, b) regionalno in industrijsko politiko, c) stalno in občasno zaposlovanje v javnem sektorju in d) omogočanje zaposlovanja žensk (skrb za otroke, odsotnost staršev z dela);

- politike, ki izboljšujejo blaginjo vseh, oziroma politika blaginje (Wohlfahrtspolitik), često pojmovana kot država blaginje, in to s pomočjo a) visokorazvitih javnih služb (zdravstvo, izobraževanje, otroci, starejši ipd.) in b) visokih davkov (European Commission 1996, 100-101).

Gospodarstvo in družbene službe

Švedska družba je že v veliki meri vstopila v t. im. postindustrijsko fazo razvoja. V 1991. letu je bilo v kmetijstvu zaposlenih vsega 3,2 % celotnega prebivalstva, v industriji in gradbeništvu 28,2 %, v družbenih službah in v upravi pa celo 68,4 %. Zaradi primerjave dajemo ustrezni primerjalni pregled:

Odstotek prebivalstva zaposlenega v kmetijstvu, industriji in profesionalnih menedžerskih dejavnostih v 90. letih:

	Kmetijstvo	Industrija	Profesionalne in menedžerske dejavnosti
ZDA	2,9	26	16,5
V. Britanija	1,3	30,8	15,9
Belgija	2,9	32,1	15,7
Švedska	3,1	25,7	31,9
Nemčija	3,4	30,2	16,1
Nizozemska	4,5	22,2	23,2
Danska	4,5	30,2	23,2
Norveška	5,2	24,6	23,7
Japonska	6,2	34,2	11,5
Avstrija	7,1	34,9	14,7
Francija (1982)*	7,6	30,9	14,1
Italija (1982)*	9,3	20,7	11,5
Španija	9,4	35,5	10,1
Slovenija	11,7	36,3	15,3
Irska	11,8	23,2	14,3
Grčija	12,5	23,2	12,4
Madžarska	6,0	51,4	14,7
Portugalska	17,0	31,8	8,5
Romunija	19,5	55,4	9,2

Goran Therborn 1995, 75

Švedska ima zelo razvit javni sektor, ki zajema družbene službe, energetiko, promet in manjši del industrije (okoli 10 %). Od 1992. leta do 1994. leta, v obdobju, ko niso bili na oblasti socialdemokrati, so bile izpeljane določene privatizacije na področjih telekomunikacij, železniškega prometa, trgovine in letalstva (European Commission 1996, 96; 97).

Vendar ima Švedska tudi zelo močno in dinamično industrijo. Na seznamu 500 največjih evropskih korporacij (velikost je računana po realizaciji kapitala na trgu in razdeljena s številom prebivalstva) je Švedska na tretjem mestu za Švico in Veliko Britanijo (Goran Therborn 1995, 149).

Glede na relativno majhno notranje tržišče, je Švedska prisiljena izvoziti velik del svojih proizvodov in storitev. V obdobju 1980 - 1985 je švedski izvoz, v cenah na drobno, znašal 33,1 % bruto nacionalnega dohodka. Pred njo so bili v tem obdobju Belgija z 72,3 %, Nizozemska z 58,8 %, Norveška s 40,8 %, Avstrija z 38,2 %, Švica s 37 %, Danska s 36 % ter Finska s 34,5 %, za njo pa Nemčija z 29,6 %, Velika Britanija s 27,8 % ter Japonska s 14,5 % (ibid., 4-5). Švedski izvoz je po letu 1985 še naprej rasel.

S prihodom na oblast 1932. leta, se je švedska socialdemokratska delavska stranka soočila z veliko gospodarsko krizo 1928-1933, vendar pa je bila prva politična sila na svetu, ki je pri vodenju države in gospodarstva razvila keynesijansko ekonomijo, predvsem zaradi reševanja problema zaposlenosti v času gospodarske krize in to prej kot je njen tvorec, eden od najpomembnejših ekonomistov 20. stoletja, Britanec John Maynard Keynes, objavil svoje temeljno delo *Splošna teorija zaposlenosti, obresti in denarja* (A. Przeworski 1985, 35-37).

Keynes je menil, da je mogoče siromaštvo in ekonomski boj med razredi in narodi preseči z reorganizacijo družbe. Zavračal je državni socializem in zastopal stališče, da kapitalizem zagotavlja osebne svoboščine in gospodarski napredek s pomočjo decentralizacije odločanja in z naslonitvijo na interese ljudi, ki so angažirani v gospodarstvu. Vendar pa gospodarska anarhija *laissez faire* kapitalizma ne zagotavlja polno zaposlenost in ta ustrezna enakost v dohodkih in bogastvu. Da bi bila dosežena polna zaposlenost in ta ustrezna enakost, je nujna kolektivna akcija. Ta predpostavlja razširitev funkcij države in posebno večjo državno kontrolo nad investicijami in prihranki, s pomočjo nizkih obrestnih mer in organiziranjem javnih del, kar vodi k izboljšanju socialne pravičnosti in socialne stabilnosti. Vse to bi pripeljalo do nekakšnega modificiranega kapitalizma, v katerem bi bili denarni motivi manj pomembni (John Meyhard Keynes 1956).

Ta Keynesova pojmovanja so imela odločilen vpliv na moderno socialdemokracijo in so postala teoretična podlaga za državo blaginje.

Dejstvo je, da vse do tridesetih let tega stoletja socialdemokracija ni imela nikakršne lastne ekonomske politike. Ekonomska teorija levece je bila teorija, ki je kritizirala kapitalizem, poudarjala premoč socializma in zagovarjala program nacionalizacije produkcijskih sil. Ko je bil ta program suspendiran (kar ne pomeni tudi opuščen), ni obstajala več nikakršna ekonomska politika levece. Dejstvo je, da so socialdemokrati v mnogih državah hitro odkrili v Keynesovih idejah, posebno še po objavi njegove knjige *Splošna teorija zaposlenosti, obresti in denarja*, prav to, kar je bilo zanje zelo nujno, to je jasno politiko upravljanja kapitalističnega gospodarstva. Keynesijanska revolucija, je ponudila socialdemokratom cilj, ki je upravičil njihovo udeležbo v državni oblasti, hkrati pa je afirmiral ideološki značaj politike razdelitve, ki je favorizirala delavski razred. Keynesijanstvo ni bilo samo teorija, ki je upravičevala udeležbo v oblasti (vladi), pač pa je bila to teorija, ki je nepričakovano dala delavskim interesom univerzalen položaj. Prej so imeli zahteve po povečanju potrošnje za škodljive nacionalnim interesom, višje mezde bi pomenile nižji profit, to pa naj bi zmanjševalo možnosti investiranja in bodočega razvoja. Edini prepričljivi odgovor na krizo je bilo zmanjšanje stroškov proizvodnje, kar pomeni tudi zmanjšanje mezd. Toda logika Keynesove teorije višjih mezd, je pomenila tudi povečanje agregatnega povpraševanja, kar je povzročilo povečana pričakovanja profita, povečanje investicij in predvsem vzpodbujalo proizvodnjo (A. Przeworski 1985, str. 36-37).

Dejstvo je, da je Švedska začela že v začetku tridesetih let razvijati ekonomsko politiko na keynesijanski podlagi, kar je omogočilo zgodovinski kompromis dela in kapitala v tej državi.

Od srede 30. let politiko socialdemokratskih vlad zaznamuje prav to, kar smo imenovali zgodovinski kompromis med delom in kapitalom, ki je postal možen, toda tudi nujen, zaradi ločevanja politične in ekonomske moči. Zgodovinski kompromis je povzročil preobrat od "ničelne" konfliktna situacije k "pozitivni" strategiji razrednega konflikta. Ta je temeljil na osnovni formuli sodelovanja delavskega gibanja in zastopnikov kapitala z namenom pospeševati gospodarsko rast. Odločanje na področju proizvodnje je bilo v glavnem prepuščeno kapitalu; delavsko gibanje pa je s svoje strani prevzelo odgovornost, da s posredovanjem vlade s političnimi sredstvi izvede razdelitev vse večjih sredstev v skladu z načeli družbene pravičnosti. Menili so, da takšna strategija hkrati pospešuje tudi dozorevanje kapitalizma, s tem pa tudi gibanje k socializmu (Walter Korpi 1984, 439-440).

Močna država in razvita civilna družba

Razvoj švedske družbe, a tudi družb v vseh drugih skandinavskih državah, kaže na možnost hkratnega obstoja močne države in razvite civilne družbe.

Švedska in druge skandinavske države, imajo tradicijo močne države, tako da so pripadale in pripadajo skupini držav kot je npr. bivša Prusija ali sodobni Avstrija in Francija, kar pomeni, da so v tem smislu različne od Velike Britanije, Nizozemske, Švice ali ZDA. Država je bila dolgo pojmovana kot osrednji vzvod družbene organizacije in družbenih sprememb, kar je bilo in ostalo rezultat luteranske državno cerkvene tradicije.

Osrednje mesto države na Švedskem je navidneje izraženo v socialnih dejavnostih države, kamor sodijo izobraževanje, zdravstvena zaščita in pokojnine ter dejavnosti, ki zagotavljajo določeno stopnjo družbene enakosti. Hkrati ima Švedska tudi zelo razvito civilno družbo, kar je eden glavnih razlogov, da močna država na Švedskem ni izpeljala kakšne različice etatističnega sistema.

Številna pomembna socialna vprašanja se na Švedskem rešujejo v okvirih civilne družbe. Na primer, na Švedskem ni bilo in ni tripartitnih kolektivnih pogajanj. Subjekta pogajanj sta združenje delodajalcev in sindikati.

Švedska ima dejansko najrazvitejšo civilno družbo v Evropi, kar dokazuje naslednja tabela:

Odstotek odraslega prebivalstva v posameznih prostovoljnih organizacijah v Evropski uniji in na Švedskem, 1988

	EU	Švedska
Sindikati in profesionalne organizacije	12	65
Politične stranke in gibanja	5	15
Športne organizacije	18	36
Verske organizacije	10	11
Organizacije za socialno delo	7	23
Kulturne in umetniške skupine	6	17

Goran Therborn, 1995, 23

Tudi naslednja tabela kaže, da ima Švedska v primerjavi z drugimi državami, razen Islandije, največji odstotek državljanov, ki so dejavni v različnih asociacijah civilne družbe.

Odstotek odraslega prebivalstva v asociacijah civilne družbe 1990–1991

Islandija	90	Rusija	66	Mehika	36
Švedska	84	ZDA	60	Japonska	36
Nizozemsk	84	Bolgarija	60	Portugalska	34
Danska	81	Madžarska	54	Španija	30
Finska	78	V. Britanija	53		
Estonija	73	Čile	45		
Nemčija	68	Brazilija	43		
Lettonija	68	Francija	39		
Kanada	65	Italija	36		

Goran Therborn, 1995, 307

Rezultati razvoja švedske družbe

Od uvedbe lastnega sistema države blaginje 1932. leta, je Švedska dosegla pomembne rezultate predvsem na gospodarskem, socialnem in političnem področju.

Dinamično gospodarstvo in ekonomski razvoj

Švedska je prva med državami v Evropi glede vrednosti borznih operacij v primerjavi z bruto nacionalnim dohodkom. Odstotek vrednosti borznih operacij od bruto narodnega dohodka znaša na Švedskem 29 %, na Nizozemskem 22 %, v Belgiji 14 %, v Nemčiji 12 %, v Franciji 7 %, v Italiji 6 %. Na Japonskem je to razmerje 47 %, v Veliki Britaniji 44 %, v ZDA 41 % in v Kanadi 36 %.

Vrednost delnic na borzi je v obdobju 1937–1984 rasla povprečno na leto na Švedskem za 5,48 %, v Kanadi za 4,75 %, v Švici za 4,41 %, v Veliki Britaniji za 3,01 %, tako da je na tem področju Švedska med prvimi, če ne že prva na svetu.

Po obstoječih podatkih, so investicije vložene 1959. leta prinesle 1984. prihodek v vrednosti 7,22 % na Švedskem, 4,38 % v ZDA, 4,11 % v Nemčiji in 12,26 % na Japonskem. Leta 1985 je bilo npr. izvoženih 46 % industrijskih proizvodov narejenih na Švedskem (Goran Therborn 1991).

Uspešnost švedskega gospodarstva kažejo naslednje tabele:

*Mednarodna primerjava gospodarskih dosežkov Švedske v obdobju
1964-1973:*

	Rast per capita letni %	Letna rast izvoza %	Inflacija index (1950=100)	Nezaposlenost 1964-73 povprečje
Švedska	3,1	7,0	285	1,9
Avstralija	2,5	5,8	280	1,8
Avstrija	5,0	10,8	280	1,7
Belgija	3,6	9,4	192	2,3
Kanada	3,0	7,0	188	4,7
Danska	3,3	6,9	294	(1,3)
Finska	4,2	7,2	351	2,2
Francija	4,1	8,2	310	2,3
Nemčija	5,0	12,4	187	0,8
Italija	4,8	11,7	243	5,4
Japonska	8,4	15,4	321	1,2
Nizozemska	3,5	10,3	250	1,2
Norveška	3,1	7,3	296	1,7
Švica	3,1	8,1	198	(0,5)
V. Britanija	2,5	3,9	284	2,9
ZDA	2,2	6,3	185	4,4
Srednja vrednost	3,8	8,6	259	2,5

845

*Mednarodna primerjava gospodarskih dosežkov Švedske v obdobju
1974-1985:*

	Rast per capita letni %	Letna rast izvoza %	Inflacija index (1950=100)	Nezaposlenost 1964-73 povprečje
Švedska	1,6	3,3	9,8	2,4
Avstralija	1,5	4,2	10,4	6,3
Avstrija	2,4	5,7	5,7	2,5
Belgija	1,6	3,3	7,7	8,8
Kanada	2,4	5,1	8,6	8,6
Danska	1,8	4,0	9,7	(7,6)
Finska	2,4	4,4	10,9	4,8
Francija	1,8	5,0	10,5	6,4
Nemčija	2,0	4,8	4,5	4,8
Italija	1,7	5,9	15,5	7,9
Japonska	2,9	9,5	6,8	2,2
Nizozemska	1,1	3,0	5,9	7,5
Norveška	3,7	4,8	9,0	2,2
Švica	0,7	3,4	4,1	0,5
V. Britanija	1,3	3,2	12,3	7,8
ZDA	1,4	3,0	7,7	7,4
Srednja vrednost	1,9	4,5	8,7	5,3

Tako velike gospodarske rezultate je Švedska dosegla kljub dejstvu, da je delovna sila na Švedskem ena od najdražjih na svetu. To kaže naslednja tabela:

*Skupni stroški delovne sile industrijskih delavcev na eno uro
(preračunano v švedskih kronah po tečajih menjave 1966–1985)*

Indeks Švedska (100)					
ZDA	132	Nemčija	100	Italija	78
Švica	123	Belgija	94	Francija	76
Kanada	111	Nizozemska	91	Avstrija	76
Norveška	108	Danska	88	Japonska	75
Švedska	100	Finska	85	V. Britanija	66

Goran Therborn 1991, 6-7

Rezultati na socialnem področju

Glede doseženih rezultatov na socialnem področju, je Švedska nedvomno prva v svetu.

Na socialnem področju se dejavnosti države na Švedskem, in temu ustreznimi rezultati, nanašajo na a) izboljšanje blaginje prebivalstva s pomočjo razvejane mreže javnih služb (t.i. welfare dejavnosti v ožjem smislu); b) polne zaposlenosti in c) omejevanja oziroma izenačevanja mezd na podlagi solidarnosti.

ad a) V povojnem obdobju je Švedska postala vodilna država na socialnem področju, usmerjenim v socialno blaginjo (Sidney Verba in dr. 1978, 36).

Ukrepe, ki jih je sprejela, je mogoče razvrstiti v tri skupine. Prva zajema brezplačno zdravstveno zavarovanje, brezplačno šolanje, dodatke za otroke, osnovno pokojnino in pet tednov plačanega letnega dopusta; to je univerzalna pravica, saj se nanaša na celotno prebivalstvo. Drugo skupino tvori plačana odsotnost ženske ali soproga po rojstvu otroka, ki traja eno leto, plačana bolezenska odsotnost, nadomestilo nezaposlenim, pomoč nemočnim in nesposobnim, dodatna pokojnina; tudi to je univerzalna pravica, vendar pa je višina ustreznih denarnih prejemkov usklajena z denarnimi prejemki družine. Tretja skupina ukrepov pa zajema samo ljudi z nizkimi dohodki, kjer gre predvsem za finančno pomoč pri izgradnji družinskih hiš.

Univerzalne pravice glede takoimenovanega welfare sistema, to je sistema usmerjenega ne le k revnim, ampak k celotnemu prebivalstvu, so v svetu prej izjema kot pravilo. Običajno je, da se ta sistem nanaša samo ali predvsem na revne. Švedski socialdemokrati poudarjajo, da njihov univerzalni sistem na dolgi rok bolj ustreza revnim, omogoča pa enoten sistem socialne zdravstvene zaščite in ne en sistem za bogate in drug, skromnejši, za revne, s tem pa ima tudi široko podporo prebivalstva (Sidney Verba in dr. 1987, 49).

Rezultati kažejo razvitost sistema socialne blaginje na Švedskem.

*Povečanje odstotka izdatkov za socialno blaginje 1960–1981
(brez izdatkov za izobraževanje)*

Nizozemska	17,3	Finska	11,0	Nemčija	8,2
Belgija	16,5	Francija	10,4	V. Britanija	7,7
Švedska	16,0	Italija	9,6	Španija	7,7
Danska	15,9	Švica	9,6	ZDA, Kanada	6,1
Norveška	13,5	Portugalska	9,0	Avstralija	6,1
Irska	12,6	Japonska	8,5	Grčija	4,2

Goran Therborn 1995, 93

*Odstotek bruto narodnega dohodka, ki se je izdvajal za socialne potrebe,
vključno z izobraževanjem*

Nizozemska	40,2 %	Irska	29,0 %
Švedska	37,9 %	Italija	27,0 %
Belgija	36,0 %	Norveška	26,1 %
Danska	32,8 %	Finska	24,8 %
Avstrija	32,6 %	V. Britanija	24,5 %
Nemčija	31,0 %	Švica	19,7 %

ad b) Švedska je imela desetletja eno od najmanjših stopenj nezaposlenosti, kar je posledica aktivne politike reševanja problema nezaposlenosti (prekvalifikacije ipd.). Toda od leta 1989. tudi na Švedskem raste število nezaposlenih, od 1,4 % v 1989. letu, na 1,5 % v 1990. letu, na 2,7 % v 1991. letu in 4,8 % v 1992. letu.

Goran Therborn, 1991

*Stopnje nezaposlenosti v obdobju 1985–1995 ter povprečje za 1996., 1997. in 1998. leto
(izvor OECD; v %)*

	1985-1995	1996	1997	1998
Luksemburg	1,8	3,3	3,6	3,6
Islandija	2,3	4,4	3,9	3,5
Japonska	2,5	3,4	3,4	3,5
Norveška	4,3	6,1	6,1	3,3
Švica	1,9	4,7	5,2	4,5
ZDA	6,3	5,4	4,9	4,8
Turčija	7,9	6,0	5,7	5,6
Avstrija	5,1	6,3	6,2	6,1
Švedska	4,0	8,1	8,0	6,7
Danska	9,2	8,6	7,6	6,7
Kanada	9,6	9,7	9,2	8,6
Grčija	8,2	10,3	10,4	10,6
Nemčija	7,8	10,3	11,4	11,5
Francija	10,4	12,3	12,4	11,0
Belgija	11,1	12,8	12,7	12,3
Španija	19,5	22,2	20,8	19,6

Prezeto iz Politike, 4. 6. 1998

ad c) Švedska je relativno egalitarna država; socialne razlike so na Švedskem najmanjše, ko govorimo o razvitih industrijskih državah, kar kaže tudi pregled prihodkov, ki je bil narejen v Luksemburški študiji prihodkov. Podatki o prihodkih za anglosaksonske države in Norveško se nanašajo na leto 1979, za ostale države pa za 1981. leto. Ustrezni podatki o prihodkih so izraženi v t.i. Gini koeficientu, ki se giblje od 0 do 1 (kolikor manjše je število toliko večja je enakost).

	Tržni prihodek	Bruto prihodek	Razpoložljiv prihodek
Švedska	0,400	0,249	0,205
Norveška	0,400	0,289	0,243
V. Britanija	0,414	0,297	0,273
Kanada	0,398	0,327	0,299
ZDA	0,440	0,371	0,326
Nemčija	0,505	0,363	0,355

- a) prihranki, osnovni prihodek, pokojnine
- b) plus javni in privatni transferji
- c) bruto prihodki minus davki.

G. Therborn, 1991

Majhne socialne razlike na Švedskem je mogoče ugotoviti in razbrati tudi iz naslednje tabele, v kateri so navedene velikosti, ki kažejo relativno razporejenost prihodkov na potrošniško enoto na Švedskem v letu 1984/1985.

Indeks (fizični delavci) = 100

kmetje	68	samohranilke	100
starši s 3 in več otroki	86	KV/PKV delavci	101
prejemniki socialne pomoči	87	delodajalci, ki delajo	113
nezaposleni	88	nižji beli ovratniki	114
starostni upokojenci	93	vsi beli ovratniki	121
samozaposleni	94	menedžerji	
		v privatnih firmah	149
starejši občani	94	profesionalni poklici	153
predčasno upokojeni			
in dolgo nezaposleni	9	privatni in javni izvršitelji	164
NKV/PKV delavci	99		

Goran Therborn, 1991

Neka druga primerjava rednih letnih prejemkov različnih poklicev na Švedskem pa nam ponuja naslednjo sliko (leto 1986).

	Vsota v švedskih kronah	
	Pred obdavčitvijo	Z odbitkom davka
Vodja v tovarni	200.000	73.000
Univerzitetni profesor	144.000	64.000
Član parlamenta	140.000	62.000
Inženir	120.000	61.000
Mojster za popravilo TV	100.000	62.000
Bančni uslužbenec	84.000	53.000
Policaj	76.890	50.445
Učitelj v osnovni šoli	67.400	45.700
Gradbeni VKV delavec	64.500	44.250
VKV delavec v avtomobilski industriji	62.500	43.250
Blagajnik v samopostrežni	58.200	40.740
Pomivalec posode v restavraciji	52.000	39.000

Sidney Verba in dr. 1987, 122-123

Razmerje med letnimi prejemki VKV delavca v avtomobilski industriji in prejemki vodilnih v tovarnah je na Švedskem 1:7. To isto razmerje je v ZDA 1:23 in na Japonskem 1:16,5 (S. Verba in dr. 1987, 122). Razlike so več kot ogromne.

Švedska je dosegla tudi najboljše rezultate pri enakopravnosti zaposlenih moških in žensk, kar dokazuje naslednje tabela (številke označujejo odstotek mezd in plač žensk v razmerju do mezd in plač moških).

	Mezde v industriji	Mezde v trgovini	Plače v upravi
Švedska	89,5	92,2	92,5
Norveška	85,5	80,6	76,3
Danska	84,6	72,6	-
Finska	76,3	79,3	74,0
Avstralija	79,6	79,6	-
Avstrija	-	69,5	83,9
Francija	79,5	67,5	83,9
Nizozemska	78,0	61,2	-
Nemčija	72,8	67,9	-
Švica	67,5	63,0	78,8
V. Britanija	68,4	56,1	-

G. Therborn 1991a, 12

Švedska je na drugem mestu na svetu glede zaposlenosti žensk. Zaposlene ženske predstavljajo 78,6 % od zaposlenih moških. Na prvem mestu je Finska s 87,5 %, v drugih primerih pa ti odstotki znašajo za Nemčijo 56,8 %, Japonsko 60 %, Veliko Britanijo 62 %, ZDA 64,8 %, Francijo 61,7 % itd. (ibid., str. 12).

Rezultat gospodarskega razvoja in socialne politike je na Švedskem zelo majhen odstotek revnih ljudi; glede tega je od nje boljša samo Norveška. To dokazuje naslednja tabela: odstotek revnih glede na celotno prebivalstvo v osemdesetih letih.

Norveška	4,8 %	Francija	8,4 %
Švedska	5,0 %	V. Britanija	8,8 %
Nemčija	6,0 %	Kanada	12,1 %
Finska	7,0 %	ZDA	16,9 %
Švica	8,3 %		

Ta odstotek izraža odstotek ljudi, ki imajo letni prihodek manjši od povprečnega letnega prihodka.

Rezultati na političnem področju

Razvojni program Združenih narodov je sestavil seznam 40 človekovih pravic in na tej podlagi je bilo 1990. leta opravljeno raziskovanje v 88 državah. Po rezultatih, ki so bili objavljeni v Poročilu o razvoju človekovih pravic 1991. leta (Human Development Report 1991), si Švedska in Danska delita prvo mesto na seznamu tistih, ki spoštujejo človekove pravice. Na Švedskem in na Danskem spoštujejo 38

človekovih pravic od 40 vsebovanih v seznamu. Za njima je Nizozemska s 37 pravicami, sledijo pa Finska, Nova Zelandija in Avstrija, kjer spoštujejo 36 pravic. V vseh ostalih razvitih zahodnih državah spoštujejo okrog trideset ali tudi celo manj kot trideset človekovih pravic (Georg Sorenson 1993, 87).

Na podlagi mišljenja poslovnih ljudi, raziskovalcev in državljanov, neprofitna mednarodna organizacija Transparencz International, s sedežem v Nemčiji, od 1985. leta objavlja seznam držav glede na razširjenost korupcije; pri tem državam daje ocene od 1 do 10. Čim višja je ocena, tem manj je korupcije v tej državi.

Na seznamu za 1998. leto je bila korupcija najmanj razširjena v naslednjih državah:

Danska	10	Kanada	9,2
Finska	9,6	Singapur	9,1
Švedska	9,5	Nizozemska	9,0
Nova Zelandija	9,4	Norveška	9,0
Islandija	9,3	Švica	8,9

Politika, 24. 09. 1998

Kriza švedskega modela in možnosti

Švedski model je v osemdesetih letih zašel v krizo. Eden ključnih dejavnikov švedskega modela so bila centralizirana pogajanja in dogovori voditeljev švedskih sindikatov in švedske federacije delodajalcev. Ta federacija je 1983. leta začela sklepati kolektivne pogodbe in se izognila vodstvu konfederacije švedskih sindikatov, 1990. leta pa je enostransko prekinila prakso centraliziranih kolektivnih pogajanj.

Čeprav predstavlja konec centraliziranega kolektivnega pogajanja ogromen problem pri uresničevanju švedskega modela, delodajalci so celo poudarjali, da to pomeni konec švedskega modela, pa švedski model vendarle ni propadel, ker so še naprej delovale druge institucije in dejavniki tega modela.

Švedski sindikati in vladajoča Socialdemokratska delavska stranka niso odstopili od politike vzdrževanja in izboljševanja temeljnih institucij države blaginje.

Večdesetletni razvoj države blaginje je zapustil močan vpliv tako na delodajalce kot na liberalne in konservativne politične sile na Švedskem. V tem smislu je značilno, da nesocialistične vlade v dveh obdobjih, tj. od 1976-1982 in 1991-1995 niso v ničemer bistveno spremenile sistema izboljševanja družbene blaginje. Na Švedskem se niso pojavili voditelji kot sta bila Reagan ali Thatcherjeva.

V sklepih nekega pomembnega primerjalnega raziskovanja o elitah in družbeni enakosti, izpeljanega v osemdesetih letih na Švedskem, v ZDA in na Japonskem, je ugotovljeno, da švedske elite, ki skoraj brez izjeme podpirajo raven enakosti, višjo, kot jo zagovarjajo pristaši najradikalnejšega egalitarizma v ZDA in na Japonskem, jasno izražajo socialni konsenz izoblikovan v več desetletjih, medtem ko najbolj egalitarne skupine v ZDA zastopajo stališče v prid večjega razpona v

osebnih dohodkih, večjim, kot ga zagovarjajo najbolj konservativne skupine na Švedskem (Sidney Verba in dr. 1987, 266, 263).

To pomeni, da imajo najbolj konservativne družbene in politične sile na Švedskem, tj. kapitalisti, menedžerji, konservativne politične stranke, naprednejša stališča glede družbene enakosti, kot pa ustrezne najbolj napredne politične sile v ZDA in na Japonskem, vključno s sindikati.

V začetku devetdesetih let je Švedsko gospodarstvo vstopilo v obdobje izrazite recesije. Bruto narodni produkt je padel z 2,3 % v letu 1989 na 0,4 % v 1990. letu, zatem pa je še naprej padal, 1991. 1,8 %, 1992. 1,2 % in 1993. 1,4 %. Leta 1995 se je padanje ustavilo. Hkrati je naraščal odstotek nezaposlenih, od 1,5 % leta 1989 na 7 % leta 1994.

Po mnenju vidnega švedskega sociologa Gorana Therborna pa gospodarska recesija ni bila strukturalne, pač pa konjunkturne narave. Recesija namreč ni bila rezultat sistema izboljševanja družbene blaginje, pač pa je bila predvsem rezultat treh konjunkturnih dejavnikov: razvoja poslovanja v drugi polovici osemdesetih let, ekonomske politike ter vpliva mednarodnih finančnih gibanj.

Glede poslovanja v drugi polovici osemdesetih let je potrebno najprej poudariti špekulativno razširitev kreditov, tako da so se zasebni dolgovi povečali od 80 % bruto narodnega dohodka iz leta 1985, na 140 % v letu 1990, švedske družbe so na veliko kupovale družbe v državah Evropske unije, kar je povečalo zasebne dolgove in prizadelo domači trg ter povzročilo krizo avtomobilske industrije, ki je ne glede na to nastopila tudi v drugih državah.

Glede ekonomske politike velja splošno soglasje, da sta politika deregulacije finančnih operacij, ki jo je začela socialdemokratska vlada konec osemdesetih let, ter način, kako se je vlada borila proti inflaciji, bistveno prispevala k pojavu gospodarske recesije.

Operacije in špekulacije na svetovnem finančnem trgu pa so tretji dejavnik gospodarske recesije na Švedskem v začetku devetdesetih let.

Zgodovinski značaj švedske izkušnje

Rezultati specifičnega političnega, gospodarskega in socialnega razvoja švedske družbe so omogočili in omogočajo, predvsem zaradi boja sindikatov in Socialdemokratske delavske stranke, boljši ekonomski in socialni položaj delovnega prebivalstva in večji vpliv v švedski družbi, kot pa v skoraj vseh drugih razvitih kapitalističnih državah, čeprav na Švedskem ne obstaja institucionaliziran sistem participacije zaposlenih v podjetjih, podoben tistemu v Nemčiji.

Vendar pa se zdi, da se zgodovinski značaj razvoja švedske družbe ne nanaša samo na družbeni položaj delovnega prebivalstva.

Razvoj švedske družbe je pokazal na možnost postopne mirne spremembe kapitalizma od znotraj. Čeprav je švedska družba še vedno utemeljena v odnosih kapitala in njegovi logiki profita in konkurence, pa nekatere bistvene značilnosti njene družbene strukture (predvsem družbena enakost in proces izboljševanja družbene blaginje) in političnega sistema (predvsem razvite demokracije) kažejo, da je to družba, ki ne predstavlja več klasične kapitalistične družbene formacije. Švedski ekonomski zgodovinar Bo Gustafson je poudaril, da je globalni družbeni

sistem, ki nastaja na Švedskem, mogoče opredeliti kot demokratični kolektivistični kapitalizem, ki predstavlja korak k družbi demokratičnega socializma (Ulf Himelstrand 1981, 135).

Avtor tega prispevka je v nekaj esejih teoretično obrazložil zgodovinsko možnost, temeljne značilnosti in možno perspektivo mešane družbe, to je družbe, ki je še vedno utemeljena na kapitalu in njegovi logiki, vendar tudi družbe, ki v svojo celotno strukturo in reprodukcijo vnaša vse več elementov demokratičnega socializma. Gre za neko zgodovinsko prehodno družbo, v okviru katere se oblikujejo nove predpostavke, družbene strukture in subjekti končnega zgodovinskega preseženja kapitalizma. Na podlagi ustrezne empirične argumentacije, ki je predstavljena v tem prispevku, je Švedska opredeljena kot mešana družba v nastajanju (Miloš Nikolič 1996, 1996a, 1996b).

Temeljne značilnosti švedske družbe, ki so predstavljene v tem prispevku, so predvsem rezultat določenega delovanja in boja švedske socialdemokracije. Švedska socialdemokratska delavska stranka je bila od 1932. leta, razen v obdobjih 1976-1982 in 1991-1995, vladajoča stranka in to sama ali v koaliciji, kar je edinstven primer v zgodovini modernih demokratičnih družb.

Švedska socialna demokracija je uspela predvsem zaradi svoje strateške opredelitve in politične prakse, ki nista bili uperjeni neposredno na rušenje kapitalističnega sistema, pa tudi ne na odpravo logike kapitala, pač pa sta težili k vgraditvi elementov socialističnega projekta v družbo, katere gospodarstvo je še naprej temeljilo na kapitalu, sam kapitalistični sistem pa je bil s tem bistveno spremenjen.

Dejansko je bila to, in bo še naprej, dolga in zapletena pot, na kateri se nujno izmenjujejo uspehi in porazi.

Olof Palme je na konferenci socialdemokratske mladine 12.06.1975 socialno demokracijo primerjal s polžem; to metaforo je prevzel od nemškega književnika Gunterja Grassa. Ta metafora kaže na nekatere značilnosti socialne demokracije. Kot je polž počasen, tako je počasno tudi uresničevanje socialno demokratskega projekta, tako kot je mišičasto telo polža zgrajeno, da se lahko prilagodi vsakršnim izboklinam na tleh, tako je tudi socialna demokracija izoblikovana tako, da se lahko prilagaja vsem izboklinam in oviram na svoji poti, tako kot polžu služita njegova dva rožička kot anteni, s katerima preiskuje in izbira smer gibanja, tako mora imeti tudi socialna demokracija svoje antene za orientacijo, tako kot je polž androgen, tj. dvospolnik, tako mora tudi socialna demokracija zajemati tako moške kot ženske.

Razvoj sindikata in delavske participacije

Razvoj delavske participacije na Švedskem je bil, bolj kot v drugih evropskih državah, najtesneje povezan z razvojem sindikata in socialdemokratske stranke.

Sindikalne organizacije so se začele oblikovati v 70. letih preteklega stoletja. 1880. leta je delovalo že 260 sindikalnih organizacij v podjetjih. Najbolj množična sindikalna organizacija na Švedskem, Združenje sindikatov strojnih delavcev, je nastala 1888. leta. 1898 pa je bila ustanovljena Konfederacija švedskih sindikatov

Landsorganisationen (LO), ki je združevala sindikalne organizacije fizičnih delavcev. Do konca 19. stoletja je bilo ustanovljenih 32 strokovnih združenj (zvez). 1907. leta je bila že tretjina zaposlenih delavcev (moških) sindikalno organiziranih. (Vsi podatki iz Walter Korpi 1980, 60-62.).

1944. leta je bila ustanovljena Konfederacija delavcev belih ovratnikov, Tjänstemännens centralorganisationen (TCO), 1975. pa švedska konfederacija profesionalnih združenj, Centralorganisationen SACO&SR.

Obstoj teh dveh sindikalnih konfederacij kaže, da so na Švedskem pripadniki plavil in belih ovratnikov včlanjeni v dve sindikalni organizaciji. Konfederacijo švedskih sindikatov (LO), sestavljajo skoraj izključno fizični delavci oz. plavi ovratniki. Leta 1974 je bilo v tem sindikatu 89% fizičnih delavcev, sindikat pa je zastopal kar 96 % vseh fizičnih delavcev na Švedskem. Istega leta je bilo v Konfederaciji belih ovratnikov (TCO) vsega 9 % fizičnih delavcev, predstavljal pa je ta sindikat samo 4 % vseh fizičnih delavcev (Walter Korpi 1980, 67).

Švedska ima daleč največji odstotek sindikalno organiziranih delavcev na svetu. 1989. leta je sindikalno članstvo znašalo 85 % vseh zaposlenih in nezaposlenih delavcev (Marino Regini 1992, str. 19). Po nekaterih podatkih iz začetka devetdesetih let, je ta odstotek znašal celo preko 90 %. Zaradi primerjave povejmo, da je bilo leta 1989. sindikalno organiziranih delavcev v Franciji 12 %, v ZDA 16 %, v Nemčiji 33 %, v Italiji 33 %, v Veliki Britaniji 42 % itd.

Švedski sindikati so bili v prvih letih obstoja izrazito usmerjeni h gospodarskim vprašanjem. Z ustanovitvijo Socialdemokratske stranke pa so se z njo najtesneje povezali. Sindikati so bili pravzaprav sploh najpomembnejši dejavnik pri oblikovanju socialdemokratske delavske stranke, od skoraj sedemdesetih organizacij, ki so formirale Socialdemokratsko delavsko stranko, sta bili dve tretjini sindikalnih organizacij (W. Korpi 1980, 61).

Vse do sedemdesetih let tega stoletja so bili sindikati proti aktivnejšemu državnemu reguliranju industrijskih odnosov. Tudi močna, dobro organizirana švedska federacija delodajalcev - SAF, ki je bila ustanovljena leta 1902, je bila prav tako proti neposredni udeležbi države pri reguliranju teh odnosov. Na Švedskem nikdar ni bilo tripartitnih kolektivnih pogajanj.

Paradoksalno je, da je socialdemokratska delavska stranka Švedske, ki je bila od vseh socialdemokratskih strank najdlje na oblasti (prvikrat je sodelovala pri vladanju 1917. leta, prvikrat je osvojila oblast 1920. leta, od 1932. leta do 1998. leta pa samo v dveh štiriletnih mandatih ni bila vladajoča stranka), na samem začetku svojega razvoja proti udeležbi v parlamentu, saj se je bala, da bi kot parlamentarna stranka prenehala biti stranka, ki se bori za interese delavcev (Adam Przeworski 1985, 8).

Od sedemdesetih let preteklega stoletja do tridesetih let tega stoletja je bila Švedska država z največjim številom stavk in drugih industrijskih konfliktov (Misgeld Klaus in dr. (eds) 1992, 73, W. Korpi 1980, 95). Od 1960. do 1989. leta pa je bila po podatkih Mednarodnega biroja dela glede števila delavcev, ki so bili udeleženi v stavkah in industrijskih konfliktih, daleč za Italijo, Finsko, Avstrijo, Veliko Britanijo, Francijo in številnimi drugimi državami (Marino Regini 1992, 105).

Kaj so glavni razlogi za tako velike spremembe?

Po vplivni šoli mišljenja v družbenih vedah, šoli logike industrializacije, se število industrijskih konfliktov v industrijsko razvitih družbah zmanjšuje zaradi dveh procesov: razvoja institucij za urejanje konfliktov ter ločevanja industrijskih in političnih konfliktov. Kot tak primer v tem oziru pogosto navajajo prav Švedsko.

Eden od najpomembnejših švedskih sociologov, ki je hkrati angažiran tudi kot ekspert v sindikatu strojnih delavcev, Walter Korpi, opozarja, da sta procesa sicer delovala tudi na Švedskem, vendar pa nista imela ključne vloge. Spremembe ravni industrijskih konfliktov so predvsem rezultat spremembe v razdelitvi izvorov moči v družbi s prihodom socialdemokratske vlade na oblast 1932. leta in s tem povezanimi spremembami strategije reševanja konfliktov med delavci in delodajalci (W. Korpi 1980, 99, 100).

Delavske stavke konec 19. in v začetku 20. stoletja so vzpodbudile razprave v družbi, in še posebej znotraj sindikatov in organizacije delodajalcev, namreč razpravo o tem, kako zmanjšati število stavk in zagotoviti mirnejši razvoj industrijskih odnosov. Rezultati teh razprav so bili prvi kolektivni sporazumi v nekaterih tovarnah že v devetdesetih letih preteklega stoletja, navkljub odporu delodajalcev. Prvi kolektivni sporazumi na ravni panog so bili sklenjeni 1905. in 1906. leta (Misgeld Klaus 1992, 104).

Naslednja tabela prikazuje odstotek članov sindikatov, ki so delali pod pogoji različnih vrst kolektivnih sporazumov v obdobju od 1908.-1970. leta.

	1908	1915	1936	1940	1950	1960	1970
- sporazumi na državni ravni in panožni ravni	24	42	42	50	61	67	78
- sporazumi na ravni podjetij brez povezave z državnimi in panožnimi sporazumi		38	46	37	31	24	17

W. Korpi 1980, 97

1906. leta je bil sklenjen na državni ravni prvi sporazum med sindikati in organizacijo delodajalcev, t.i. decembrski kompromis. S tem sporazumom je sindikat dobil pravico, da deluje znotraj podjetja in se pogaja z delodajalci. S tem dokumentom se je sindikat obvezal, da bo spoštoval izključno pravico delodajalca, da sam sprejema vse odločitve, ki se nanašajo na organizacijo proizvodnje ter gospodarske in personalne politike (sprejemanja in odpuščanja delavcev v podjetju).

Leta 1928 je parlament sprejel nekaj zakonov, ki jih je predložila vlada liberalne stranke, ki je 1926. leta zamenjala socialdemokratsko vlado. S tem zakonom so bili legalizirani pogoji prodaje delovne sile, hkrati pa je zakon prepovedal stavke v obdobju veljavnosti kolektivne pogodbe. Poleg tega je bilo ustanovljeno Sodišče dela, sindikat pa je imenoval svoje predstavnike v to institucijo.

1938. leta sta švedska organizacija delodajalcev - SAF in Konfederacija švedskih sindikatov - LO sklenila Saltsjobadenski sporazum, enega najpomembnejših spo-

razumov dela in kapitala na Švedskem, ki je bil podlaga za vrsto konkretnih sporazumov vse do 1982. leta, ko ga je organizacija delodajalcev SAF prekinila. Ta sporazum je omogočil nadaljni razvoj kolektivnih pogajanj, vendar tako, da so delodajalci še naprej zadržali izključno pravico, da odločajo o vseh vprašanih upravljanja podjetij. Razen tega je sporazum predvidel oblikovanje delavskega sveta v podjetjih, sestavljenega iz predstavnikov uprave podjetja in sindikata.

Neposredno po koncu 2. svetovne vojne je potekala intenzivnejša razprava o industrijski demokraciji in v tem okviru tudi o delavskih svetih v podjetjih. Ta razprava se je končala s kompromisno rešitvijo, organizacija delodajalcev SAF in dve sindikalni konfederaciji, LO plavih ovratnikov in TCO belih ovratnikov, so sklenili nov sporazum o delovnih odnosih, skupna telesa uprave in sindikata v privatnih podjetjih. 1966. leta se je ta sporazum razširil tudi na javna podjetja.

Delavski sveti so imeli izključno posvetovalno vlogo. Za zaposlene, in še posebej za sindikate, so ti pomembni predvsem zato, ker so jim nudili osnovne informacije o poslovanju podjetja. Sindikati, ki sicer niso bili navdušeni pristaši teh svetov, so vendarle poskušali razširiti njihovo vlogo. Z revizijo sporazuma o delavskih svetih 1966. leta, je bila predvidena tudi možnost, da posamezni delodajalec, če to želi, lahko delegira svojo pravico odločanja na določenih omejenih področjih tem skupnim svetom (Goran Brulin 1992, 193).

Sedemdeseta leta: ofenziva sindikata

Bistvena značilnost sedemdesetih let je bila ofenziva sindikata za razširitev sindikalnih in delavskih pravic in okrepitev procesa industrijske demokracije.

Septembra 1971 je Kongres Konfederacije švedskih sindikatov - LO, uvedel novo politiko reform delovnih odnosov, ki se je močno razlikovala od dotedanje politike sindikatov. V posebni deklaraciji o industrijski demokraciji, je LO zahteval aktivno sodelovanje pri reševanju vprašanj v zvezi z upravljanjem podjetij, namesto dotedanjih skupnih posvetovanj.

Na radikalizacijo zahtev sindikatov in ustrezno spremembo njihove politike, je vplivalo več faktorjev.

Prvič, konec 1969. leta so rudarji v državnem rudniku železove rude, sicer zelo dobro plačani, organizirali stavko, in to navkljub kolektivni pogodbi, ki je prepovedovala stavke. Rudarji so protestirali proti nesposobnosti in neodgovornosti državnih organov in sindikalnih funkcionarjev ter zahtevali izboljšanje pogojev dela. 1970. in 1971. leta so bile v mnogih najpomembnejših industrijskih podjetjih, spet navkljub kolektivnim pogodbam, organizirane stavke, ki so jasno nakazale, da upadanje zaupanja članstva v vodstvo sindikata, ki naj ne bi v zadostni meri upoštevalo zahteve članstva in je s tem postavilo pod vprašaj tudi svojo legitimnost. Vodstvo sindikata, toda tudi vodstvo socialdemokratske delavske stranke, je tokrat sprevidelo, da je nujno sprejeti ukrepe, ki bodo povrnili lojalnost in podporo članstva.

Drugič, pojav nelegalnih stavk je vzpodbudil razprave o vlogi sindikata in njegovi centralizirani ureditvi, kot tudi o možnostih spremembe avtoritarnih struktur organizacije dela v podjetjih. Nova levica, ki se je na Švedskem pojavila sredi šestdesetih let, je vključila ta vprašanja v svoje kritične razprave o avtoritarnih druž-

benih in političnih strukturah. Sindikati se tako niso mogli niti smeli izogniti vsem tem vprašanjem, zlasti ker je sindikalna baza začela kritizirati centralizirano odločanje državnih sindikalnih central.

Tretjič, strukturalne spremembe in tehnološke inovacije v podjetjih v šestdesetih letih zaradi uresničevanja hitrejšje gospodarske rasti, so pospešile delovni ritem, mnogim segmentom dela pa odvzele duhovne možnosti in jih spremenile v monotono in utrujajoče delo, z eno besedo, dehumanizirale so delo. Stavke, povečana odsotnost z dela, problemi delovne discipline ipd., so bili jasni pokazatelji delavskega nezadovoljstva. Desetletni razvoj države blaginje, z vsemi svojimi socialnimi prednostmi, je povzročil, da so bili delavci manj pripravljeni sprejeti poslabšanje pogojev dela. Sindikati so vse to registrirali.

Četrto, novi mladi delavci so bili tudi glede na svojo izobrazbo, ki je bila celovitejša kot pa pri predhodnih generacijah, posebno kritični do poslabšanja pogojev dela in so zato postavljali radikalnejše zahteve, ki jih sindikat ni smel spregledati.

Petič, radikalizacija zahtev švedskih sindikatov na začetku sedemdesetih let je bila delno tudi posledica vpliva mednarodnega okolja, tako vse bolj organiziranega boja delavcev v Zahodni Evropi kot tudi krepitve študentskega in drugih družbenih gibanj konec šestdesetih let.

Švedski sindikati so bili v času svojega dolgoletnega razvoja najpogosteje proti večjemu državnemu poseganju v delovne odnose. Vendar pa so ob soočenju s potrebo po radikalizaciji svojih zahtev spoznali, da ne morejo te radikalizacije uresničiti brez podpore ustrezne zakonodaje.

V sedemdesetih letih je parlament na predlog socialdemokratske vlade sprejel nekaj zakonov, ki so okrepili položaj sindikata pri urejanju delovnih odnosov. Splošni cilj teh zakonov je bil vzpodbuditi hitrejši razvoj industrijske demokracije na način, da poleg že obstoječe obveze uprave, da informira sindikat o poslovanju podjetja, ustanovi še institucije, ki omogočajo določeno stopnjo soudeležbe sindikata pri odločanju o posameznih vprašanjih tega poslovanja, predvsem o tistih vprašanjih, ki se nanašajo na zaposlovanje in pogoje dela.

Leta 1972 je bil ustanovljen švedski sklad za pogoje dela z namenom, da bi se le-ti izboljšali.

Pooblastila sindikalnih zaupnikov, zadolženih za varnost pri delu 1974. leta so razširili z zakonskim aktom o uradnem položaju sindikata na delovnem mestu. Zaupniki so dobili pravico, da zaustavijo delo, če ocenijo, da so pogoji dela nevarni za zdravje delavcev. Delodajalci morajo zaupnike redno informirati o vseh vprašanjih, ki so pomembna za varnost pri delu. Sindikalnim zaupnikom je zagotovljena varnost službe in plače, prav tako pa je predvideno nujno izobraževanje za opravljanje funkcije in to v delovnem času. Z zakonskim aktom o predstavljanju zaposlenih v odboru direktorja podjetja, ki je bil sprejet 1972. leta, je bilo predvideno, da v ta odbor v podjetjih, kjer je zaposlenih več kot 100 delavcev, večinski sindikat delegira dva svoja predstavnika, ki pa v odboru nimata pravice glasovanja. Z ustreznim aktom iz 1976. leta je bila takšna praksa predvidena za vsa podjetja, kjer je zaposlenih več kot 25 delavcev. Sindikati niso sprejeli te na novo vzpostavljene oblike delavske soudeležbe z navdušenjem, ker so se bali, da bo lahko resno

ogrozila naravno zoperstavljenost dela in kapitala. Raziskave so pokazale, da ta praksa v glavnem ni povečala vpliva zaposlenih, oziroma sindikata na upravljanje podjetij. Vendar pa je omogočila sindikatom celovitejše informiranje o poslovanju podjetij.

1975. leta so švedska organizacija delodajalcev SAF ter dve sindikalni centrali, konfederacija švedskih sindikatov LO in konfederacija belih ovratnikov TCO, sklenili kolektivni sporazum, na podlagi katerega so nastali skupni gospodarski odbori v podjetjih, ki so bili sestavljeni iz treh predstavnikov sindikatov in treh predstavnikov delodajalcev. Dejavnost skupnih gospodarskih odborov je omogočila sindikatom še popolnejši vpogled v gospodarsko in finančno poslovanje podjetij. S tem sporazumom je bilo omogočeno sindikatom v podjetjih, da na stroške podjetja najamejo stalnega ekonomskega strokovnjaka.

Najpomembnejši zakonski akt, ki je bil sprejet v sedemdesetih letih, tj. akt o skupnem urejanju delovnega življenja, je bil sprejet junija 1976. S tem aktom je bila sindikatom zakonsko zagotovljena pravica kolektivnih pogajanj pri soodločanju o pomembnih vprašanih vodenja podjetja, vključno z vprašanji sprejemanja in odpuščanja delavcev. Vodstvo podjetja se mora obvezno pogajati s sindikati, preden namerava sprejeti odločitve o pomembnejših vprašanih, ki se nanašajo na reorganizacijo oblik in metod proizvodnje, razširitev podjetja, spremembe pogojev dela, prerazporeditve delavcev ipd. Sindikati imajo možnost vpogleda v vse finančne in druge dokumente podjetij. Zelo pomembno je tudi to, da je s tem dokumentom sindikatom dana prioritarna pravica, da v vseh konkretnih primerih interpretirajo dosežen kolektivni sporazum, pravica, ki so jo prej imeli delodajalci.

Z določbami tega zakonskega akta je bil de facto odpravljen 26. člen prvega sporazuma na državni ravni med delodajalci in sindikati, ki je bil sprejet 1906. leta, člen, s katerim so sindikati priznali izključno pravico delodajalcev, da lahko sami sprejemajo vse odločitve o gospodarski in personalni politiki podjetja in organizacije proizvodnje.

Izkušnje iz preteklih let so pokazale, in še naprej kažejo, da je bilo dosledno uresničevanje teh dogovorov, ki so bili sprejeti v sedemdesetih letih, odvisno od treh osnovnih dejavnikov. Prvi je moč sindikalnega gibanja in ustreznost izobrazenost njegovih aktivistov, drugi dejavnik je politična moč švedske socialdemokratske stranke, tretji pa je konjunktorna gospodarska situacija na Švedskem.

V sedemdesetih letih sta se švedska socialdemokratska delavska stranka in švedska konfederacija sindikatov LO, angažirali pri najradikalnejšem socialističnem projektu v njihovi zgodovini, tj. oblikovanju sklada zajamčenih plač, tako imenovanem Meidnerjevem projektu.

Politika delavske solidarnosti, ki so jo desetletja izvajali švedski sindikati ob vsestranski podpori socialdemokratske stranke, je predpostavljala, da imajo enake kategorije zaposlenih enake mezde v vseh podjetjih ne glede na uspešnost posameznih podjetij. Ta politika je bila določena s centralno kolektivno pogodbo, ki je bila sklenjena na državni ravni med delodajalci in sindikatom. Zaradi takšne politike je velik del uspešnih podjetij, ker je izplačeval mezde, ki so ustrezale povprečni mezdi, ustvarjal določen ekstraprofit. Iz tega je izhajal tvorec projekta sklada zajamčenih plač.

Kongres konfederacije švedskih sindikatov LO je 1971. leta zaupal Rudolfu Meidnerju, enemu najvidnejših švedskih ekonomistov, izdelavo projekta, po katerem naj se ekstraprofit posameznih podjetij, ki je posledica izenačevanja mezd, izkoristi v korist zaposlenih.

V začetku 1975. leta je Meidner sindikatu predložil oblikovanje sklada zajamčenih plač, kongres sindikalne konfederacije pa je ta predlog sprejel 1976. leta.

Po tem predlogu morajo vsa podjetja, ki ustvarjajo ekstraprofit, s tem, da izplačujejo povprečne plače namesto tistih, ki bi jih lahko izplačevale glede na rezultate poslovanja, izdvojiti 20 % tega profita v obliki delnic v sklad zajamčenih plač. Sredstva tega sklada so bila predvidena za investicije, kapacitete, zgrajene s sredstvi tega sklada, pa postanejo kolektivna lastnina delavcev. Dividende delnic sklada bi se uporabile za delavske ustanove, izobraževanje in dopust. S skladom bi upravljali sindikati v imenu vseh zaposlenih. Tako bi vsi zaposleni v 20 do 30 letih postali večinski lastniki v najprofitnejših švedskih podjetjih.

V skupnem dokumentu konfederacije švedskih sindikatov LO in švedske socialdemokratske stranke, ki sta ga ti dve organizaciji predložili za sprejem na kongresu te stranke 1978. leta, so bili opredeljeni naslednji cilji tega projekta: podpora načelom solidarnosti v politiki plač, zoperstavljanje koncentraciji bogastva in moči delodajalcev, krepitev vpliva delavcev v gospodarskem razvoju s pomočjo kolektivne lastnine, prispevek h kolektivnemu varčevanju in oblikovanju kapitala za proizvodne investicije (Ulf Himmelstrand in dr. 1981, 264).

V uvodu tega dokumenta so citirana naslednja stališča iz programa Socialdemokratske delavske stranke, ki je bil sprejet 1975. leta: "Odločitve, ki vplivajo na razvoj celotne države in na življenske pogoje državljanov, so še vedno v pristojnosti nekega ozkega kroga ljudi, ki želijo ustvariti kapitalistični profit. Odločitve v zvezi z usmeritvijo proizvodnje imajo vse bolj daljnosežne in vseobsežne posledice. Zato postaja demokratični nadzor gospodarstva vse pomembnejši. Tudi državno gospodarsko planiranje in lokalne iniciative so zato nujne. Ena od osrednjih nalog socialne demokracije bi zato morala biti usklajevanje planiranja celotnega družbenega razvoja z lokalnimi in individualnimi težnjami (Ulf Himmelstrand in dr. 1981, 263).

Očitno je imel ta Meidnerjev projekt sklada zajamčenih plač osrednje mesto v radikalizaciji socialdemokratske strategije na Švedskem v sedemdesetih letih, radikalizaciji, katere cilj je bil, da še naprej razvije socialno demokracijo na državni ravni in na ravni podjetja.

Po mnenju Ulf Himmelstranda, enega od najvidnejših švedskih sociologov, je bilo oblikovanje in družbenoekonomski vpliv sklada zajamčenih plač velik korak iz welfare kapitalizma v smeri demokratičnega socializma. Walter Korpi je ta predlog ocenil z naslednjimi besedami: "Uresničenje tega predloga, če bo do njega prišlo, bi predstavljalo ključni in odločilni korak k ekonomski demokraciji" (W. Korpi 1984, 451).

Zato ni nepričakovano, če je ta projekt Konfederacije švedskih sindikatov LO in švedske socialdemokratske stranke naletel na močan odpor delodajalcev in meščanskih strank. Kritike meščanskih strank so poudarjale, da ta projekt ogroža tržno gospodarstvo, kapital in interese delničarjev, kot tudi politično demokracijo

in družbeni ter politični pluralizem, hkrati pa so te kritike poudarjale, da se pravice "naroda" in potrošnikov s tem projektom podrejajo delavskim pravicam v proizvodnji. Še posebej ostro so bili kritizirani sindikati, ki so - kot je bilo poudarjeno - podlegli svoji birokraciji itd. (Ulf Himmelstrand 1990, 274, Helen Tsiganou 1990, 36).

Te kritike in žolčne politične razprave o teh vprašanjih so močno vplivale na to, da so socialdemokrati izgubili oblast na volitvah 1976. leta, drugič po letu 1932, čeprav dejansko za manj kot en odstotek glasov.

1982. leta so socialdemokrati ponovno osvojili oblast, leta 1983 je parlament po bučnih razpravah končno sprejel Meidnerjev projekt, navkljub nasprotovanju organizacije delodajalcev in znatnega dela sindikata belih ovratnikov, vendar pa je bila prvotna različica Meidnerjevega projekta dokaj radikalno spremenjena.

Država je ustanovila nekaj regionalnih skladov ter imenovala njihove upravne odbore, čeprav je bilo s prvotnim načrtom predvideno, da bodo sindikati imenovali te upravne odbore. Predvideno je bilo tudi, da bo po sedmih letih davek na ekstraprofit, s katerim so financirani ti skladi, ukinjen.

Po parlamentarnih volitvah 1991. leta, ki so jih socialdemokrati ponovno izgubili, je vlada desnega centra ukinila te sklade, preostala finančna sredstva pa so bila izkoriščena za znanstvenoraziskovalno delo na univerzah ter za posojila nekaterim drugim institucijam.

To je bil konec najradikalnejšega projekta švedske socialne demokracije in švedskih sindikatov po 2. svetovni vojni.

Spremembe v osemdesetih letih: ofenziva delodajalcev

Začetek in razvoj gospodarske recesije, zaostrena konkurenca na svetovnem trgu, ki je posebej prizadela Švedsko, ker je njena proizvodnja predvsem usmerjena na svetovni trg, pa tudi vpliv ekonomskega neoliberalizma, so med drugim povzročili tudi uvedbo fleksibilnih tehnologij, tj. tehnologij, ki lahko hitro, brez večjih problemov, spremenijo asortiman proizvodov, s tem pa tudi fleksibilnejšo (prožnejšo) organizacijo proizvodnje in personalne politike, ki zmanjšuje število stalno (redno) zaposlenih in povečuje število začasno zaposlenih.

Fleksibilnost predpostavlja tudi spremembo izhodišča pogajanj s centralne na lokalno raven in na raven podjetja (Espín Andersen, Gosta 1994, 145). Ta sprememba ravni, na kateri tečejo pogajanja, je povzročila na Švedskem tudi veliko spremembo razvoja industrijske demokracije. Tako imenovani švedski model "države blaginje" in njemu ustrezeni koncept industrijske demokracije, sta bila utemeljena vse do osemdesetih let na centralnih na državni ravni. S tem je sindikat poskušal uresničiti določeno stopnjo in značaj t.i. posredne, predstavniške skupinske participacije v reprodukciji gospodarskih odnosov in v politiki ekonomskega poslovanja, soudeležbe, ki je usmerjena k spremembi odnosov sil v gospodarstvu.

Fleksibilnost je prenesla pogajanja na raven podjetja, namesto posredne skupinske participacije pa je vpeljala neposredno individualno participacijo, ki se je nanašala izključno na tehnološko organizacijo proizvodnje, kot nekakšna humanizacija proizvodnje.

Razen tega je fleksibilnost vpeljala različne plače istih kategorij zaposlenih v posameznih podjetjih, odvisno od gospodarske uspešnosti teh podjetij, kar je bilo v nasprotju z desetletno politiko švedskih sindikatov.

Iniciatorji in nosilci fleksibilnosti, in z njo povezane decentralizacije kolektivnih pogajanj ter uvedbe tehnološka soudeležbe pri uresničevanju proizvodnih nalog, so bili in ostali delodajalci.

Vendar pa je nekatere spremembe, ki jih je sprožila fleksibilnost, do določene mere podprl tudi del sindikalnega članstva. Del sindikalnega članstva je bil namreč vse bolj nezadovoljen s centraliziranimi kolektivnimi pogajanjmi, zlasti zato, ker spremembe zakonov, kot tudi značaja in vsebine kolektivnih pogajanj v korist delavstva v sedemdesetih letih, niso prinesle takšnih rezultatov, kot so jih pričakovali delavci. Razen tega so se švedski sindikati zavedali da sta tehnološko izboljševanje švedske industrije in gospodarska racionalizacija nujni, ker brez tega švedska industrija, ki je izrazito izvozno usmerjena, ne bi mogla biti uspešna v pogojih znatno povečane konkurence na svetovnem trgu. Če pa je to nujno, potem je potrebno v teh procesih tehnološke obnove in gospodarske racionalizacije sodelovati in uresničiti svoj vpliv, so argumentirano poudarjali švedski sindikati.

Za osemdeseta in devetdeseta leta je značilna ofenziva delodajalcev, proti kateri pa se sindikati še niso uspeli najbolje zoperstaviti.

Švedska federacija delodajalcev SAF je poudarjala, da mora fleksibilnost pripeljati do ukinitve švedskega modela. In s takšno usmeritvijo ta federacija tudi deluje. 1983. leta je ustrezno združenje švedskih delodajalcev sklenilo kolektivno pogodbo s sindikatom industrije gradbenih strojev. Konfederacijo švedskih sindikatov pa so zaobšli. S tem se je začel proces dezintegracije centralnih kolektivnih pogajanj, torej ključnega dejavnika švedskega modela. 1990. leta pa je SAF enostavno prekinila prakso centraliziranih kolektivnih pogajanj.

Po pojmovanju SAF-a, na Švedskem in v vseh ostalih državah, institucionaliziran sistem soodločanja in participacije izginja. Predsednik te organizacije, Ulf Laurin, v svoji knjigi *Zbogom korporativizem* trdi, da je prišel čas, da delodajalci v vsakem posamičnem podjetju določajo plače in sklepajo sporazume o delovnih odnosih, ki ustrezajo njihovim potrebam in okoliščinam. Program švedske federacije delodajalcev *Svobodni trg in svobodna izbira* je nastal na podlagi predpostavke, da bo šel razvoj v smeri svobodnega trga z individualizacijo, decentralizacijo in internacionalizacijo kot njegovimi bistvenimi značilnostmi. Švedska federacija delodajalcev je v okviru proslave stoletnice svojega obstoja izdala knjigo *Rast in padeč švedskega modela: delodajalci in industrijski odnosi v zadnjih desetih desetletjih* (Goran Brulin 1992, 208).

Z uresničevanjem decentralizacije kolektivnih pogajanj in racionalizacije proizvodnje, ki je predpostavljala določene spremembe v taylorški organizaciji proizvodnje, so švedski delodajalci poudarjali, da je za uspeh teh procesov nujno, da jih podprejo delavci, to pa zahteva tudi uvedbo dodatne delovne motivacije, a tudi sklepanje bolj ali manj formalnih pogodb z zaposlenimi.

Eno od osnovnih vprašanj, na katero so poskušali odgovoriti delodajalci, je vprašanje, s katerimi subjekti na ravni podjetja je potrebno skleniti pogodbo. Delodajalci so se zavedali, da ne morejo popolnoma izločiti sindikatov zaradi nji-

hove moči in vloge v švedskem gospodarstvu in družbi kot celoti. Vendar pa so v tej novi situaciji poskušali čim bolj zmanjšati vpliv sindikata v podjetju.

Švedsko podjetje Asea (ABB z okoli 30.000 zaposlenimi) je v osemdesetih letih med prvimi ponudilo odgovor na zgoraj opisano vprašanje. To podjetje je namreč začelo s prakso pogodbe s sodelavcem ("coworker agreement"), v švedščini je to: "medarbetar avtal". "Sodelavec" je pojem, s katerim so delodajalci v tem podjetju označevali vse delavce nekega podjetja ne glede na njihove kvalifikacije, stroko in članstvo v sindikalnih organizacijah. Ta pojem je podoben Marxovemu pojmu "celokupen delavec" (Gesamtarbeiter), ki ga Marx opredeljuje kot "kombinirano delovno telo", tj. "kombinirano delovno osebje" ali "družbeno kombinirana delovna sposobnost" (K. Marx, Kapital I, 322, 371, 447 in dr.).

Z uvedbo tega pojma v način kolektivnih pogajanj na ravni podjetja, so delodajalci med drugim zatrjevali, da vertikalna delitev delavcev na različne kategorije in njej ustrezna razdvojenost sindikalnih organizacij, ki predstavlja panožno strukturo sindikatov, ne ustreza več modernim proizvodnim metodam (Goran Brulin 1992, 210). Moderna tehnologija vse bolj združuje različne vrste, s tem pa tudi zaposlene različnih strok v okviru delavnic in podjetij, tako da bolj ali manj razdvojeni strokovni, panožni sindikati, ne morejo več ustrezno in uspešno predstavljati svoje članstvo in zaposlene nasploh.

V podjetjih firme Asea, ABB so sindikati na pobudo uprave podjetja ustanovili odbore, ki predstavljajo "sodelavca", kar pomeni, da predstavljajo vse kategorije zaposlenih in to ne glede na to, ali so sindikalno organizirani ali ne. Uprava firme je dala vsem svojim podjetjem pravico, da samostojno, v skladu s svojimi potrebami in pogoji, sklepajo kolektivne pogodbe s predstavniki "sodelavcev". Ti odbori sicer niso striktno institucionalizirani, čeprav obstaja možnost, da se čvrsteje izoblikujejo kot stalni delavski sveti zaposlenih.

Švedski sindikati še niso, kot se zdi, izoblikovali oziroma razdelali strategijo, ki bi se lahko uspešno zoperstavila ofenzivi švedskih delodajalcev.

Delavska participacija na Švedskem v devetdesetih letih

Delavsko participacijo na Švedskem v devetdesetih letih predstavljajo:

- predstavniki, tj. zaupniki sindikatov v podjetjih, ki jih imenujejo panožne sindikalne federacije in so partnerji delodajalcev pri sooščanju in kolektivnih pogajanjih;
- kolektivno pogajanje skoraj izključno na ravni podjetja;
- manjšinsko predstavništvo zaposlenih v organih uprave podjetij, ki zaposlujejo več kot 25 ljudi in to po 2 predstavnika in 2 njihova namestnika, ki jih imenuje panožni sindikat, če pa ima podjetje več kot 1000 zaposlenih, panožni sindikati imenujejo v upravo 3 svoje predstavnike in 3 namestnike;
- kolektivno pogajanje na ravni podjetja s "sodelavcem" kot predstavnikom vseh zaposlenih (primer firme Asea - ABB);
- "delegati varnosti" pri delu v podjetjih, ki zaposlujejo od 5 do 50 ljudi; ti delegati

skrbijo za pogoje dela in če ocenijo, da so pogoji dela nevarni za zdravje in življenje zaposlenih, potem lahko zaustavijo ustrezno proizvodnjo;

- komiteji varnosti pri delu v podjetjih, kjer je zaposlenih več kot 50 delavcev, in ki jih sestavljajo predstavniki zaposlenih in uprave; ti komiteji imajo iste pristojnosti in pravice kot "varnostni delegati";

- oblike neposredne participacije (soudeležbe) zaposlenih v tehnoloških procesih in organizaciji dela.

Položaj in delo sindikalnih predstavnikov v podjetjih

Zakon predvideva obstoj sindikalnih predstavnikov v podjetjih, vendar pa ne določa njihovega položaja, izvolitve in pristojnosti; vse to je urejeno z dogovori švedskih sindikatov in delodajalcev, v zadnjih desetletjih pa vse bolj z dogovori na ravni podjetij.

Sindikalni predstavnik je "osebnost, ki jo imenuje organizacija zaposlenih zato, da predstavlja zaposlene pri reševanju vprašanj, ki se nanašajo na njihove odnose z delodajalci, in druga vprašanja, ki so pomembna za sindikalno dejavnost", kot je to opredeljeno v "Aktu o položaju sindikalnih predstavnikov na delovnem mestu", ki je bil sprejet 1974. leta (Evropska komisija 1995, 111).

Dejavnost sindikalnih predstavnikov ne sme obsegati uresničevanja "ciljev regionalnih, znanstvenih, umetniških in drugih neprofitnih dejavnosti kot tudi ne cilje, ki so usmerjeni k oblikovanju združnih, sindikalnih in političnih opredelitev", kot je to opredeljeno v "Aktu o soodločanju pri delu", ki je bil sprejet 1975. leta in dopolnjen 1993. leta (Evropska komisija 1995, 110).

Od 1991. leta sindikalni predstavniki niso nujno zaposleni v podjetju, v katerem zastopajo zaposlene; to funkcijo lahko opravljajo tudi regionalni sindikalni zaupniki, ki jih plačuje sindikat.

Sindikalni predstavniki ne morejo biti odpuščeni zaradi svoje dejavnosti niti kaznovani s spremembo delovnega mesta. V primeru nujnega zmanjševanja delovne sile, ti sindikalni predstavniki ne bodo odpuščeni.

Sindikalni predstavniki, ki so zaposleni v podjetju, imajo pravico do plačane odsotnosti iz službe "v razumnih mejah" zaradi izvrševanja svojih sindikalnih obveznosti. Podjetje plačuje sindikalne predstavnike tudi v času, ko obiskujejo sindikalne šole in tečaje, če je predmet tega izobraževanja pomemben za poslovanje podjetja.

V podjetjih, kjer je zaposlenih več kot 50 delavcev, imajo sindikalni predstavniki pravico, da na račun podjetja angažirajo strokovnjake za posebne potrebe, ki se nanašajo na finančno oziroma ekonomsko poslovanje in varnost zaposlenih.

Podjetje zagotavlja prostore za delo sindikalnega predstavnika. Vsem zaposlenim, ki so člani sindikata, delodajalec dovoljuje pet plačanih ur za udeležbo na sindikalnih sestankih v enem letu, te ure pa se obračunavajo kot nadurno delo, ker sindikalni sestanki potekajo zvečer, izven delovnega časa.

Pravice in pristojnosti institucije delavske participacije

Pravice in pristojnosti institucije delavske participacije vključujejo:

- redne informacije
- občasne informacije
- pogajanja
- pogodbe o soudeležbi pri odločanju.

"Delodajalec bo zaposlene, s katerimi je sklenjena kolektivna pogodba, redno obveščal o tem, kako potekajo njegove dejavnosti v zvezi s proizvodnjo in ekonomskim poslovanjem, pa tudi o osnovnih smereh njegove kadrovske politike. Delodajalec mora omogočiti organizaciji zaposlenih možnost vpogleda v knjige, račune in druge dokumente v takem obsegu, ki je nujen, da bi ta organizacija lahko skrbela za skupne interese svojih članov v odnosih z delodajalcem", kot je opredeljeno v "Aktu o soodločanju pri delu", ki je bil sprejet 1976. leta (Evropska komisija 1995, 111).

Na področju organizacije in pogojev dela imajo "varnostni delegati", pa tudi vsi zaposleni, pravico do ustreznih informacij in soudeležbe pri reševanju vprašanj, ki se nanašajo na varnost pri delu, kar je določeno z "Aktom o delovnem okolju", ki je bil sprejet 1977. leta (ibid., 111).

Kar se tiče občasnih informacij, je delodajalec dolžan obveščati relevantno sindikalno organizacijo o svojih namenih, da sklene ali prekine individualno pogodbo o zaposlitvi in da pred tem, ko to izpelje, konzultira to organizacijo. Prav tako je delodajalec dolžan informirati "varnostne delegate", pa tudi vse zaposlene, če namerava spremeniti delovne pogoje ter se mora o tem prav tako posvetovati z njimi, kot je to določeno v "Aktu o delovnem okolju" iz leta 1977 (ibid., 111).

O pravici do pogajanj, je v "Aktu o soodločanju pri delu" prav tako določeno naslednje: "Organizacija zaposlenih ima pravico do pogajanj z delodajalcem o katerikoli zadevi, ki se nanaša na odnose med delodajalcem in katerikoli članom organizacije, če je ta zaposlen pri tem delodajalcu. Delodajalec bo imel ustrezno pravico do pogajanj z organizacijo zaposlenih (ibid., 112).

Ne obstaja pa obveznost, da se sporazum tudi dejansko doseže. Če se sporazum ne doseže, potem zaposleni lahko začnejo s stavko ali pa delodajalec razglasi "lock out", če komisija za pomiritev arbitražna komisija ne uspe zagotoviti kompromisa.

"Preden se delodajalec odloči, da bo izpeljal neko večjo spremembo v svoji dejavnosti, se bo na lastno pobudo pogajal z organizacijo zaposlenih, s katero je povezan s kolektivno pogodbo. Enako bo storil v primeru, ko namerava izpeljati velike spremembe v organizaciji in v pogojih dela...", kot je predvideno z "Aktom o soodločanju pri delu" (ibid., 112).

Delodajalec ne more sprejeti nobene odločitve, dokler trajajo pogajanja, razen v primerih, ko je uresničevanje te odločitve nujno. Pogajanje se mora začeti na lokalni ravni in če se na tej ravni ne doseže sporazum, potem se lahko pogajanja nadaljujejo na centralni ravni.

V primerih, ko je odpuščanje z dela nujno zaradi zmanjšanja obsega poslovanja, je vodilno načelo v vrstnem redu odpuščanja čas zaposlenosti v podjetju, tako da so najprej odpuščeni tisti delavci, ki imajo najkrajšo delovno dobo. To načelo je

mogoče spremeniti glede na finančni položaj in kvalifikacije zaposlenih ipd., kot je to predvideno v "Aktu o varnosti zaposlitve", sprejetega 1982. leta (ibid., 112).

Glede na pogodbo o sodelovanju pri odločanju je mogoče s kolektivnimi pogajanjimi razširiti pravice do sodelovanja pri odločanju o vprašanjih, ki se nanašajo predvsem na organizacijo dela.

Manjšinsko predstavljanje zaposlenih v organih privatnih podjetij

Sindikati imajo pravico, da imenujejo v upravne odbore podjetij, oziroma odbore direktorjev industrijskih podjetij, bank, zavarovalnic in pd., po dva svoja predstavnika in dva namestnika, če imajo te organizacije do 1000 zaposlenih; če pa te organizacije zaposlujejo več kot 1000 zaposlenih, potem sindikati imenujejo v upravne odbore oziroma odbore direktorjev tri svoje predstavnike in tri namestnike. Manjšinsko predstavljanje zaposlenih v upravnih odborih omenjenih organizacij mora biti predvideno s kolektivno pogodbo.

Sindikat, ki predstavlja več kot 80 % zaposlenih, ima pravico, da predlaga dva ali tri svoje predstavnike v upravni odbor oziroma odbor direktorjev. Če noben sindikat v podjetju ne obsega 80 %, potem dva najbolj množična sindikata pošljeta svoje predstavnike v upravni odbor oziroma odbor direktorjev.

Predstavniki zaposlenih v odboru direktorjev oziroma upravnem odboru imajo iste pravice in dolžnosti kot drugi člani odbora, razen v primeru razprav in odločanja pri kolektivnih pogajanjih, pa tudi pri nekaterih drugih vprašanjih, za katera so sindikati posebej zainteresirani.

Z odločitvijo odbora direktorjev je predstavnik zaposlenih v tem odboru lahko imenovan za enega od direktorjev, ki potem sodeluje pri delu izvršnega odbora podjetja in drugih vodstvenih telesih.

Neposredno sodelovanje v organizaciji tehnoloških procesov

V sedemdesetih letih je Švedska stopila v ospredje držav, ki so dejavno pospeševale motivacijo zaposlenih s humanizacijo proizvodnje.

Delodajalci so bili pobudniki in uresničevalci te dejavnosti tako na Švedskem kot tudi v drugih državah v primeru podobnih dejavnosti.

Humanizacija proizvodnje je sestavni del tehnološke reorganizacije proizvodnje ter s tem povezanih sprememb v industrijskih odnosih, predvsem v organizaciji dela v sestavnih delih podjetja. To predpostavlja redna posvetovanja upravnega aparata in zaposlenih o uresničevanju proizvodnih nalog, to so t.i. krogi kvalitete, in še posebej oblikovanje avtonomnih delovnih skupin, kjer imajo zaposleni pravico in odgovornost, da sami organizirajo uresničevanje bolj ali manj zapletenih proizvodnih nalog.

Mnogi delodajalci nekateri raziskovalci so te tehnološko organizacijske spremembe predstavili kot "gibanje za kvaliteto delovnega življenja" (Frohlich, Dieter in Pekruhl, Ulrich 1996, 79).

Trije osnovni razlogi so za to, da je en del švedskih delodajalcev razvil projekto za humanizacijo proizvodnje:

Prvič, delodajalci so razvili projekte za humanizacijo proizvodnje v času polne zaposlenosti in velikega priliva novih generacij delavcev, ki so bile bolj izobražene kot predhodne generacije. V pogojih polne zaposlenosti so nove generacije mladih ljudi težko sprejemale enoličen in dolgočasen sistem dela na tekočem traku po še vedno prevladujoči taylorški organizaciji dela. Povečale so se odsotnost z dela, psihološke frustracije, nesreče pri delu, profesionalna obolenja, kar vse je vplivalo na produktivnost dela in kvaliteto proizvodnje. Spremembe v tehnologiji in organizaciji proizvodnje so bile neizbežne.

Drugič, v sedemdesetih in osemdesetih letih se je zelo povečala konkurenca na svetovnem trgu, kar je posebej prizadelo švedsko industrijo kot izrazito izvozno usmerjeno. Potrebno je bilo predvsem zmanjšati stroške proizvodnje in izboljšati kvaliteto proizvodov. To pa ni bilo mogoče brez dodatne motivacije za delo zaposlenih, ki je zahtevala večje pravice in odgovornosti zaposlenih pri uresničevanju proizvodnih nalog.

Tretjič, na proces tehnološko organizacijskih sprememb v švedski industriji so vplivale tudi ustrezne spremembe v japonski industriji, predvsem v avtomobilski industriji. Zaradi teh sprememb je namreč japonska avtomobilska industrija dosegla znatno večje poslovne in ekonomske rezultate kot pa avtomobilska industrija v Zahodni Evropi in ZDA. Število ur, potrebnih za izdelavo avtomobila, je na Japonskem skoraj dvakrat manjše kot v ZDA, hkrati pa so zmanjšali število napak za eno tretjino. Na dele, ki jih je treba vgraditi v avtomobil in ki jih proizvajajo druge tovarne, na Japonskem v povprečju ni treba čakati več kot dve uri, medtem ko je za to v Evropi in ZDA včasih potrebno tudi po dva tedna. Kvaliteta japonskih avtomobilov je po splošni oceni višja od kvalitete evropskih in ameriških avtomobilov. Da bi dosegli visoko kvaliteto, evropske avtomobilske tovarne kar 30 % časa, ki ga porabijo za izdelavo avtomobila, namenijo za ugotavljanje in odpravo napak v izdelavi delov in v procesu izdelave avtomobila. Japonske avtomobile je v povprečju lažje sestaviti, kot evropske in ameriške, kar je posledica boljših konstrukcijskih rešitev. Po zamenjavi modela avtomobila, japonsko podjetje potrebuje vsega 4 mesece, da bi ta model vpeljala v normalno množično proizvodnjo z enako produktivnostjo. V ZDA je za to potrebno 5 mesecev, v Evropi pa celo 12 mesecev. Da bi dosegli popolno kvaliteto novega modela, japonsko podjetje potrebuje okoli 40 dni, ameriško 11, evropsko pa celo 12 mesecev. Odsotnost z dela je na Japonskem v avtomobilski industriji okoli 5 % od celotne zaposlene delovne sile, medtem ko ta odstotek v evropski avtomobilski industriji znaša tudi do 25 % itd. (Frohlich, Dieter in Pekruhl, Ulrich 1996, str. 80).

Eden od najpomembnejših dejavnikov teh znatno boljših japonskih rezultatov v proizvodnji avtomobilov so, po mnenju mnogih delodajalcev kot tudi ustreznih raziskovalcev, industrijski odnosi v japonskih tovarnah avtomobilov, predvsem sistem delovnih skupin, ki je najbolj razvit v tovarnah firme Toyota.

V ustrezni literaturi najdemo primerjalne analize osnovnih značilnosti delovnih skupin v avtomobilskih podjetjih, ki so pokazale na zelo velike razlike med njimi:

- Udeležba v delu delovnih skupin je v Volvu in v švedski industriji nasploh pro-

stovoljna, delavci pa te skupine oblikujejo sami, medtem ko v Toyoti delovne skupine oblikuje uprava podjetja, sodelovanje v njih pa je obvezno.

- Na Švedskem so delovne skupine sestavljene iz različnih strokovnih kategorij zaposlenih, medtem ko v Toyoti sestavljajo te skupine zaposleni iste strokovne kategorije.

- Delovne naloge delovnih skupin so na Švedskem celovite, na Japonskem pa ne.

- Na Švedskem delo v okviru delovnih skupin ni podrejeno ritmu strojev, na Japonskem je.

- Avtonomija delovnih skupin je na Švedskem velika, na Japonskem pa zelo zožena.

- Delitev dela v okviru delovnih skupin je na Švedskem prostovoljna, na Japonskem pa jo določa upravni aparat.

- Sestavo delovne skupine na Švedskem določajo zainteresirani delavci, na Japonskem pa uprava podjetja.

- Vodje delovnih skupin na Švedskem izbirajo člani delovne skupine, na Japonskem pa jih postavlja uprava (Frohlich, Dieter in Pekruhl, Ulrich 1996, 7-8, 86).

Te velike razlike so nedvomno tudi posledica ustreznih zgodovinskih, pravzaprav civilizacijskih in demokratičnih tradicij.

Trije švedski raziskovalci, ki so na začetku devetdesetih let obiskali devet japonskih tovarn avtomobilov, so ne brez razloga v svojem poročilu poudarili, da je v teh tovarnah "kvazi vojaški tovarniški režim", ki še vedno uresničuje Taylorovo paradigmo delovne organizacije (Goran Brulin 1992, 203).

O uresničevanju humanizacije proizvodnje na Švedskem in o ocenah rezultatov teh projektov pričajo nekatera raziskovanja.

Rezultati intervjuja iz 1986. leta predstavnika uprave švedskih podjetij (velikih, srednjih in majhnih), uresničenega 1991. leta, so pokazali, da se v 62 % javnih in 53 % zasebnih podjetij redno izvajajo posvetovanja z zaposlenimi o uresničevanju delovnih nalog. Razgovori predstavnikov upravnega aparata z zaposlenimi o razvoju podjetja, so zajeli v zasebnih podjetjih 95 % belih ovratnikov in 65 % plavih ovratnikov. V istem intervjuju je bila merjena tudi stopnja humanizacije proizvodnje in to z lestvico od 0 do 9, pri čemer je 9 pomenila najboljše rezultate procesa humanizacije proizvodnje. 2,2 % švedskih zasebnih podjetij je po tem raziskovanju razvrščenih v kategorijo 9, v kategoriji 7 in 8 pa najdemo okoli 33 % švedskih zasebnih podjetij.

V enem raziskovanju "kvalitete delovnega življenja" iz 1992. leta, ki je zajelo 2.000 oseb v 249 švedskih firmah, je 72 % zaposlenih odgovorilo, da se je v zadnjih treh letih njihovo delo obogatilo z večjo odgovornostjo, 63 % zaposlenih pa je odgovorilo, da je njihovo delo postalo bolj kvalificirano. 5,2 % belih ovratnikov in 40 % plavih ovratnikov je bilo zadovoljnih s tem, kar so dobili z uresnitvijo projekta humanizacije proizvodnje (Frohlich, Dieter in Pekruhl, Ulrich 1996, 180, 181). Glede pomembnejših rezultatov pri povečanju produktivnosti pa ustrezna raziskovanja niso pokazala jasnih in nedvoumih rezultatov.

LITERATURA

- Brulin, Goran. 1992. "Sweden: Joint Councils under Strong Unionism"; in: Joel Tagers and Wolfgang Streeck (eds.), *Works Councils*, The University of Chicago Press
- Esping-Andersen, Gosta. 1994. "The Emerging Realignment Between Labour Movements and Welfare States"; v knjigi: Marino Regini (ured.) *The Future of Labour Movements*, Sage Publications Ltd, London
- Frohlich, Dieter in Pekruhl, Ulrich. 1996. *Direct Participation and Organisational Change. Fashionable but Misunderstood*, Loughlinstown Co. Dublin
- Himmelstrand, Ulf, Ahrne, Goran, Lundberg, Leif in Lundberg Lars. 1981. *Beyond Welfare Capitalism*, Heinemann Educational Books Ltd, London
- Keynes, John Maynard. 1956. *Splošna teorija zaposlenosti, obresti in denarja*, Kultura, Beograd
- Korpi, Walter. 1980. *The Working Class in Welfare Capitalism*, Routledge and Kegan Paul, London
- Korpi, Walter. 1984. "Delavski razred v kapitalizmu blaginje", *Marksizem v svetu*, 10-11 & 1984, Beograd
- Misgeld, Klaus, Molin, Karel, Amark, Klas. 1992. *Creating Social Democracy (A Century of the Social Democratic Labour Party in Sweden)*, The Pennsylvania State University Press
- Przeworski, Adam. 1985. *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge (UK)
- Regalia, Ida. 1994. "Italy: The Costs and Benefits of Informality"; V: Joel Rogers in Wolfgang Streeck, *Workers Councils*, The University of Chicago Press
- Regini, Marino. 1994. *The Future of Labour Movement*, Sage publications Ltd. London
- Therborn, Goran. 1991. "Sweden Competitive Welfare"; v knjigi: A. Pfaller and all (eds.), *Can the Welfare State Compete?* Macmillan, Basinstoke
- Therborn, Goran. 1991a. *The Nordic Pattern. On Perspective on Social Possibilities*; referat na mednarodni konferenci "The Efficient Society Competition, Cooperation, and Welfare" - Budapest, September 20-22, 1991
- Therborn, Goran. 1995. *European Modernity and Beyond*, Sage Publications. London
- Verba, Sidney and all. 1987. *Elites and the Idea of Equality. A Comparison of Japan, Sweden and the United States*, Harvard University Press, Cambridge, Ma
- European Commission. 1996. *Social Europe. Employee Representatives in Europe and Their Economic Pregoratives*; Supplement 3 & 1996, Bruxelles

*Lidija ČEHULIČ***Regionalno sodelovanje in varnost v Jugovzhodni Evropi**

Dubrovnik 18. - 25. junij 1999

Od 18. do 25. junija je v meduniverzitetnem centru (IUC) v Dubrovniku potekal mednarodni seminar "Regionalno sodelovanje in varnost v Jugovzhodni Evropi". Na letošnjem seminarju, že tretjem zapovrstjo, se je zbralo dvajset znanstvenikov, uglednih profesorjev, mladih raziskovalcev, diplomskih in podiplomskih študentov iz Hrvaške, Slovenije in Makedonije.

Kot prvi predavatelj seminarja je prof. dr. Radovan Vukadinović (Fakulteta za politične vede, Zagreb) poudaril, da geografsko-politični prostor, nekoč tradicionalno poimenovan Balkan, za katerega pa se vse pogosteje uporablja poimenovanje Jugovzhodna Evropa, po padcu berlinskega zidu in koncu bipolarne delitve sveta, značilne za hladno vojno, zaradi novih političnih, ekonomskih, socialnih in podobnih konotacij danes predstavlja "najbolj nestabilen in najbolj nevaren obrobni del Starega kontinenta".

Zlom štiridesetletnega sistema varnosti (2 članici Nata, 2 članici Varšavskega pakta, 2 neuvrščeni državi) in nastanek novih, mladih, samostojnih, mednarodno priznanih držav (Slovenija je prvič v zgodovini mednarodnih odnosov postala samostojna država) sta s sabo potegnili številne nerešene ozemelske, nacionalne in gospodarske probleme, oborožene spopade, preseljevanje prebivalstva in val beguncev, ki ga je težko obvladovati.

Upoštevač geostrateški pomen Jugovzhodne Evrope (stihišče razvitega Zahoda z Bližnjim vzhodom, Perzijskim zalivom in Srednjo Azijo) in politiko, ki jo vodi Clintonova administracija za širjenje ameriškega vpliva in vpliva organizacije NATO, prof. dr. Vukadinović ugotavlja, da je, čeprav po njegovem mnenju prepozno, "razviti Zahod dojel in tudi pokazal, da ne bo več dopuščal nadaljnje ogrožanja varnosti in stabilnosti na tem področju".

V zgodovini mednarodne skupnosti so vplivne države (Avstro-Ogrska, Velika Brita-

nija, Francija, Nemčija, Rusija) v turbulentnem delu jugovzhodne Evrope vedno ustvarjale in tudi varovale svojo vpliv. Poleg evropskih vojaških in političnih sil so danes, v dobi po koncu hladne vojne v tem delu Evrope, močno in kakor kaže za daljše obdobje prisotne tudi vojaške in politične sile Združenih držav. Po kratkem pregledu iniciativ in poskusov mednarodne skupnosti, da bi stabilizirali jugovzhod Evrope (SECI, regionalni pristop, Raymond iniciativa, Pakt o stabilnosti), je prof. dr. Vukadinović zaključil, da "niti Združene države niti evropske države še niso določile dneva, ko bo v Jugovzhodni Evropi zavladal mir in varnost, in ko se bodo vzpostavili stabilni temelji za uspešen gospodarski razvoj in povezovanje tega dela z ostalimi deli evropskega kontinenta, čeprav se mednarodna skupnost zavzema za to, da v novi svetovni ureditvi evropski jugovzhod ne bi ostal črna luknja Starega kontinenta".

Prof. dr. Anton Grizold (Fakulteta za družbene vede, Ljubljana) je govoril o novih vidikih varnosti v spremenjenem mednarodnem ozračju, katerega posledice so najbolj vidne ravno v jugovzhodni Evropi.

Grizold meni, da položaj in vloga mlade slovenske države na novi mednarodni sceni dodatno določa njen specifični geopolitični položaj. "Slovenija leži na križišču Srednje in Jugovzhodne Evrope in kot taka predstavlja svojevrsten vstop v ali izstop iz evropskega jugovzhoda". To dejstvo v določeni meri pojasnjuje omahovanje na začetku ter nejasno iskanje in sprejemanje primerne nove nacionalno-varnostne strategije Slovenije. Vendar se je Slovenija kmalu jasno opredelila za močnejše povezovanje z Zahodom in odločila za povezovanje z zahodnoevropskima integracijama, EU in NATO. Kot pridružena članica Zahodnoevropske unije (WEU), članica Partnerstva za mir in na listi najožjih držav kandidatka za sprejem v Evropsko unijo, Slovenija skladno z zahtevami demokratično razvitega Zahoda sodeluje na regionalni ravni z deželami jugovzhodne Evrope.

Ko je govoril o institucionalno-pravnih in zakonodajnih problemih, s katerimi se Slovenija sooča v procesu nujnega prilagajanja evroatlantskima integracijama, je prof. dr.

Grizold predstavil paradoks, ki so ga odkrili z raziskovanjem javnega mnenja raziskovalci Katedre za obramboslovje v Ljubljani. Leta 1998 je bilo 70% slovenskega prebivalstva za vključitev Slovenije v EU in NATO (s poudarkom na EU), vendar pa istočasno številni anketiranci, ki so za tako integracijo, nasprotujejo prevzemanju dolžnosti, ki jih prinaša članstvo v EU in NATO (povečanje izdatkov za vojsko, postavljanje vojaških baz na slovenskem teritoriju, sodelovanje slovenskih vojakov v skupnih akcijah sil NATO).

Prof. dr. Ivan Grdešić (Fakulteta za politične vede, Zagreb) ugotavlja, da vse postkomunistične države jugovzhodne Evrope bolj ali manj uspešno prehajajo proces tranzicije in poudarja naravo varnosti in stabilnosti, ki bi omogočila dolgoročno načrtovanje demokratičnega razvoja posameznih držav in regije. Po njegovem mnenju predstavlja demokratičen prehod ali konsolidacija političnega sistema države "testiranje demokratičnosti v državi". Za uspešno tranzicijo je potrebno izvesti ustrezne reforme na področju politike, gospodarstva in civilne družbe. Glede tranzicije na Hrvaškem, se je prof. dr. Grdešić osredotočil na dosežene uspehe, a je obenem pokazal tudi na napake in nujno potrebne korekcije.

Doc. dr. Siniša Tatalović (Fakulteta za politične vede, Zagreb) je predaval o nacionalnih problemih jugovzhodne Evrope. Meni, da je doseganje stabilnosti in varnosti tega obrobnege dela Starega kontinenta, poleg gospodarske rasti in razvoja, v veliki meri odvisno od umirjanja etničnih napetosti, netolerance in spopadov. Zgodovina, kulturne, verske in druge razlike, potencirane s krvavimi spopadi iz daljne ali bližnje preteklosti, teritorialne težnje in še vedno nerešeno vprašanje glede državnih mej novo nastalih držav, upoštevajoč iskanje in sprejemanje ustreznih političnih rešitev etičnih problemov znotraj posameznih držav kot tudi med državami Jugovzhodne Evrope. Čeprav vse države jugovzhodne Evrope s svojimi institucionalno-pravnimi normami sprejemajo in zagotavljajo človekove pravice in pravice etničnih manjšin, se v vsakodnevni politični praksi številne ne držijo

splošno sprejetih standardov, ki ščitijo osnovne človekove pravice in pravice nacionalnih manjšin. Zato se dr. Tatalović sprašuje, "ali države jugovzhodne Evrope sploh lahko oz. želijo sprejeti eno samo racionalno politiko, ki bi reševala etnične spopade in zagotavljala medsebojne dobrososedske odnose in je nujno potrebna za integracijo te regije v združeno Evropo?"

O težavni situaciji v Makedoniji, ki so jo izzvale posledice kosovske krize, akcije skupnih zračnih sil Nata, velik in nekontroliran val albanskih beguncev s Kosova, ki so svoj izhod videli v sosednji državi, je spregovorila mag. Marija Cenevska (Univerza Sv. Cirila in Metoda, Skopje). Razpravljala je o mednarodnem položaju in vlogi Makedonije v jugovzhodni Evropi in predstavila svoj pogled na mesto Makedonije v novi svetovni ureditvi.

Pri analizi problemov evropske varnosti in stabilnosti, povezane s širjenjem Evropske Unije, je prof. dr. Marjan Svetličič (Fakulteta za družbene vede, Ljubljana) poudaril, da zagovorniki širjenja Evropske unije gledajo z vidika "investicije v mir in varnost v Evropi, medtem ko nasprotniki širjenja EU gledajo na širjenje/neširjenje z vidika stroškov za EU in potencialne članice". Zato morajo danes majhne države jugovzhodne Evrope, nečlanice EU, bolj medsebojno sodelovati, ker s tem "pridobivajo dobre pogoje za čim hitrejši vstop v evropske integracije".

Seminar "Regionalno sodelovanje in varnost v jugovzhodni Evropi" se je odvijal ravno v času, ko so se mednarodna javnost, relevantne mednarodne organizacije ter tudi vodilni najmočnejših držav, aktivno prizadevali za mir, stabilnost in vzpostavitev predpogojev za demokratičen razvoj tega dela evropskega kontinenta. To je bila odlična priložnost za študente, raziskovalce in znanstvenike, da izmenjajo svoje izkušnje in znanja ter podrobno spoznajo najnovejše dogodke, stališča in načrte mednarodne skupnosti glede jugovzhodne Evrope (Pakt o stabilnosti). Posredovane izkušnje in nova spoznanja jim bodo nedvomno koristile pri njihovem nadaljnjem izpopolnjevanju ali prihodnjem znanstvenem delu.

Manca KOŠIR

Breda Luthar

Poetika in politika tabloidne kultureZnanstveno in publicistično središče,
Ljubljana 1998

Knjiga Brede Luthar *Poetika in politika tabloidne kulture* je v slovenskem sociološko-komunikološkem prostoru novost predvsem v dveh smislih: po predmetu obravnave in po mestu analitskega pogleda, iz katerega interpretira gledano. Lutharjeva si je za premislek izbrala medijsko kulturo sodobnega časa, svoj pogled pa opredelila za historičen. S tem je vzpostavila razliko od ahistoričnih pristopov, s katerimi implicitno polemizira. Ker so analize popularnega žurnalizma in posebej popularnega tiska "trdovratno zavezane obravnavi medijev kot politične in ekonomske formacije", je sama gledala drugam. Ekonomski interes ne izčrpa pomena medijske kulture, saj ima medijska produkcija — kot sleherna institucija in vsako delovanje — pomembno kulturno dimenzijo in komunikacijsko vrednost. Svoje besedilo je zoperstavila takoimenovanim javnovedenskim razpravam, ki se kritično lotevajo sodobne popularne (medijske) kulture znotraj predpostavke o izginjanju ali trivializaciji javne sfere. "Ne moremo utemeljevati analize in kritike na idealu ali normi, ki je nastala v razmerah, ki jih ni več," meni avtorica.

Lutharjevo zanimajo sodobne subjektivitete, današnje oblikovanje (novih) kolektivitet, spremenjeni odnosi med subjektiviteto in strukturo, izbira identitet. Govori o življenjskostilni politiki in poetiki. O tem, kako se spreminjajo pogoji "identitetne eksistence", vzorci in oblike interakcije, ki posamezniku in kolektiviteti omogočajo bivanje v svetu. Ker se spreminjajo načini človekove družabnosti, se spreminjajo diskurzi, v katerih in prek katerih smo v svetu. Spreminjajo se govornice in podobe o tem, "kako sebi pripovedujemo o nas samih", kar praznavrav počnejo množična občila s konstruiranjem medijske realnosti in reprezentacijami, kako bi(va)ti.

Za razumevanje gibanja predstavljene tematike je treba zapisati opredelitve vsaj dveh kategorij oziroma konceptov, znotraj katerih je Lutharjeva interpretacija logična in (samo)zadostna. Gre za umevanje kulture kot produkcije in reprodukcije pomena in smisla, ki izkustvo ureja v koherentne kronološke teleologije (naracije). Kulturni konflikti v tem horizontu pomenijo "pogajanja o tem, kako razumeti svet, kako oblikovati svojo identitetno eksistenco, in spopad glede osrednjih legitimnih in marginaliziranih identitet v javnem diskurzu." In gre za razširitev pojma politike, da bi razumeli politične dimenzije novih kolektivitet. Razumevanje politike je treba razširiti (po L. Raphaelu) onstran boja za moč znotraj institucij političnega sistema. "Šele s pomočjo političnega razumevanja življenjskostilne samotematizacije je sploh mogoče vzpostaviti zvezo med privatnim vsakdanjkom in politično javnostjo ali javnim prostorom politike," je prepričana Breda Luthar. S to zvezo bi morda zmogli korak, ki bi nas pripeljal do *rekonceptualizacije* norme glede na sodobne pogoje družbene in systemske integracije, in bi tako presegli razmišljanje, temelječe na normativni politični javnosti, ki ni več možna.

Da bi razumeli naše subjektivitete in identitete, za kar Lutharjevi v njenem znanstvenem delu gre, je potrebno interpretirati medijska besedila. "Analiza tekstualne narave medijske kulture je eno najpomembnejših področji analize moderne družbe," piše avtorica, zakaj jo zanima *popularna naracija*. Skuša oblikovati *model analize novinarskega diskurza*, ki ga sestavlja "ugotavljanje načina uporabe informacij oz. dejstev, oseb kot socialnih tipov, standardne ikonografije zgodbe, torej njeno dramatičizacijo in mise en scene (scenografijo), ter strategij pojasnjevanja historičnih pojavov skozi osebno izkustvo (tudi preko intimizacije javnega prostora)". Naj izpostavimo nekaj njenih ugotovitev, ki so potrebne nadaljnih razdelav. Denimo osrednja, po kateri delo nosi naslov: "Medijski teksti večinoma ne vplivajo s posredovanjem dejstev, torej informacije, niti z vrednotami, ki jih sporočajo — torej niti opisno niti predpisovalno, temveč s svojo 'poetično' funkcijo." Popularne medij-

ske tekste gre po Lutharjevi torej obravnnavati predvsem kot poetične diskurze in potentakem zavrtni (bolj ali manj uveljavljeno) prepričanje, da je najpomembnejša razlika med kakovostnim in popularnim tiskom razlika v *usebini*. Teoretsko zanimiva je njena opomba o *zgodovini medijev*, ki da jo lahko razumemo "kot stalno napetost med idealom informacije in idealom zgodbe ali med kulturo samozatajevanja, ki jo predstavlja prva, in kulturo užitka, ki jo predstavlja zgodba". Razlika med vrstami novinarstva je po njenem razlika v *estetizaciji*, ali, ožje, v dramatizaciji realnosti, v formi pripovedovanja. Provokativna je nadalje misel, da je nesmiselno vztrajati na predpostavki o večvrednosti objektiviziranih (televizijskih) novic, saj je komunikativni vidik popularnega novinarstva bolj pomemben za razumevanje politike te govoriče kot njegov informativni vidik. Lutharjeva v tem kontekstu pravi: "Novica o zamenjavi ministra ali novica o pripravah na parlamentarne volitve na Japonskem ni politično nič bolj relevantna od lokalne novice o družinskem nasilju."

Citat je iz poglavja *Tiranija kramljanja*, ki analizira televizijske novice. Te prepozna kot žanrsko mešanico kramljanja, informiranja, komentiranja, melodrame in vizualnega spektakla, katerih glavna naloga je *moralna sodba o svetu*. Novice, ki predstavljajo blagovni znak institucije, je Lutharjeva gledala na slovenski nacionalni televiziji in na POP TV. Bistvene razlike ni videla, čeprav je TV Slovenija javna institucija, POP TV pa zasebna komercialna ustanova. Prepoznala je tri glavne spremembe televizijskega novinarstva v zadnjem času:

1. Spremenjeno je razmerje med vizualno in verbalno reprezentacijo. Tabloidne novice so estetizirani vizualni spektakli.
2. Dogodki so vedno bolj pripovedovani kot dvodimenzionalni konflikti v jasno polarizirani – dobro vs. zlo – (melo)drami.
3. Značilna je personalizacija žurnalizma ali prehod od objektivnega k subjektivnemu novičarskemu diskurzu, kar je najbolj očitno v osrednji vlogi voditelja. Voditelj-osebnost je reprezentančni glas institucije, ki v mitični vlogi zastopnika gledalcev in posrednika spašuje za nas.

Skrivnost uspeha novic je po Lutharjevi v zabavnosti, opravljenosti in melodramatskemu ovrednotenju sveta, ki ga ponuja danes bistveni element novic – zgodba. Mar zato igrajo novice isto vlogo kot drugi psihoterapevtski diskurzi v popularni medijski kulturi, kot trdi avtorica?

Premisleka vredna je definicija *ideologije*, ki jo v kontekstu te analize Lutharjeva opredeli "kot zdravorazumsko interpretacijo o svetu". Po njenem razumevanju razširjenega pojma politike so novice politične predvsem zato, ker določene kulturne konstalacije vzpostavljajo kot naravne, druge pa postavljajo zunaj zdravorazumskega vrednostnega sistema. Prav zato je "popularni žurnalizem danes eden glavnih kolonizatorjev zdravega razuma," ugotavlja Breda Luthar.

Raziskava upovedovanja in ozgodbenja novic na slovenski televiziji prinaša tudi ugotovitev, ki bi morala sprožiti alarm za urednika informativnega programa na obeh obravnavanih televizijah. Pokazalo se je namreč, da ideal objektivnosti televizijski (prepričana sem, da bi se enako izkazalo pri analizi dnevnoinformativnega slovenskega tiska) novinarji pogosto razumejo kot *golo posredništvo tujih izjav*, kar je posebej vidno pri intervjuvanju prominentnih politikov. Tudi če se politik izogne postavljenemu vprašanju, ga novinar s ponovitvijo vprašanja ne bo poklical k odgovoru, in s tem ne bo terjal njegove *odgovornosti*, ki je (po Bubru) samo tam, kjer je pravo odgovarjanje. Novinar sprejme politiko definicijo problema in njegovo interpretacijo podatkov, ki je niti ne problematizira, kaj šele, da bi dvomil o njej. "To je mogoče le zaradi odsotnosti novinarjeve lastne interpretacije zadeve, ki bi temeljila na zbranih podatkih in preiskovanju," sem z avtorico prepričana tudi recenzentka njenega dela.

Poetika in politika tabloidne kulture misli medijizacijo kulture, ki igra vedno pomembnejšo vlogo v identitetni konstrukciji in izbiri naših vsakodnevnih življenjskih stilov in praks. To dela, kot na začetku rečeno, na za slovenske razmere svež način, kar podeljuje knjigi dodatno "presežno vrednost".

Anthony Giddens

Transformacija intimnosti: seksualnost, ljubezen in erotika v modernih družbah'

The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love & Eroticism in Modern Societies. Polity Press, Cambridge 1995

Lynn Jamieson

Intimnost: osebni odnosi v moderni družbi

Intimacy: Personal Relationships in Modern Society. Polity Press, Cambridge 1998

Intimnost je še pred desetletjem veljala za sociološko irelevantno tematiko, ki so jo nadomeščali koncepti 'osebnih' ali 'primarnih' odnosov, vezani predvsem na družino, prijateljstvo. Dandanes postaja vedno bolj popularna tema, saj se z njo intenzivno ukvarjajo tako družbene teorije kot popularna literatura za samopomoč, ki ponuja nasvete za vzdrževanje dobrih medosebnih odnosov (Jamieson, str. 1). Analize intimnosti, pomenov intimnih razmerij, najdemo v visokoreferenčnih delih prominentnih sociologov kot sta A. Giddens (1995) in U. Beck (1992 in 1999). Zanimanje za analizo intimnosti znotraj znanstvenih diskurzov nakazuje, da tudi v realnosti vsakdanjega življenja očitno prihaja do aktualizacije intimnosti oziroma do intenziviranja pomenov intimnosti, intimnih odnosov. Vendar ne brez zapletov. Poplava teoretskih prispevkov o spreminjanju intimnosti producira tudi raznolikost tez, ki jim ni najti interpretativnega konsenza.

Po letnicah izida recenziranih knjig bi lahko sodili, da je delo Lynn Jamieson le odgovor na Giddensovo visoko referenčno in tudi kontroverzno delo 'Transformation of Intimacy'. Vendar je več kot to. Poleg kritičnega kontrastiranja svojih pogledov na 'transformacijo' intimnosti v postmodernosti, Jamieson ponuja tudi samostojno interpretacijo spreminjanja intimnih razmerij, ki v marsičem presega, a tudi dopolnjuje Giddensove teze o intimnosti. Giddensova teza transformacije intimnosti in spodbijanje te teze Lynn Jamieson sta zanimivi tudi zato, ker predstavljata zdaj že simptoma-

tično razpetost diskurzov o postmodernosti med diskurzi, ki spremembe potrjujejo in tistimi, ki jih zanikajo. Več kot dovolj razlogov za primerjalno recenzijo obeh del.

Giddensova knjiga 'Transformacija intimnosti' je tipični primer interpretacije, ki ugotavlja radikalno spreminjanje intimnih razmerij pozne modernosti. Gre za proces generičnega prestrukturiranja zasebnosti, v katerem ima osrednjo vlogo nova oblika osebnih odnosov, t.i. 'pristno razmerje' (pure relationship)', ki "se nanaša na razmere, v katerih posamezniki vstopajo v družbene odnose zavoljo samih sebe, oziroma zavoljo tega, kar lahko iz takšnega odnosa pridobijo. Pristno razmerje obstaja le v toliko, v kolikor prinaša zadovoljstvo obema partnerjema" (str. 58). Pristno razmerje se ne omejuje na zakonsko zvezo niti na heteroseksualno orientacijo (cf. Weeks 1995), ampak velja za vse vrste intimnih partnerskih razmerij. Vzporedno z razvojem pristnih razmerij, se po Giddensu odvija tudi razvoj plastične seksualnosti (ločitev seksualnosti od reprodukcije - nosečnosti in rojevanja) (str. 18) in transmutacija romantične ljubezni (str. 37), ki se pod pritiskom ženske seksualne emancipacije in avtonomije fragmentira in razvija v zlito ljubezen (confluent love), aktivno in pogojno ljubezen (cf. katotično ljubezen (Beck, Beck-Gernsheim 1999)), ki stoji v nasprotju z romantično ljubeznijo - ljubeznijo 'za vedno' (str. 61).²

Upoštevač statistične podatke o spreminjanju družinskega življenja v postmodernosti, se zdijo Giddensove izpeljave prepričljive. Tudi Giddens sam gradi tezo o transformaciji intimnosti in njeni utemeljenosti v pristnih odnosih na teh podatkih. Pristna razmerja pojasnjuje z upadanjem števila porok oziroma upadanjem pomena zakonske zveze, z večanjem števila razvez zakonskih zvez pa tudi s pluralizacijo družinskih oblik. V kontekstu seksualnosti svojo tezo o plastični seksualnosti ter zliti ljubezni utemeljuje v ženski seksualni emancipaciji, razvoju sodobnih kontracepcijskih sredstev (ločitev seksualnosti od reprodukcije) ter predvsem tematizaciji in spreminjanju družbene percepcije homoseksualnosti.³

Medtem ko za dinamiko življenjskega poteka nedvomno drži, da njegov moderni mo-

del naglo nadomeščajo različne oblike hitrih prehodov iz različnih nestalnih partnerskih in družinskih razmerij (na primer vedno več je reorganiziranih družin), na kar kažejo tudi omenjeni statistični podatki o razvezah itd., se zdi, da Giddensova interpretacija transformacije intimnosti velja le za omejene družbene kontekste in le do določene mere. Vzorec vzpostavljanja 'pristnih razmerij' vendarle predpostavlja družbeno izgladitev nekaterih klasičnih družbenih kategorij družbenega razlikovanja (spol, družbeni razred, etničnost itd.), čeprav so te družbene kategorije v postmodernosti še vedno intenzivno prisotne kot pomembni dejavniki družbene integracije in razlikovanja. Giddensovih interpretacij družbenih spreminjanj vsaj v segmentu spreminjanja zasebnosti torej ne gre brati povsem dobesedno.

Lynn Jamieson poleg odlične zgodovinske predstavitve družbenih korenin moderne razumevanja intimnosti in zasebnosti (drugo poglavje 'From 'The Family' to Sex and Intimacy'), v kompleksni analizi spreminjanja različnih aspektov intimnosti v postmodernosti ugotavlja, da teza o obratu k 'odkriti intimnosti' (disclosing intimacy) pojasni le del fenomena in hkrati dokazuje, da v postmodernosti nismo priča tako radikalnim prelomom intimnih razmerij, njihovih praksah, pomenih in percepcijah kot jih napoveduje Giddens. Zato je več razlogov: gre za le enega od številnih načinov življenja, spreminja se narava intimnosti (različni načini intimnosti in predstave), intimni odnosi so prej obligatorni kot neodvisni (še posebej odnosi starši-otroci) in bolj hierarhični kot enakopravni (partnerski odnosi). Predvsem spolne razlike so prisotne v vseh oblikah intimnih razmerij, med partnerjema, med prijatelji, med starši in otroci, očitne so tudi v načinih kako in koliko oba spola prispevata k intimnemu razmerju. Spolna asimetrija v intimnih razmerjih in emotivno delo je po avtoričinem mnenju tudi najbolj trdovratna manifestacija in prag spolne neenakosti (str. 158-170). Jamieson je torej v svoji analizi intimnosti usmerjena na konkretno realnost vsakdanjega življenja, njena analiza pa je predvsem strukturna in usmerjena na spolne in starostne hierarhije vsakdanje zasebnosti. Zato tudi bolje kot

Giddens pojasni tiste aspekte fenomena intimnosti, ki molijo iz okvira idealtipskega koncepta pristnega razmerja: spolne hierarhije intimnih razmerij, njihovo konfliktno naravo (konflikt (interesov) kot del vsakdanje realnosti, ki ne vodi nujno v prekinitve razmerja kot to predpostavi Giddens), pluralnost načinov izražanja intimnosti itd.

Toda Giddensova teorija, ki ni v takšni širini vezana na konkretnosti vsakdanjega življenja in je bolj idealtipska, bolje pojasni nekatere druge aspekte intimnosti. Medtem ko Jamieson zaključke izpelje iz poudarkov na hierarhičnosti intimnih razmerij in zato ocenjuje, da se intimnost radikalno ne spreminja, pa Giddens na bolj sistemski ravni uspešno zaobseže prav tiste segmente, ki intima razmerja spreminjajo. Poleg poudarka na spreminjanju fenomena, je plodnost Giddensove razlage v tem, da pojasni načine in značilnosti, po katerih se fenomen odvija (in spreminja). In tu se njegove teze pravzaprav srečajo z zaključki L. Jamieson. Giddens namreč s konceptom 'pristnega razmerja' bolj kot na prevladujoči družbeni vzorec vzpostavljanja intimnih razmerij, misli na vzpostavljanje novih načinov konstituiranja in ohranjanja takšnega razmerja. Bolj kot monolitno družbeno formo (ali nek način življenja kot ga interpretira Jamieson), gre koncept 'pristnega razmerja' brati kot način vstopanja v družbeno razmerja, ki se realizira v vseh možnih oblikah razmerij, kot jih ljudje skozi kreacijo lastnih biografij vzpostavljajo (glej str. 58). Koncept 'pristnega razmerja' tako pluralnost intimnih razmerij ne izključuje, ampak predpostavlja.

Giddensova teorija vendarle ni brez pomanjkljivosti. Morda pomembna pomanjkljivost koncepta 'pristnega razmerja' je v tem, da tak družbeni odnos pogojuje s suspenzom konflikta interesov oziroma, da konflikt interesov enači z razrešitvijo oziroma razpadom neke intimne zveze. Pri tem spregleda, da so konflikti (tudi interesov) inherentna značilnost medosebnih (intimnih) odnosov, če že ne kar njihov pogoj (cf. Beck, Beck-Gernsheim 1999, 24). Prav narava intimnih odnosov, osebna čustvena vezanost posameznikov med seboj, kaže na to, da razpad nekega odnosa ni preprosta razrešitev, ko pogoji odnosa (po Giddensu, dokler ob-

stajajo medsebojni interesi) ne vzdržijo več. Kot poudarja Jamieson, je v tem kontekstu problem koncepta 'pristnega razmerja' v tem, da to razmerje razume izolirano od drugih medosebnih (na primer družinskih) razmerij, ki neposredno vplivajo tudi na naravo partnerskega (pristnega) razmerja (na primer otroci). Problematičnost tega koncepta se kaže tudi v primeru družbeno 'neizogibnih' (nerazdružljivih) relacijah, ki so predvsem relacije odvisnosti (npr. starši-otroci) in ki se ne morejo končati s preprosto prekinitvijo oziroma razpadom. Narava teh odnosov se izraža tudi v asimetriji moči staršev nad otroci ter v starševski protekciji otrok (Jamieson, str. 163). Tako menimo, da je Giddensov eksplanatorni potencial predvsem v sami detekciji družbenih trendov in sprememb oziroma prestrukturiranja intimnosti. Idealtipski koncepti 'pristnega razmerja' in 'zlite ljubezni' pa so v več segmetnih pomanjkljivi, še najbolj v tem, da realnost vsakdanjega življenja (po)mešajo s principi političnega projekta 'intimnost kot demokracija' (str. 184).¹

Intimnost je nedvomno tisti segment družinskega življenja, ki v zadnjih letih doživlja pomembne transformacije, ki jih je Giddens vsaj v nekaterih segmentih dobro detektiral. Vendarle je potrebno dodati vsaj še eno 'opombo pod črto', ključno za razumevanje pomena intimnosti v družinskih (in partnerskih) razmerjih. 'Pristno razmerje' opredeljuje z deformalizacijo partnerskih razmerij, ki niso več družbeno normativno vezana na poroko in ostale 'zunanje' družbene določbe (heteroseksualnost itd.). Zato je to razmerje, ki se vzpostavlja, 'notranje', samo po sebi, in tudi zato hitreje razpade. Toda, če smo natančni, se ta opredelitev nanaša le na en vidik fenomena - njegovo formo, ne pa na dejanske pogoje njegovega obstoja. Eden od formalnih vidikov, na katerih je 'zgrajeno' pristno razmerje, je emancipacija žensk. Emancipacija žensk (vključno s seksualno, edukacijsko in zaposlitveno/karierno emancipacijo) ni nek dovršen fenomen kot to predpostavlja Giddens. Pravzaprav našeti parametri, ki naj bi 'emancipacijo' opredeljevali, predvsem pa predpostavka o osvoboditvi žensk od reprodukcijskega 'jarma', niso tisti, ki dejansko eman-

cipacijo sploh omogočajo. In če smo še natančnejši, emancipacija se z naštetimi parametri sploh ni realizirala (če pustimo ob strani filozofsko dilemo, ali je ta realizacija sploh možna). Tako se zdi, da je Giddens ob konstrukciji koncepta 'pristnega razmerja' računal s spremembo, ki se pravzaprav sploh ni dogodila. Kot dokazuje tudi Jamieson (str. 43), je 'družbena obveznost' materinstva tista, ki emancipatorne potencialne, ki se poskušajo realizirati (množično zaposlovanje, izobraževanje, ločitev seksualnosti od reprodukcije itd.), zadržuje oziroma jih na določen način onemogoča. Ženska materinska (reprodukcijska) funkcija je še vedno pomembna ženska identiteta in tisti *conditio sine qua non* postmoderne zasebnosti, ki takšno zasebnost in torej tudi intimne, partnerske odnose sploh omogoča. Kako torej te ugotovitve 'združiti' s konceptom 'pristnega razmerja'? Odgovor je na dlani: 'pristno razmerje' kot razmerje značilno za postmodernost obstaja, vendar le pod pogojem, da v svoji osnovi ostaja in deluje na tipično moderen način - da njegov skriti pogoj ostaja prav moderen način funkcioniranja zasebnosti.

Kljub temu se zdi, da sta obe predstavljeni perspektivi (sprejemanja in zavračanja sprememb) pri analizi intimnosti v postmodernosti enako relevantni, predvsem v svoji komplementarnosti. Če ju obravnavamo skupaj, pojasnjujeta pravzaprav dve plati iste zgodbe - različne segmente sodobnih pomenov in praks intimnosti. In če smo natančni, je pravzaprav to tudi specifična postmodernosti - da ohranja tipično moderne segmente, a jih hkrati tudi radikalno spreminja.

¹ Cf. 'pristno prijateljstvo' (*pure friendship*) (Silver, v Weintraub, Kumar (ur.) 1996); 'odkrita intimnost' (*disclosing intimacy*) (Jamieson 1998).

² Ta ljubezen je izgubila spolni predznak in naj ne bi bila več feminizirana (kar sicer velja za modernosti), kot to trdijo nekateri drugi avtorji (Canclan, v Fox (ur.) 1993, 205; Newman 1999, 167).

³ Giddens navaja podatke, da naj bi zgolj 50% moških Američanov bilo izključno heteroseksualnih (da nikoli niso imeli homoseksualnih želja ali niso sodelovali v homoseksualnih aktivnostih),

18% pa jih je izključno homoseksualcev ali biseksualcev. Med Američankami naj bi bilo 2% homoseksualno usmerjenih, 13% jih je kdaj že imelo homoseksualno izkušnjo, 15% pa so si že kdaj zaželele homoseksualne izkušnje (Kinsey, v Giddens, str. 13).

⁴ Giddensov koncept 'pristnega razmerja' je namreč tudi projekt s politično vtizijo. V tej obliki 'demokratičnih' odnosov namreč avtor vidi tudi demokratične politične potenciale, ki jih predstavi v zadnjem poglavju knjige *Transformation of Intimacy*. 'Prístna razmerja' tu nastopajo kot prototip vseh medčloveških odnosov, kar pa, upoštevajoč dejanske družbene hierarhije, ni realno izvedljivo. Takšni načini družboslovne teoretske produkcije v zadnjih letih niso redki. Eden odmevnejših primerov je tudi J. Weeks s knjigo *Invented Moralities - Sexual Values in an Age of Uncertainty* (1995), v kateri predstavi podoben projekt 'radikalnega humanizma'.

Alenka KRAŠOVEC

Robert Ladrech in Philippe Marliere (ur.)
Social Democratic Parties in the European Union: History, Organization, Policies
Macmillan Press Ltd, 1999, 234 strani

Duhovna družina socialdemokratskih strank je v obdobju zadnjih petih let najmočnejša družina strank v Evropi, saj sodeluje v vladah večine držav članic Evropske unije. In knjiga, ki sta jo uredila Robert Ladrech in Philippe Marliere, nam predstavlja skupaj petnajst relevantnih (po izboru urednikov in posameznih avtorjev, vendar brez navedbe kriterija izbora in/ali utemeljitve izbora konkretnih strank) socialdemokratskih strank, iz vsake države članice Evropske unije eno, med katerimi nosijo nekatere naziv socialistične ali delavske. Predstavljena je tudi nadnacionalna federacija strank - Stranka evropskih socialistov.

Urednika sta z izbiro enakih vprašanj za vse avtorje, ki so prispevali pregled razvoja in stanja v nacionalnih socialdemokratskih strankah, omogočila primerjavo med njimi. Področja, s katerimi so se posamezni avtorji ukvarjali, zajemajo: a) razvoj posameznih strank, tako ideološki kot organizacijski, s

pomočjo katerega vidimo, kako so se posamezne stranke odzivale na izzive in spremembe v njihovem okolju. To dejstvo prilagajanja okolju je velikokrat povzročilo večje konflikte v strankah, ki so v nekaterih primerih pripeljali tudi do razcepa strank in vzpostavitve novih strank leve; b) njihov (tekmovalni) odnos do ostalih strank leve provincience in organizacij, ki so "naravno" težile k povezavi s socialdemokratskimi strankami (predvsem so to sindikati); c) volilne (ne)uspehe strank ter vladne dosežke; d) posamezna izbrana področja politik (predvsem socialnih in ekonomskih) ter odnos strank do najpomembnejših ključnih vprašanj, vključno z vprašanjem odnosa do evropskih integracijskih procesov in e) sociološke značilnosti članov in volivcev strank.

Tako lahko skozi predstavitev posameznih strank opazimo, da je od leta 1880 v večini (in ne več le znotraj nemške socialdemokratske stranke) socialdemokratskih (socialističnih, delavskih) strank, marksizem predstavljal intelektualno in politično dominantno paradigmo. Omenjena stranka je večjemu številu socialdemokratskih strank predstavljala referenčno stranko, finska socialdemokratska stranka in nizozemska delavska stranka pa sta na začetku razvoja prevzeli kar njen Erfurtski program iz leta 1891. Poleg nemške ideološke "pomoči" se nekatere stranke (nizozemska, španska) niso branile niti njene neposredne finančne pomoči.

Marksizem, njegovo zagovarjanje revolucije in razrednega boja, je po prvi svetovni vojni, navzlic nadaljnjemu obstoju v programih in besednjaku strank, začel izgubljati dejanski ali zgolj navidezni vpliv na večje število socialdemokratskih strank. Tako je nizozemska delavska stranka svoj največji revolucionarni trenutek doživela leta 1918, ko je njen vodja v parlamentu (!) oznanil, da se bosta delavski razred in socialdemokracija polastila oblasti. Taista stranka, ki je ob svojem nastanku leta 1894 prevzela Erfurtski program, je že v 20. letih tega stoletja postala prva socialdemokratska stranka, ki je dejansko (formalno se je to dogodilo z novim programom leta 1937) v celoti zavrgla revolucionarno marksistično teorijo in prevze-

la idejo kvazikorporativizma in mešane, čeprav planske ekonomije. Še več, stranka je spremenila tudi svojo volilno strategijo v smeri vključevanja srednjega razreda. S tem pa se je že pred drugo svetovno vojno razvila v t.i. ljudsko stranko.

Drugačno razvojno paradigmo predstavlja švedska socialdemokratska stranka, ki se je od nemške in njenega prevladujočega modela razlikovala organizacijsko (bistveno manjša hierarhičnost) in ideološko (jezik razrednega konflikta ni bil nikoli tako poudarjen, poleg tega pa je bila skoraj prijateljska do trga – pred prvo svetovno vojno so njeni najvplivnejši člani govorili o tem, kako bi trg lahko izkoristili in ne kako bi ga odpravili). Omenjena stranka velja tudi za najuspešnejšo stranko v Evropi (ne samo socialdemokratsko), saj je v obdobju 1921 – 1998 kar 61 let sodelovala v vladah, od tega je samo v 10 letih potrebovala koalicijskega partnerja.

Že skozi kratko predstavitev treh strank in njihovih različnih razvojnih značilnosti lahko vidimo, da bi bilo oblikovanje idealnotipske socialdemokratske stranke nemogoče delo. So pa bili za socialdemokratske stranke od leta 1945 do sredine 70. let značilni nekateri elementi: a) močna članska in volilna zasedanost znotraj delavskega razreda; b) lastnosti množične stranke; c) tesne povezave, v nekaterih primerih celo organske, z reprezentativnimi in centraliziranimi sindikati; d) kljub jasni delavski politični bazi, te stranke niso bile razredne stranke (kot komunistične), ki se volivcem predstavljajo kot stranke, ki zagovarjajo izključno interese delavskega razreda; e) njihova volilna in članska baza je imela medrazredni profil, ko so stranke združevale močno podporo delavskega razreda in tudi srednjega razreda; f) v odnosu do ostalih strank na levem delu ideološkega kontinuuma so zasedale dominantni položaj; g) sprejele so volilno in politično tekmovanje, ki je uveljavljeno v zahodnih kapitalističnih sistemih, vladavino večine v parlamentu in izmenjavo politične oblasti med levimi in ostalimi strankami; h) zmerna ideološka in programska stališča so jim omogočila, da jih je večina volilnega telesa zaznala kot sprejemljivo in legitimno politično silo na vladni ravni; i) čeprav so zago-

varjale internacionalizem in politično solidarnost s sestrskimi strankami, je bilo njihovo politično delovanje dejansko zakoreninjeno v nacionalnih državah, poleg tega pa so se svojim volivcem predstavljale kot nacionalne in ne internacionalne (Stranki evropskih socialistov navkljub je tudi sedaj tako); j) spodbujale so vzpostavitev socialnega partnerstva med delodajalci, delojemalci in državo in k) čeprav je večina strankarskih programov zagovarjala nacionalizacijo vseh produkcijskih sredstev, se nobena od socialdemokratskih strank, ko je bila v vladi (in imela možnost to tudi izpeljati) ni lotila popolne nacionalizacije.

Evropske socialdemokratske stranke so vsebovale kombinacijo nekaterih predstavljenih elementov, edino izjemo, ki je vsebovala vseh enajst, predstavlja švedska stranka.

Predvsem v zadnjih 20 letih je bilo pred socialdemokratske stranke postavljenih veliko izzivov, na katere so se stranke različno odzivalo. Najnovejšo (in do sedaj tudi volilno uspešno) strategijo odziva in prilagoditve socialdemokratskih strank predstavlja angleška "tretja pot" in nemška "nova sredina".

Smeri odziva ter prilagoditve posameznih socialdemokratskih strank na svoje okolje in uresničevanje lastnih politik niso (bile) odvisne le od strank samih, ampak tudi od vsaj dveh drugih dejavnikov: nujnosti oblikovanja vladnih koalicij in dominacije teh strank na levem delu ideološkega kontinuuma.

Stranke (belgijska, nizozemska, danska, irska in finska), ki so morale zato, da bi sodelovale v vladah, vedno oblikovati koalicijske vlade s konservativnimi ali liberalnimi strankami, so bile prisiljene k oblikovanju ideoloških in strukturnih kompromisov, ki so omejevale možnosti uresničitve "čistih" socialdemokratskih politik.

Na drugi strani imajo stranke, ki so na levem delu ideološkega kontinuuma hegemonске ali celo kvazimonopolne (švedska, angleška, nemška), možnost istočasnega maksimiranja vpliva na delavski razred in samopredstavljanja kot kredibilnih vladnih strank. Stranke (francoska, španska, italijanska, portugalska in grška), ki so morale do konca 80. let za naklonjenost volivcev tek-

movati z vplivnimi komunističnimi strankami, pa so bile prisiljene združevati levičarsko retoriko in politiko, z namenom vplivati na nacionalni delavski razred, in približevanje sredinskemu položaju, da bi se predstavile kot sprejemljive vladne stranke. Zato so stranke, ki niso bile soočene z močnimi in vplivnimi levimi silami, lažje zasedale sredinski politični položaj, s čimer so bile lahko tudi uspešnejše v tekmovanju s konservativnimi in liberalnimi nasprotniki. Sredinsko spogledovanje strank, ki so bile soočene z močnimi levimi političnimi strankami pa je bilo, zlasti v pogledu volilnega uspeha, veliko bolj tvegano. V zvezi s tem je zanimiv poizkus belgijskih (flamskih) socialistov, ki so se želeli odpreti tudi krščanskemu delavskemu gibanju. Zato so na flamski listi za volitve v Evropski parlament leta 1984 kandidirali duhovnika. Kljub njegovi izvolitvi, pa odprtost socialistov krščanskemu delavskemu gibanju ni prav dolgo trajala.

Knjigo zaključuje prikaz težavnega oblikovanja, organizacijskih značilnosti in prihodnjih izzivov federacije strank - Stranke evropskih socialistov, katere pridružena članica je od marca 1999 tudi Združena lista socialnih demokratov. Naziv federacija strank se v skladu s principom subsidiarnosti v različnih državah uporablja različno (poleg omenjenega še Stranka evropskih socialdemokratov, Evropska socialdemokratska stranka, Evropska socialistična stranka, Stranka evropskega socializma), istočasno pa različni nazivi pričajo tudi o stopnji integriranosti in pripadnosti posameznih nacionalnih strank nadnacionalni federaciji strank. Ker je glavni cilj posameznih članic, t.j. nacionalnih strank (članice so stranke in ne posamezniki - korporativno in ne individualno članstvo - iz držav članic Evropske unije in tistih držav, ki so zaprosile za članstvo v Evropski uniji in tudi pridobile pozi-

tivno mnenje Komisije Evropske unije), pridobitev in zadržanje vladnega položaja na nacionalnem nivoju, je večjo integriranost in koherentno socialdemokratsko strategijo znotraj evropskih institucij in med njimi praktično nemogoče oblikovati in izpeljati.

Predstavljena knjiga ponuja kratek, čeprav v nekaterih pogledih celo zadosten, vpogled v ideološki in organizacijski razvoj ter zdajšnji položaj relevantnih socialdemokratskih strank v državah članicah Evropske unije ter na ravni Evropske unije. Zlasti tri dejstva so vredna vse pohvale. Dejstvo, da sta urednika določila natančne smernice oz. vprašanja, ki naj jih posamezni avtorji upoštevajo pri predstavitvi nacionalnih socialdemokratskih strank, je omogočilo različne primerjave. Odločitev, da se v prikaz vključi vseh petnajst držav Evropske unije, je pripomogla k temu, da se bralec lahko seznaní tudi z manj znanimi in popularnimi (luksemburška, finska, irska) socialdemokratskimi strankami in ne samo najbolj izpostavljenimi (nemška, francoska, švedska, angleška). In na koncu je zelo koristna in praktična odločitev avtorjev, da ponudijo naslove, telefonske številke, številke faksov, naslove elektronskih pošt ter spletnih strani strank in raziskovalnih organizacij strank, kjer lahko vsak zainteresiran bralec pridobi dodatne informacije o strankah in njihovem delovanju.

Knjiga je tudi zanimiv prikaz zgodovinskega in trenutnega medsebojnega vplivanja socialdemokratskih političnih sil in kapitalizma, s tem, da je na začetku razvoja socialdemokracije, le-ta vplivala na razvoj in preoblikovanje kapitalističnega sistema, v zadnjih letih pa je videti, da prevladuje obraten trend. Vsekakor pa bi bilo dobro, če bi imeli podobne kompandije tudi za drugi največji duhovni družini strank (konservativno in liberalno).

UDC: 65.012.4:377.44

Vlado DIMOVSKI, Tadeja COLNAR: ORGANISATIONAL LEARNING
Teorija in praksa, Ljubljana 1999, Vol. XXXVI, No. 5, pg. 701-722

The concept of organisational learning has been extensively studied in the modern management literature. The organisational learning can be viewed from four perspectives: informational, interpretative, strategic, and behavioural. The article focuses on behavioural perspective and gives the explanation of learning as a continuous individual as well as organisational process. The analysis of basic behavioural, reflective and learning processes within individuals and organisations forms the basis of the approach for establishing organisational learning concept. Successful organisational learning is viewed from the relationship between the the organisational and the individual learning process and gives a leverage of successful personal and organisational development to an individual, organisational member.

Key words: organisational learning, learning process, learning organisation, human resource management, communication, organisational psychology

UDC: 030

Miha KOVAČ: CODING ENCYCLOPEDIA
Teorija in praksa, Ljubljana 1999, Vol. XXVI, No.5, pg. 723-747

The author examines the historic formation of the Slovene national encyclopedia, showing that the articles in Encyclopedia were ideologically limited to Marxist ideology. However, the cultural determination of the whole project was even more important. Namely, the Encyclopedia included only articles and notions concerning Slovenian cultural heritage, and was therefore conceptually strictly autarchic project.

Key words: encyclopedia, lexicography, evaluation, Marxism, national corpus, autarchy.

UDC: 316.7(520)

Bogomil FERFILA: JAPANESE SOCIETY TODAY - SOCIO-CULTURAL APPROACH
Teorija in praksa, Ljubljana 1999, Vol. XXXVI, No. 5, pg. 748-764

It is actually quite difficult to present a particular state or its content - society. There is a lot of jeopardy and possible mistakes: some characteristics may be chosen as key indicators, but in fact they are not; some which are important may not be stressed enough; others may be overlooked, although they ought to be at least

pointed out, being connected with other key characteristics etc. One of the possible approaches is to imagine a particular country as an average citizen with all characteristics most frequently present. Every state or its society is something special, since it is impossible to find two countries at the same level of development according to all their characteristics (history, religion, climate, economical-developmental indicator, socio-cultural characteristics etc.). However, Japan is a unique country also according to inhabitants' belief that they are something special. Doubtless, the characteristics of homogeneity, egalitarianism, orientation toward group and collective values are strong and prevailing. However, one cannot forget about several subcultures - if understood as sets of values, expectations and the ways of life lived and shared by a certain part of population. They are connected with racial division of Japanese society, and also with sex, age, religion, vocation etc. This is connected with differences in limited access to numerous resources, including economic privileges, political power, social reputation, information, knowledge. In this context Japanese society has to be seen as a society of several cultures and strata. Although Japan is racially and nationally homogeneous, it has series of minorities, which are by the rule an object of discrimination and prejudices, rising from a culturally defined ethnical myths, illusions, falseness.

Key words: Japanese society, majority culture, minority subculture, convergence, cultural relativism, Japanese duplicity.

UDC: 316.653:303.62

Samo UHAN: Arbitrariness and Standardisation of Survey Conversation
Teorija in praksa, Ljubljana 1999, Vol. XXXVI, No. 5, pg. 765-775

A distinctive feature of public opinion research is that survey interview is considered to be specific kind of conversation or social activity involving people who are not acquainted which is therefore governed by general conversational rules. However participation in the survey interview is governed by particular methodological rules. In consenting to the interview, the respondent accepts a specific kind of social interaction - agreeing to take part in a research whose ultimate purposes are not known to him and what at the same time requires adherence to the researcher instructions. Strict observance of the instructions does not eliminate the methodological problems. Namely, for the respondent the semantic comprehension of the researcher's directions is insufficient. The respondent is forced to shape the excess meaning of information available to him. It is assumed that respondent uses the information, he manages to extract from the conversation with the interviewer. Accordingly, we have to abandon the belief that the instrument is a neutral stimulus which provokes a reaction that has only to be recorded objectively.

Key words: questionnaire, context effects, survey interview conversation

UDC: 355.01:355(091)

Ines KVATERNIK: THE CASE OF FIGHTING AMONG INDIGENOUS PEOPLE
Teorija in praksa, Ljubljana 1999, Vol. XXXVI, No. 5, pg. 776-787

The aggression is the central part of human nature to a such extent that it is almost always the reason for fighting among 'primitive' peoples. It is also the reason for contemporary war. The author presents the reasons for fighting among indigenous peoples in Chiapas and Yanomamas, who live on the border between Venezuela and Brazil. She finds out that at the one hand Indigenous peoples in Chiapas fight in a modern way, on the other hand Yanomamo peoples fight in a 'primitive' way.

Key words: aggression, fighting, war, 'primitive' war, indigenous peoples.

UDC: 316.42:659.2:316.323.6

Luka HROVAT: WORLDS OF VIRTUAL REALITY
Teorija in praksa, Ljubljana 1999, Vol. XXXVI, No. 5, pg. 788-795

The paper attempts to clarify the modern problems of information society, above all the use of virtual reality worlds, such as television or internet. The main thesis is that simulacra are closed worlds, so in order to exist they do not need a subject. In a certain way these worlds are like *perpetuum mobile* and are created by capitalism with a certain purpose, which is hidden from the consumer. The author's attempt is to expose the hidden purpose which seems to be the essence of capitalism.

Key words: worlds of virtual reality, simulacrum, hyperreal worlds, subject, fissure, radical illusion of the world, capitalism, consumer.

UDC: 323.1(497.4):17:654.17/.19

Maruša PUŠNIK: Construction of Slovene Nation Through Media Narration
Teorija in praksa, Ljubljana 1999, Vol. XXXVI, No. 5, pg. 796-808

The article deals with the defining and understanding national identity through media culture, respectively through texts, produced by the culture. In the text, the relation between nation-identity-media and above all media construction and interpretation of national identity are examined. The first part deals with description of the identity construction. A constructivist paradigm in particular is determined as the basis for the interpretation of the management of national identity through media discourse. In this view the languages, articulated in several discourses, are important factors in identity construction, including the national one.

In the second part, the focus is put on the relation between nation and ethnicity. At the same time, taking the constructivist paradigm as the starting point, the article attempts to present media 'influence' on the construction of 'Slovenian national identity', using the method of textual analysis of chosen media texts. In other words, the article attempts to present the ways media prescribe such identity to the individuals.

Key words: ethnicity, nation, identity management, 'Slovenian national identity', media discourse, media narration.

UDC: 613.83:316.6

Vito FLAKER: SOCIAL CONTEXTS OF USING DRUGS

Teorija in praksa, Ljubljana 1999, Vol. XXXVI, No. 5, pg. 809-819

Typologies which trace the development of drug consumers' 'career' or intensity of drug using, usually do not take into account the social construction of drug using or social framing in which drug using is understood. If analysing different types of drug using, it could be seen that in our civilisation the drug using is on the one hand recreative, based on expressive use, where the emphasis is on aesthetic pleasure of sublime type, and on the other hand, in the case of medicine or therapy it is utilitarian. In both cases the drug is a commodity without productive and reproductive functions. On the contrary, in traditional society drugs as commodity do not exist, where the drug using is weaved in social tissue and the drugs are produced for one's own usage with one's own means. Unconformistic drug using is the fourth type, which differs from the traditional according to its expressiveness. The four types form the two-dimensional matrix: the first dimension is the drug as commodity or vernacular good; and the second one is the drug using as heteronomous and instrumental or autonomous and expressive activity.

Key words: drugs, typologies of drug using, social construction of drug using.

Novije knjige založbe STUDIA HUMANITATIS

Gaston Bachelard, Oblikovanje znanstvenega duha

Pri analizi znanstvenega spoznavanja avtor ne izhaja več iz idealizirane podobe znanosti, kot je bilo do tedaj v navadi, temveč iz "psihozgodovinske" geneze znanosti. Bachelarda zanima "psihološka pogojenost napredka znanstvenega spoznavanja". To napredovanje ne teče kot nepretrgano nizanje znanstvenih resnic in neproblematično vstopanje v sfero iste racionalnosti, temveč kot diskontinuirani proces formiranja in deformiranja pojmov in premagovanja spoznavnih ovir. Pojem epistemološke ovire zavzema ključno mesto. Znanstvena objektivnost ni začetek, marveč cilj znanstvenega spoznavanja, do katerega se pride po zmagi nad ovirami: prevzetimi verovanji, občimi predstavami in idejami, arhetipskimi imaginacijami. Delo je v slovenščini izšlo natanko 60 let po objavi izvornika.

Cena: 3500 SIT.

Walter Benjamin, **Izbrani spisi**

Izbor obsega 10 spisov, ki sta jim zgodovina in raba že dodelila teoretski status in obvezo referenčnosti. V Benjaminovem delu se križajo vsi bistveni tokovi zlasti srednjeevropske kulture s preloma stoletja in prve polovice 20. stoletja z židovskimi izročili. Receptija Benjamina je na Slovensko pljuskala v valovih. Prvič so ga pred vojno predstavili kot sijajnega teoretika otroške literature, drugič je spremljal Adorna in frankfurtsko šolo. Nanj so se sklicevali tudi v razpravah o prevrednotenju estetskih vrednot marksizma in pri ocenjevanju množične kulture, subkulture. Pogosto so ga označevali za predhodnika, celo sodobnika postmodernizma. Slovenski prevod prihaja pozno, vendar se z njim končno odpira možnost, da bo Benjamin postal bran in ne le citiran avtor.

Cena: 3500 SIT.

Pierre Rosanvallon, **Ekonomski liberalizem. Zgodovina ideje o trgu**

Avtor, francoski zgodovinar, se sam označuje za praktika intelektualne zgodovine, kar lahko vzamemo za oznako zgodovine politične in družbene misli. Ukvarja se z vprašanjem o historičnem oblikovanju liberalistične ideologije skozi preučevanje tržnih logik in zakonitosti in s spreminjanjem koncepta civilne družbe od 16. stoletja sem, oziroma od Hobbesa in Rousseauja, Huma in zlasti Smitha, prek Paina in Godwina do Hegla in Marxa. Namen intelektualne zgodovine je, da poskuša razumeti oblikovanje in evolucijo političnih in družbenih racionalnosti, tj. sistemov reprezentacij, ki odločajo o načinu, kako kakšno obdobje, dežela ali družbene skupine izvršujejo svojo dejavnost in si predstavljajo prihodnost.

Cena: 3400 SIT.

Georges Guille-Escuret, **Družbe in njihove narave**

Avtor ugotavlja, da se je v desetih letih, ki so minila od izida tega multidisciplinarnega eseja (sam združuje zlasti področje etnoekologije, evolucije in epistemologije) zmanjšal vpliv sistemske analize, da pa so sociobiologija in drugi redukcionizmi še vedno trdno v sedlu. Razmah kognitivnih znanosti se dogaja tudi s poskusom marginalizacije družbenih ved, dialog med ekologijo človeka in etnoznanostjo je potemtakem še vedno nemogoč. Razmerje med naravo in kulturo pa vendar zdaj prvič preučujemo na način klasične problematike etnologov in ne več na podlagi redefinicije, ki jo ponuja biologija. Temeljno sporočilo tega dela je, da med ljudmi in njihovimi okolji obstajajo trije tipi osnovnih relacij: biološke, jezikovne in tehnične in, drugič, da so ekosistemi, družbe in socioekološke celote neskladne koherence. Takšni sistemi so rezultat relacij, interpretacij in medsebojnih odvisnosti med organizmi, besedami in orodji, katerih protislovja porajajo zgodovine.

Cena: 3500 SIT.

Mihail Bahtin, **Estetika in humanistične vede**

M. M. Bahtina, filozofa in literarnega teoretika, predstavljamo z izborom "zgodnjih intimnih filozofskih del" iz dvajsetih let, tj. z laboratorijskimi pripravami velikih raziskav, in s povzemajočimi pregledi "poznega" Bahtina. Bahtin je razmišljal o "diahroniji", "žanrskem spominu", "povezanem tekstu", o "izjavah" in "kontekstu". Posebno zanimiv je njegov "dialogizem", "dialoško pronicanje raznovrstnosti življenja v urejajočo sfero teorije" in dialoško naravo komunikacije. Bahtin je celotno človekovo življenje povezoval z odgovornostjo in, kot je dejal, z "ne-alibijem v bivanju", tj. z odgovornim odnosom do življenja kot neponovljivega dogodka v so-bivanju z drugim (so-človekom) in drugimi (narodom, človeštvom). To svojevrstno Bahtinovo naravnost so mnogi označili za drugo znanost.

Cena: 4300 SIT.

Eric R. Wolf, *Evropa in ljudstva brez zgodovine I. in II.*

Pisanje antropološke zgodovine sveta je Eric Wolf razumel kot pisanje zgodovine sedanjosti in pisanje zgodovine oblasti (moči). V kontrastu s števili današnjimi entuziasti, ki se ogrevajo za opustitev koncepta kulture v antropologiji (in štejejo v svoj krog tudi Wolfa), ni Wolf nikdar zagovarjal opustitve koncepta kulture (in tudi ne družbe in etničnosti), temveč le njegovo revizijo. Kultura je bila zanj vedno osrednji antropološki koncept, ki se privilegirano povezuje s konceptoma zgodovine in oblasti.

Wolfov koncept kulture vsebuje naslednje medsebojno povezane elemente: 1) Kultura ni izolirana entiteta, je del širše celote, v zadnji instanci svetovnega sistema; 2) kultura ni zaprt sistem, ni ostro zamejena celota; 3) je zgodovinsko nastala; 4) je proces; 5) ne determinira človeškega vedenja; 6) je neločljiva od oblasti; 7) kulturne oblike so persistentne (iz spremne besede Bojana Baskarja).

Cena: 6400 SIT (vsaka 3400).

APES

Jure Mikuž, *Kri in mleko. Sugestivnost podobe I.*

Avtor se pogloblja v Kužno podobo iz cerkve Svetega Primoža in Felicijana nad Kamnikom, v fresko iz leta 1504, ki je daleč najboljši primer umetnosti tistega časa pri nas. Na njej vidimo razgaljene Marijine dojke, ki sugestivno prepletajo vizualne in psihološke silnice. Svetoprimoška aluzija na Marijino žensko funkcijo je omogočala, da je gledalec, dovolj izobražen v svetih resnicah, lahko temo dvojnega priprošništva dojel tudi kot pripoved o skrivnosti božjega rojstva, saj to najnatančnejše pojasnjuje prav likovna umetnost. Celotna ikonografska zasnova izpričuje subtilen premik, ki se je predvsem v srednje- in severnoevropski umetnosti in miselnosti dogajal ravno ob koncu srednjega veka, in tako tudi posredniška tema potrjuje, da je mleko začelo nadomeščati kri, Marija spodrivati Jezusa.

Cena: 3600 SIT

Dubravko Škiljan, **Javni jezik. K lingvistiki javne komunikacije**

D. Škiljan lingvistiko javne komunikacije koncipira kot disciplino, ki proučuje medsebojno tesno povezana predmeta: kontekst javne komunikacije in jezik, ki se v njem uporablja. Pokaže in argumentira ugotovitev, da je v okviru etike javnega komuniciranja moderna, racionalno konstituirana družbena skupnost resda promovirala nedotakljivost individualnih in kolektivnih identitet v temeljni etični imperativ, vendar pa tako praksa kot teorija javne komunikacije dokazujeta, da se javni jezik bolj pokorava pravilom, ki izhajajo iz porazdelitve družbene moči, kot pa etičnim načelom.

Cena: 3200 SIT.

Knjige lahko naročite na založbi:

Beethovnova 2, 1000 Ljubljana

tel.: 1250 475, fax: 1250 360

e-mail: studia.humanitatis@guest.arnes.si

Zavod za založniško dejavnost, Beethovnova 2, Ljubljana

tel. + 38661 1250 475, fax. + 38661 1250 360

E-mail: studia.humanitatis@guest.arnes.si

Rokopisi

Članki. Besedila pošiljajte na 3,5-palčni disketi v ASCII kodi ali v programu WW ter v treh iztiskanih izvodih. Zaradi anonimnega recenziranja naj bodo imena avtorjev le na posebni naslovni strani pod naslovom prispevka, skupaj s strokovnim nazivom in krajem zaposlitve, s polnimi naslovi avtorjev, s telefonsko številko ter z izjavo, da predloženo besedilo še ni bilo objavljeno oz. ni v pripravi za tisk.

Dolžina besedil. Znanstveni in strokovni prispevki naj bodo v obsegu 15-20 strani (1800 znakov na stran ali 30 vrst s 60 znaki); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

Naslovi. Naslovi morajo biti jasni in povedni. Glavni naslovi naj nimajo več kot sto znakov. Besedila z več kot deset tisoč znaki morajo vključevati mednaslove. Mednaslovi prvega reda so pisani v posebno vrsto; od besedila pred mednaslovom in po njem jih loči prazna vrsta. Mednaslovi drugega reda so pisani kot prvi stavek v odstavku in pisani krepko; od besedila jih loči pika.

Povzetki. Izvirni članki morajo biti opremljeni s slovenskim in angleškim povzetkom v obsegu 500 znakov (10 vrstic) in ključnimi pojmi v slovenskem in angleškem jeziku.

Tabele in slike morajo biti izdelane kot priloge (ne vključene v besedilo) z izčrpnimi naslovi, v rokopisu pa naj bo okvirno označeno mesto, kamor sodijo.

Recenziranje

Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimni recenzentski postopek. Članke recenzirata dva recenzenta. Uredništvo lahko brez zunanjega recenziranja zavrne objavo neustreznega članka.

Reference, opombe in citati

Reference v besedilu. Osnovna oblika reference v besedilu je (Novak 1994). Za navajanje strani uporabite (Novak 1994, 7-8). Če je več avtorjev citiranega besedila, navedite vse (Novak, Kolenc in Anderson 1993, 67). Za citiranje več referenc hkrati uporabite podpičje (Novak 1994; Kosec 1932; Kosec 1934a; Kosec 1934b).

Opombe. Opombe so v besedilu označene z zaporednimi številkami od začetka do konca besedila, nadpisanimi na ustreznem mestu v rokopisu, in po enakem vrstnem redu razvrščene pod besedilom. Opombe uporabljajte tudi za neobičajne vire.

Opomba o avtorju in zahvale vključujejo informacije o organizacijski povezanosti avtorja (avtorjev), ki so relevantne za obravnavano problematiko, o finančnih in drugih pomočeh pri pripravi članka.

Seznam referenc iz besedila sledi opombam in je urejen po abecednem redu primkov avtorjev.

Reference knjig in prispevkov v zbornikih:

Novak, Janez. 1982. Naslov knjige: Morebitni podnaslov. Kraj: Založba.

Novak, Janez in Peter Kodre. 1967. Naslov knjige. Kraj: Založba

Novak, Janez. 1993. Naslov prispevka. V P. Koder (ur.), Naslov zbornika, 123-145. Kraj: Založba.

Reference člankov:

Novak, Janez. 1991. Naslov članka. Ime revije, 2, 265-287.

Naš ključni sodelavec. Narava.

V Fructalu smo zavezani visoki kakovosti in naravnosti vseh naših izdelkov. Z dovršenim načinom predelave, znanjem in strokovnostjo zaposlenih ter predanostjo viziji in poslanstvu podjetja izdelujemo zdrave in naravne izdelke iz sadja in drugih plodov narave. V naših sadnih sokovih in nektarjih, v otroški hrani, sadnih pijačah in sadnih rezinah se zrcali bogastvo našega ključnega sodelavca: narave.

FRUCTAL
v sodelovanju z naravo

VLADO DIMOVSKI, TAĐEJA COLNAR
ORGANIZACIJSKO UČENJE
MIHA KOVAČ
KODIRANJE ENCIKLOPEDIJE
BOGOMIL FERFILA
JAPONSKA DRUŽBA DANES
SAMO UHAN
POLJUBNOST IN STANDARDIZIRANOST
ANKETNE KONVERZACIJE

POLITIKA DO DROG
FLAKER, LUKŠIČ, NADELMANN

